Tarih
266
ŞUBAT
2016

Anka Kuşu Misali Bir Meydan: Taksim
Emre Yalçın

Galata Rum Okulu

Savvas Çilenis'in, Galata Rum Okulu'nun tarihçesine ışık tutan, okulun inşa sürecine dair sorular soran yazısı, sayfa 34

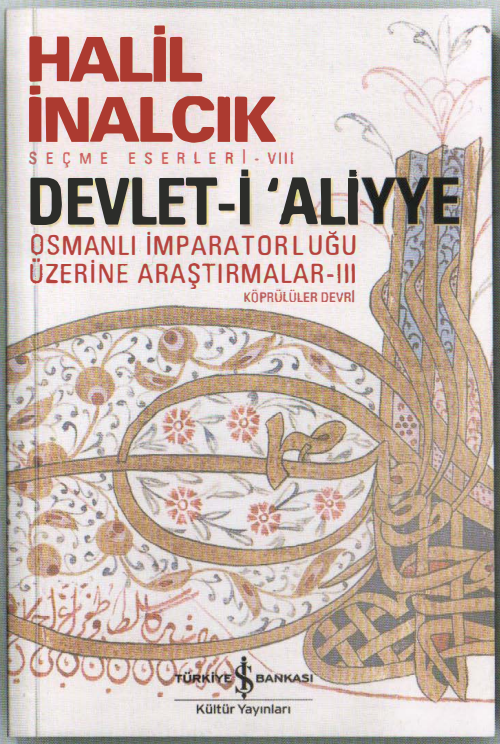
Anıtkabir'in Unutulan Darbe (Hürriyet-İnkılap-Devrim-27 Mayıs) Şehitleri
Mehmet Ö. Alkan

Aydınlık Dergisinde Unutulan Nâzım Şiirleri
Sinan Şanlıer

Son Tunç Çağı ve İlk Demir Çağı'nda Küçük Kafkas Dağları'nda Hocalı-Gedebey Kültürü
Erkan Konyar

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | Fiyatı: 12 TL. (KDV Dahil) | ISSN: 1300-7025

DEVLET-İ 'ALİYYE'NİN ÜÇÜNCÜ CİLDİ: KÖPRÜLÜLER DEVRİ

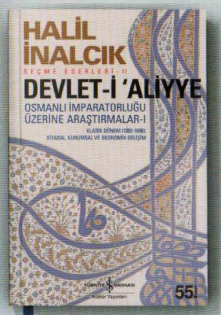

Devlet-i 'Aliyye'nin birinci cildi Osmanlı Devleti'nin bir beylikten Balkanlar ve Ortadoğu'ya hükmeden güçlü bir imparatorluğa dönüşümünü konu alır. İkinci cilt ise padişah otoritesinin zayıfladığı ve yok olduğu 17. yüzyılın ilk yarısındaki iktidar mücadelesini inceler ve Köprülü Mehmed Paşa'nın mutlak bir otoriteyle veziriazamlığa gelmesiyle sonlanır.

Devlet-i 'Aliyye'nin üçüncü cildi, merkezi devlet otoritesinin yeniden kurulduğu Köprülüler dönemini mercek altına alıyor. Bir yandan bu dönemde yaşanan mâli krizi Avrupa'da yaşanan Fiyat Devrimi ile ilişkili olarak değerlendirirken, diğer yandan da Orta-Avrupa'da Habsburglarla süren uzun iktidar mücadelesini ayrıntılarıyla ele alıyor. Bu büyük meselenin yanı sıra Venedik'le Akdeniz ve Ege'de, Fransa'yla Cezayir'de süren ihtilafları da inceliyor. Mali ve siyasi bunalıma karşı çözüm arayışları ve bu çerçevede yazılan ıslahat layihalarını mercek altına alıyor.

Bu cilt, hem Macaristan'daki bir buçuk yüzyıllık Osmanlı hâkimiyetinin sonunu hızlandıran hem bu yöredeki en önemli müttefik olan Kırım Hanlığı'yla ilişkilerin kaderini belirleyerek Rusya'nın yeni bir güç olarak bölgede ortaya çıkışının ilk belirtilerinin görülmesine yol açan İkinci Viyana Seferi'yle sonlanıyor.

Devlet-i 'Aliyye III
Halil İnalcık
480 sayfa, 26 TL

Devlet-i 'Aliyye I
Halil İnalcık
388 s, 24 TL

Devlet-i 'Aliyye II
Halil İnalcık
544 s, 26 TL

Konya kitabevimiz açıldı.
İnsanlıye Mah. Müneccimbaşı Sok. Könevi İş Merkezi No: 3/C Selçuklu - Konya
Tel: (0332) 351 16 07

Kitabevlerimiz: İstanbul - Kadıköy, Tel: (0216) 348 97 84 Eminönü - Müze, Tel: (0212) 511 13 37 Caddebostan, Tel: (0216) 386 65 62 Beşiktaş, Tel: (0212) 258 77 43 Bakırköy, Tel: (0212) 571 20 32 Nişantaşı, Tel: (0212) 234 80 71 • **Ankara** - Yenişehir, Tel: (0312) 430 33 66 Tunalı Hilmi, Tel: (0312) 324 10 73 **İzmir** - Karşıyaka, Tel: (0232) 364 71 42 • **Diyarbakır** - Ofis, Tel: (0412) 228 42 16 • **Eskişehir** - Tepebaşı, Tel: (0222) 220 49 13 • **Trabzon** Merkez, Tel: (0462) 326 98 39 • **Mersin**, Tel: (0324) 238 18 14 **Samsun** - Çiftlik, Tel: (0362) 233 38 30

Kurucusu olduğumuz İş Bankası Kültür Yayınları yeni kitaplarla büyümeye devam ediyor.

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Türkiye'nin Bankası

500 YILLIK BİR BEYOĞLU SERÜVENİ

BEYOĞLU'NUN SEMTLERİ

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE

PİYALEPAŞA

SERGİ

RAHMİ M. KOÇ MÜZESİ
HASKÖY - İSTANBUL
19 ŞUBAT - 30 MART 2016

Piyalepaşa İSTANBUL | POLAT

BEYOĞLU BELEDİYESİ

RAHMİ M. KOÇ MÜZESİ

MERHABA,

Toplumsal Tarih'in "editör yazısı"yla ilişkim, derginin geride bıraktığı yirmi iki yıl içerisinde farklı dönemlerde farklı editörlerin yazdığı yazıların redaksiyonunu/düzeltisini yapmak üzerine kuruluydu, diğer sayfalardaki makalelerle birlikte. Şu anda ise bu sütun biraz karışık bir duygunun ev sahipliğinde doluyor; duvarları görüntülerle, ilişkilerle, değişen mekânların yarattığı izlerle örülü...

Görüntüler, duygular ve ilişkilerden söz ediyorum, zira Tarih Vakfı'yla da *Toplumsal Tarih*'le de ilişkim hiçbir zaman sadece "iş" düzeyinde olmadı; vakıf benim için yirmi yıla yakın zaman önce kapısını çalıp gönüllüsü olduğum, kısa zaman içinde profesyonel çalışanı haline gelip pek çok projesinde zevkle görev aldığım, bana çok şey öğreten dostlar kazandığım, dönüp dolaşıp geldiğim bir adres. "Mekân"a yaptığım vurgu, mimariyle büyülenmeye ve mekânla bütünleşmeye hazır bünyemi her daim mutlu edecek Darphane-i Amire'nin, Yıldız Sarayı'nın, Nişantaşı'ndaki o güzelim apartmanın ve şimdi her sabah ıssız Burgazada sokaklarından yola koyulup, şehirle ilişkimi her seferinde yeniden üretmemin yolunu açan Eminönü'ndeki binanın kapısından girme şansını yakalamış olmanın verdiği hazdan.

Toplumsal Tarih'i, çok sevip saydığım Osman Köker'le tanıdım. Ekrem Çakıroğlu, bugüne dek tanıdığım en titiz yayıncılardan biridir; odasına elimdeki kâğıtlarla girdiğimde bir bakışta dipnotlardaki bir harf hatasını görüverişini unutmam mümkün değil. Dergi aracılığıyla değilse de Tarih Vakfı Yurt Yayınları aracılığıyla tanıdığım Çağatay Anadol, beni yüreklendiren, yayıncılık adına bugün yapabildiklerimi borçlu olduğum isim. Nihayet son bir yılım da, dergiyi on yıldır sırtlanan Ahmet Akşit'le geçti; umuyorum hayatına çizdiği yön mutlu eder onu ve bizimle iletişimini sürdürür. Bu sayı yine bir ortak emeğin ürünü. Yayın Kurulu üyeleri her zamanki gibi büyük katkı sundu dergiye; içlerinden bazılarının bu "ilk sayı"da kendimi rahat hissetmem için verdiği desteğe ayrıca müteşekkirim. Vakıf yönetimine de yine destekleri ve bana duydukları güven için teşekkür ediyorum. Son olarak, içinden geçtiğimiz bu zorlu dönemde "suça ortak olmama" yolunda tavrını sergileyen "akademisyenler"e buradan saygılarımı sunuyor ve dayanışma dileklerimi iletiyorum. Kapağına sevgili Savvas Çilenis'in kaleminden çıkan "Galata Rum Okulu" makalesini taşıdığımız bu sayıyı, 25 Ocak günü kaybettiğimiz, yönetmenliğini yaptığı "İstanbul'un Rum Mimarları" ve "Khalkedon: Kadıköy Rum Toplumunun Dünü Bugünü" gibi belgesel filmlerle "nisyan ile malul" hafızalarımızın sağaltılması yolunda bizlere merhem sunan ve aslında daha atacak çok adımı olan Grigoris Oikonomidis'e hediye etmek istiyorum. Bu fırtınalı ülkede, gittiği yere "Angelus Novus"un kanatları altında emanet...

Nihal Boztekin

04 L'ILLUSTRATION'DAN SEÇMELER
30 EYLÜL 1922 İZMİR YANGINI
Hazırlayan: Edhem Eldem

12 **OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY**
Hazırlayan: Emel Seyhan

16 **"MEMLEKET"İN "DİASPORA"YA DÖNÜŞMESİ**
Hazal Özdemir

18 **ELLEN MEIKSINS WOOD'UN ARDINDAN**
Can Cemgil

22 **GENÇAY GÜRSOY İLE "AKADEMİSYENLER BİLDİRİSİ" ÜZERİNE**
Söyleşi: Ahmet Akşit

24 **COĞRAFYA KADERDİR: VANGELİS KECHRİOTİS TARİH EĞİTİMİ ATÖLYESİ'NİN ARDINDAN**
İkbal Polat

30 **BENEDICT ANDERSON'IN TÜRKİYE İZDÜŞÜMÜ**
Selim Deringil

34 BİR İSTANBUL RUM CEMAAT OKULU BİNASININ KISA TARİHÇESİ
GALATA RUM OKULU
Savvas Çilenis

44 EN DOĞRU BİLDİĞİMİZDEN KUŞKULANMAK-12
ANITKABİR'İN UNUTULAN DARBE (HÜRRİYET-İNKILAP-DEVRİM-27 MAYIS) ŞEHİTLERİ
Mehmet Ö. Alkan

60 **AYDINLIK DERGİSİNDE UNUTULAN NÂZIM ŞİİRLERİ**
Sınan Şanlıer

66 SON TUNÇ ÇAĞI VE İLK DEMİR ÇAĞI'NDA KÜÇÜK KAFKAS DAĞLARI'NDA
HOCALI-GEDEBEY KÜLTÜRÜ
Erkan Konyar

72 **ANKA KUŞU MİSALİ BİR MEYDAN: TAKSİM**
Emre Yalçın

80 **RÜYA VE MEŞRUİYET: ARDEŞİR'İN KRALLIĞI VE KİŞİLİĞİ**
Muhammet Yücel

86 TANRILARIN EN YUNANI APOLLON:
KEHANET VE ŞİFA
Selin Önder

92 **BATI RESİM SANATINDA MİMARİ ÖĞE KULLANIMI**
Hazırlayanlar
Zerrin İren Boynudelik
Emine Önel Kurt

Kapak: Galata Rum Okulu binası.
Galata Rum Okulu Arşivi.

04 L'ILLUSTRATION'DAN SEÇMELER: İZMİR YANGINI

Edhem Eldem, *Illustration*'un 30 Eylül 1922 tarihli nüshasında yer alan, G. Ercole'ün ağzından İzmir yangınını ve Paul Tapponnier'nin ağzından Mudanya yangınını anlatan makaleyi aktarıyor.

30 BENEDICT ANDERSON'IN TÜRKİYE İZDÜŞÜMÜ

Selim Deringil, 13 Aralık 2015'te vefat eden Benedict Anderson'ın sosyal bilimler ve tarih alanındaki serüvenini ve ürettiği kavramların Türkiye'deki izdüşümlerini takip ediyor.

80 RÜYA VE MEŞRUİYET: ARDEŞİR'İN KRALLIĞI VE KİŞİLİĞİ

Muhammet Yücel, Sasani Devleti'nin kurucusu Ardeşir'in devletin bekasındaki tartışılmaz rolünün altını çiziyor ve Sasanilerin sonraki dönemlerinde de idealize edişinin kaynakları üzerinde duruyor.

86 TANRILARIN EN YUNANI APOLLON: KEHANET VE ŞİFA

Selin Önder, "Anadolu'da en çok değer görmüş Yunan tanrısı" olarak nitelediği Apollon'un kökenlerine iniyor ve bu çokyönlü tanrının iki özelliği üzerinde duruyor: kehanet ve şifa.

92 BATI RESİM SANATINDA MİMARİ ÖĞE KULLANIMI

Zerrin İren Boynudelik ve Emine Önel Kurt, Batı resminde mimari imge kullanımı konusunu örneklerle inceleyecekleri yeni yazı dizisine başlıyor.

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 266, Şubat 2016

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Bülent Bilmez

TARİH VAKFI
Zindankapı Değirmen Sokak No: 10
Eminönü 34134 İstanbul
(0212) 522 02 02
www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Adil Baktıaya, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez, Aydan Çelik, Doğan Çetinkaya, Esra Danacıoğlu, Edhem Eldem, Ahmet Ersoy, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihoğlu, Murat Koraltürk, Elçin Macar, Mustafa H. Sayar, Irvin Cemil Schick, Canay Şahin, Oğuz Tekin, Taner Timur, Meltem Toksöz, Zafer Toprak, Mete Tunçay, Ömer Turan, Nuran Yıldırım

S. YAZIŞLERİ MÜDÜRÜ VE YAYIN YÖNETMENİ
Nihal Boztekin

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Rauf Kösemen

KAPAK, SAYFA TASARIM/ UYGULAMA
Hilal Rakıcı

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35 (Dahili 11)
(0212) 513 54 00 (Faks)
nboztekin@tarihvakfi.org.tr

BASKI
Portakal Basım Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Huzur Mah. Tomurcuk Sk. No: 5/1 4.Levent Şişli/İstanbul
Tel: (0212) 332 28 01
www.portakalbasim.com.tr

BASKI TARİHİ
Ocak 2016

DAĞITIM
Dünya Süper Dağıtım
(0216) 681 18 00

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 424 05 10
(0312) 424 00 50

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (fax)

YAYINCI SERTİFİKA NUMARASI
12102

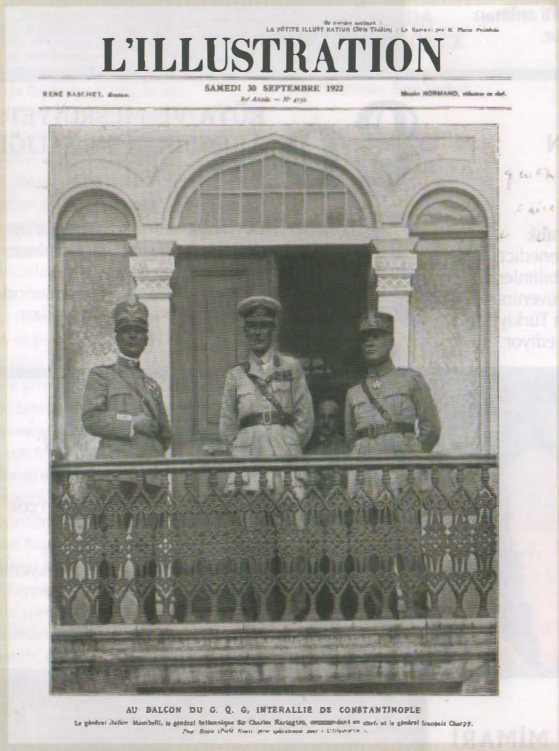
MATBAA SERTİFİKA NUMARASI
12376

BİR YILLIK ABONE BEDELİ
Yurtiçi 130,00 TL.
ABD 170 $
Arupa ülkeleri 150 €
Kıbrıs 260 TL.

© Toplumsal Tarih Yaa İşleri'nden ve ilgili yazarlardan izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'in ilgili sayısını ve yazarısmini belirtmek zorunludur.

30 EYLÜL 1922

İZMİR YANGINI

L'ILLUSTRATION

RENÉ BASCHET, directeur — SAMEDI 30 SEPTEMBRE 1922 — Maurice NORMAND, rédacteur en chef

AU BALCON DU G. Q. G. INTERALLIÉ DE CONSTANTINOPLE

İstanbul'da Müttefik Genel Karargâhı balkonunda. İtalyan General Mombelli, Başkumandan İngiliz General Sir Charles Harington Harington ve Fransız General Charpy.

Fotoğraf Ercole (Pathé News). "L'Illustration" için özel olarak çekilmiştir.

L'Illustration dergisinin 30 Eylül 1922 tarihli ve 4152 numaralı sayısının kapağında, İstanbul işgal ordularının üç kumandanının karargâh binasının balkonundaki fotoğrafları yer almaktaydı. Solda, İtalyan General Ernesto Mombelli (1867-1932), 1913'te İstanbul'da askeri ataşe olarak görev yapmış, 1917-1918'de Makedonya'daki İtalyan birliklerinin başına geçmişti. 1922-1925 yılları arasında Kral III. Vittorio Emanuele'nin yaveri, 1924-1926 yıllarında ise Libya'da Barka bölgesi valisi olacaktı. Ortada yer alan, müttefik birliklerin kumandanı İngiliz General Sir Charles Harington Harington (1872-1940), savaş boyunca Belçika cephesinde görev yaptı ve bir müddet Genelkurmay başkan yardımcılığından sonra 1920'de Osmanlı topraklarının işgalinden sorumlu Karadeniz ordusunun, ardından da müttefik işgal kuvvetlerinin başkumandanlığına getirildi. En sağda ise, Fransız işgal birliklerine kumanda eden General Charles-Antoine Charpy (1869-1941) poz vermekteydi.

Anadolu'da olup bitenler İtilaf devletleri işgal orduları komutanlarının derginin kapağına taşınmasını haklı kılıyordu. İşgalin fiilen başladığı 1918'den beri her şey çok değişmişti. Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında oluşan direniş giderek etkinleşmeye ve bir ulusal harekete dönüşmeye başlamıştı. 1919'da başlayan Yunan işgaliyle birlikte iyice hızlanan bu dönüşüm 1922 yılında nihai safhasına girmişti. Türk ordularının peş peşe zaferleri 9 Eylül günü İzmir'in de alınmasıyla tam bir başarıya dönüşmüştü. Artık

İzmir yangınından sonra: Rıhtımdaki kalabalık Fransız Konsoloslu-ğu'nun kalıntılarının önünde yardım bekliyor.

Fotoğraf J. Clair-Guyot.

Yunan kuvvetlerinin Anadolu'da barınamayacağı, geri çekilmesinin kaçınılmaz olduğu anlaşılırken, Ankara'da oluşan milli hareketin sadece Anadolu'yu değil, Trakya'yı ve İstanbul'u da geri alması bir an meselesiydi. Fransız hükümeti daha 1920'nin sonlarında Ankara hükümetini tanımıştı; 1922'ye gelindiğinde Fransız, İngiliz ve İtalyan hükümetleri işgalden yumuşak bir çıkış yolu bulmanın şart olduğunu düşünüyorlardı. Balkonda poz veren generaller de artık işgalden çok, bir devir teslim sürecinin yetkilileri konumunda olduklarının farkındaydılar.

Dergide yer alan uzunca makale de bu yeni gelişmeleri hatırlatmakla beraber, asıl Yunan ordusunun hezimeti ve İzmir yangınına odaklanmaktaydı. Hatırlanacağı üzere *Toplumsal Tarih*'in Eylül 2015 sayısında derginin 23 Eylül tarihli nüshasını incelemiştik ("Türk Ordusu İzmir'de"). Derginin bahsi geçen sayısında henüz yangınla ilgili fotoğraflar ulaşmadığından olsa gerek, sadece Türk birliklerinin kente girişinin görüntüleri yer almış, yangın ise sadece bir haber olarak verilmişti. Bu defa ise şehri büyük ölçüde yok edecek olan yangına şahit olan bir gazetecinin kaleminden bu felakete tanık olmaktayız. Bu yazının ardına iliştirilen ikinci bir yazıda da aynı tarihlerde Mudanya'nın Türk ordusunun eline geçmesi ve İzmir'dekine benzer sahnelerle Yunan birliklerinin bozgunu sonrası Rum nüfusun panik halindeki göçü başka bir gazeteci tarafından aktarılıyor.

Tahliye esnasında İzmir limanında. Fransız kruvazörü *Edgar-Quinet*'nin İtalyan vapuru *Scrivia*'dan görünüşü.

Fotoğraf Ercole (Pathé News).

Yanmış İzmir'in harabeleri arasında Fransız Hastanesi.

Fotoğraf J. Clair-Guyot.

Yazıları fazlaca yorumlamaya gerek olmayabilir. Gerek Ercole'ün, gerek Tapponnier'nin kuvvetli kalemleri o günlerde yaşanan dehşet ve şiddeti aktarmayı gayet iyi başarmaktadır. Dikkat çeken bir nokta, bir hafta önceki sayıda olduğu gibi derginin bu yazılarında da epeyce Türk taraftarı bir tavır seziliyor olması. Her ne kadar Rum nüfusun ve genel olarak mültecilerin acıları ve paniği belirtiliyorsa da, bu olaylarda Türk ordusunun sorumluluğu konusunda pek bir şey söylenmemekte, olaylar daha çok haklı bir zaferin üzücü neticeleri olarak sunulmaktadır. Özellikle İzmir yangını konusunda her ne kadar yangının ilk önce söndürüldüğü halde tekrar patlak vermesinin garip olduğu vurgulansa da, bu olayda Türk ordusunun veya nüfusunun bir sorumluluğu olabileceği hissi uyanmamaktadır. Aksine, sonradan ortaya çıkacak Türk tezlerine epeyce benzer şekilde, bu yangının kendi evlerini yakıp silahlı direnişe karar vermiş olan Ermeniler tarafından çıkarılmış olacağı yönünde bir görüş hâkimdir. Keza, Yunan ordusunun bozgununun oldukça küçük düşürücü bir şekilde anlatılması bir yana, Mudanya'daki

İtalyan kolonisinin 3.000 mülteci kabul eden 3.500 tonluk İtalyan vapuru *Scrivia*'ya binenler.

HAZIRLAYAN: EDHEM ELDEM

Yanmış İzmir'in harabeleri arasında. Binaları yangında mahvolmuş Frenk mahallesi rıhtımı. Fotoğrafın ortasında, tiyatronun ve Fransız Konsolosluğu'nun önlerinde daha yoğun bir kalabalık bulunuyor.

kumandanın kaçarken vapuruna binmek isteyen Rumlara ateş ettirmesi gibi ayrıntılar Yunan tarafına yönelik olumsuz tutumun örnekleridir.

Olayları yorumlamak yerine bu yazı ve fotoğrafların arkasındaki kişileri tanıtmak sanırız daha faydalı olacaktır. Bunların ilki, İzmir yangınını yazıp fotoğraflarının bir kısmını sağlayan George Ercole'dür. Yarı Fransız, yarı İrlandalı olan Ercole, dönemin en önemli muhabirlerinden biriydi. 1914'te savaş patlak verdiğinde Fransa'da adına çalıştığı Pathé film şirketi tarafından önce Belçika'ya, ardından da Rus cephesine yollanmıştı. 22 Mart 1915 günü Polonya'da Przemysl'de Avusturya garnizonunun Ruslara teslîminde hazır bulunmuş, olayı filme çekmiş, hatta orada yaralanmıştı. Ardından Rus donanmasının Osmanlı donanması ve sahillerine saldırılarını izlemiş, Trabzon'un alınışını da çekmişti. 1920-1921'de Rusya'da çalışmaya devam eden Ercole, Bolşevik rejimi altında yaşanan çok şiddetli bir kıtlığın

Yanan İzmir'in Karşısında

İzmir yangını ve halkın kaçışı. Yangının limandan görünüşü. Yangının ana merkezi, sağda, rıhtımların arka tarafındaki, Ermeni mahallesi. Fransız Konsolosluğu fotoğrafın dışında, solda kalmaktadır. İtalyan ve Rum mültecilerle dolu filikalar *Sardaigne* vapurundan iltica izni istemeye gidiyor.

12 Eylül

Messageries Maritimes kumpanyasının[8] *Lamartine* vapuru[9] tam istim altında İzmir Körfezi'ne giriyor. Hava muhteşem, deniz ise çivit mavisi. Anadolu'nun dik sahillerinin vahşi bir görünümü var. Şurada burada kümelenmiş evler varsa da hatırı sayılır köyler yok.

Birden iki top atışı sessizliği yırtıyor. Solumuzda, küçük bir adanın arkasından bir Yunan savaş gemisi uzun mesafeden, Yunan ordusunun kaçışan son birliklerini kovalayan Türk süvari birliklerini topa tutuyor.

Osmanlı bayrağının dalgalandığı küçük bir kalenin koruduğu dar bir boğazdan geçiyoruz. Yere yatmış birkaç Türk askeri bize bakmak için başlarını kaldırıyor. İşte İzmir'in ilk evleri görünüyor. Limandaki dumanlardan savaş gemilerinin varlığı seziliyor. Zaten hemen de ürkütücü siluetleri seçiliyor. *Edgar-Quinet*,[10] *Jean-Bart*,[11] *Victorio-Emanuele*,[12] *Venezia*, *King George*,[13] *Iron Duke*'i[14] görüyorum. Çoğu Amerikan çeşitli torpido ve destroyerler limanla rıhtımı gözetliyor.

Artık İzmir, Ege'nin incisi, Şark halıları kraliçesi İzmir gözlerimin önünde seriliyor... Türk kenti, mavi göğün üzerinde zarif bir harabe danteli gibi duran Bizans surlarının taçlandırdığı iki yüksek tepenin eteklerinde yükseliyor. Avrupai kent ise rıhtım boyunca uzanıyor. Burada kilise kubbeleri; oradaysa beyaz minareler... Üç gündür Mustafa Kemal'in muzaffer ordusu kente girdi ve düzen tekrar oluşmaya başladı. Mültecilere sığınacak yerler aranıyor. Kendini savaş gemilerinin koruması altında hisseden Hıristiyan nüfus tekrar güven kazanmaya başlıyor.

Rıhtımlara yoğun ve rengârenk bir hareketlilik hâkim. Akşam oluyor. Güneş denize batarken gökleri mor renklere boyuyor. Uzakta arada sırada topların boğuk gürlemesi. Şehir binlerce parlak ateşle aydınlanıyor ve gemilerin projektörlerinin hareketli ışık huzmeleri karanlığı tarıyor. Türk kentinin alt taraflarında birkaç silah sesi, el bombası patlamaları, kadın çığlıkları, ondan sonra da sessizlik. Sakin bir gece.

13 Eylül

Şafaktan beri filikalar karayla gemiler arasında durmadan gidip geliyor. Öğrendiğime göre, İzmir'de bulunan İngiliz vatandaşlarının hepsinin hemen gemilere binmeleri emri verilmiş. Askeri bir emir... Çok kalabalık değiller; çoğu Maltız yaklaşık üç bin kişi ve gemilere alınmaları olaysız bir şekilde gerçekleşiyor.

Öğleden sonra 2'ye doğru Ermeni mahallesinin üzerinde kalın bir duman dimdik bir sütun gibi yükseliyor. Ama yangın yayılmıyor ve kısa zamanda kontrol altına alınıyor gibi duruyor. Ne var ki

köylüler üzerindeki etkisini de "Inside the Gates of Soviet Russia" (Sovyet Rusya'nın Kapılarının Ardında) adlı bir filmle kameraya aktarmıştı.' 1922'de ise bu dergiden de anlaşılacağı üzere İzmir'e gitmiş ve hem Pathé'nin kameramanı, hem *L'Illustration*'un muhabiri olarak gözü önünde cereyan eden olayları yazmış, fotoğraflamış ve filme çekmişti. "The Burning of Smyrna" (İzmir Yangını) adıyla çektiği 11:40 dakikalık film çok büyük etki bırakmıştı. Pathé tarafından 2014'te Youtube'e yüklenen bu görüntüler, bugün hâlâ etkisini kaybetmemiştir. (https://www.youtube.com/watch?v=-6YYyg9PAee8)

Yangından sonra İzmir. Hastaları ve yetimleriyle birlikte Merhamet rahibelerini götüren istimbot (solda).

Fotoğraf J. Clair-Guyot.

Yangından sonra İzmir. Filikaları bekleyen mülteciler için yüzer iskele vazifesi gören birmavna (sağda).

Fotoğraf J. Clair-Guyot.

her ne pahasına olursa olsun gemilere binmek isteyen dehşete kapılmış karanlık bir insan seli rıhtımlara doğru şiddetle akıyor. Amerikan Konsolosluğu'nun önünde neredeyse rıhtıma yanaşmış olan bir Amerikan gemisi, insanlar binmeye çalışırken suya atladıklarından dolayı açılmak zorunda kaldı.

İşte şimdi de gene Ermeni mahallesinde çok daha önemli iki yeni yangın görünüyor. Durum ciddi bir hal alıyor, çünkü güneyden esen rüzgâr şiddetini artırmakta ve alevleri şimdiden birkaç ışıldamanın belirdiği Frenk mahallesine doğru itiyor. Silah sesleri duyuluyor, el bombaları patlıyor. Türk işgaline maruz kalmaktansa ölmeye karar verip evlerini ateşe veren ve Türk askerleriyle çatışmaya giren Ermeniler bunlar. Korkunç bir gürültüyle mühimmat depoları havaya uçuyor.

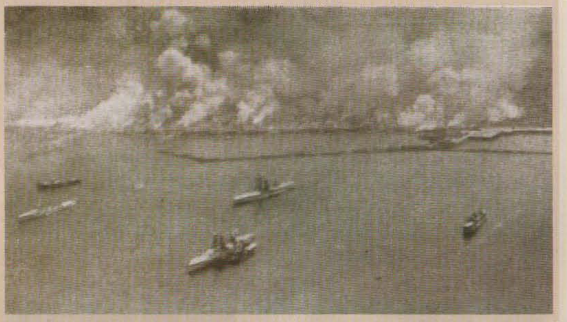
Gece saat 9: Farkına bile varmadan gündüzden geceye geçtik. Gökyüzü dev bir ateşten kubbeye dönüştü. Filikalara evleri yanmış olan Fransız ve İtalyanlar bindirilmeye başlıyor. Paniğin ortasında ve mültecilerin düzensiz baskısı altında silahlı Fransız denizcilerin soğukkanlılığı hayranlık uyandırıyor. İçler acısı sahneler yaşanıyor. Ben de rıhtımlara yüz metre mesafede İtalyan *Scrivia* vapurundan bu kurtarma harekâtını izliyorum.

Sabahın ikisinde yangın azmış durumda. İzmir'in tiyatrosu bir saman yığını gibi bir anda tutuşuveriyor. Yirmi dakika içinde geriye sadece dört duvarla bir moloz yığını kalıyor. Alevlerin ulaştığı Fransız Konsolosluğu'nun taş yapısı ancak çok kısa bir süre dayanabiliyor. Fransız Konsolosluğu'nun arkasındaki İtalyan okulunun çatısında İtalyan denizciler korkusuzca amirai gemilerini yangının ilerleyişinden ışık sinyalleriyle haberdar ediyorlar. Patlamalar çoğalıyor: Otomobil garajlarının benzin depoları, alkol depoları ateşi körüklerken paniği de yayıyor.

İtalyan, Rum, Ermenilerle yüklü ilk filikalar vapurumuza yanaşıyor. Sıkı talimat var: "Önce İtalyanlar!" diye bağırıyor komutan. Fakat bu kargaşada onları nasıl ayırt etmeli? Ayrıca orada ağlayan kadınlar, çocuklarını yalvaran kollarında tutan anneler var. İnsanlığın sesi üstün geliyor. "Hepsini kurtarın!" Merdiven iniyor ve insan salkımları ona tutunuyor. Aşağıda, yarı karanlıkta dehşetle tahmin ettiğimiz bir mücadele veriliyor. İnsanlar denize düşüyor, korkunç çığlıklar duyuluyor... Güverteye ulaşabilenler, heyecan ve yorgunluğun etkisiyle orada yığılıp kalıyorlar. Birazdan

14 Eylül

Sabah saat yedi. Güneş, gökyüzünü karartan kesif duman bulutlarının arasından görünmekte zorlanıyor. Gene de İzmir'in maruz kaldığı felaketim boyutunu anlamaya başlıyoruz. Hâlâ bazı duvarlar kıvılcım ve korlardan oluşan toz bulutları içinde yıkılıyor. Kurtarma harekâtı aralıksız bir şekilde devam ediyor. Geceleyin yaklaşık 10 ●●● kişi gemilere bindirilebildi. Fakat daha kaçı ümitsizlik içinde, yardımsız, yiyeceksiz, içecek suyu olmadan hâlâ duruyor!

İzmir yangınının bir İngiliz deniz uçağından görünüşü. Ortada, mendireğin önünde *Iron Duke* ve *King George* İngiliz savaş gemileri.

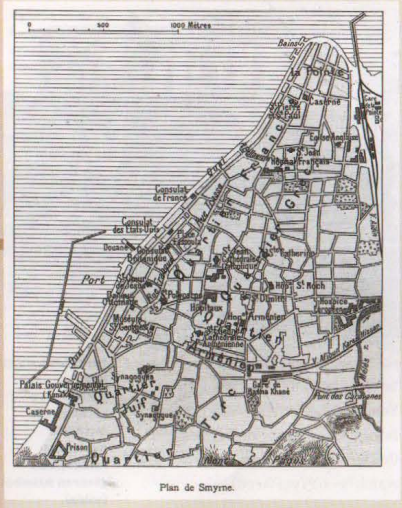
hayvani bir uykuya dalıyorlar.

Şehrin üzerinde alev girdapları yükseklere kadar tırmanıyor. Patlamalar gemimizin gövdesini sarsıyor. Kül olmakta olan Amerikan Konsolosluğu'na bakarken – destroyerlerden biri projektörünü üzerine yöneltmişti – birdenbire deniz üzerinde bir ateş kütlesi *Scrivia*'nın başına doğru ilerliyor. Bu, mavna denen ve tutuşmuş eşya yüküyle birlikte rüzgârın bize doğru ittiği büyük bir Türk sandalıydı. Bu yüzen ateş teknesinden kaçmak için alelacele demir alıyoruz!

Gemimizde İtalyandan çok daha fazla Rum var. Bazıları sokak çatışmalarında yaralanmış çok sayıda Ermeni de var. Tayfalar asayişi korumak için uğraşırken hekim koşturup duruyor.

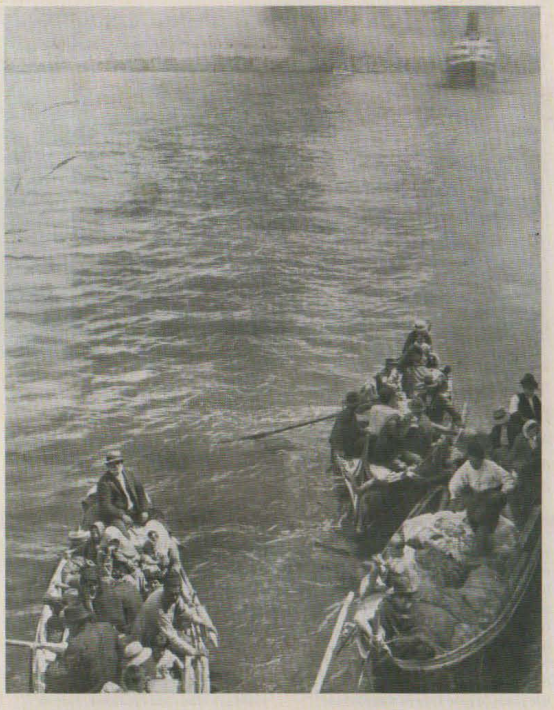
Gemiler teker teker limandan ayrılıyor. İngilizler ilk hareket ediyorlar. *Scrivia*'nın da Pire limanına doğru yola çıkma emri geliyor. 3 500 tonluk küçük bir gemi; 3 000 yolcu taşıyor...

G. Ercole

Plan de Smyrne.

İzmir planı (solda).

İtalyan ve Rum mültecilerin bulunduğu fillikalar yanmış şehirden kaçarak *Scrivia*'ya yanaşıyor. Uzakta *Sardaigne* vapuru ve yangının dumanı içinde şehrin silueti (sağda).

Fotoğraf Ercole (Pathé News).

Derginin bu sayısına katkıda bulunan diğer iki isim çok daha mütevazıydı. Jean Clair-Guyot (1890-?), kendisi gibi *L'Illustration* için çalışmış olan ressam Ernest Clair-Guyot'nun (1856-1938) oğluydu. Bu dergide 1909-1944 yılları arasında foto muhabir olarak çalışmıştı.

Mudanya'daki olayları aktaran Paul Tapponnier (1884-1970) ise gazetecilikle başladığı kariyerine savaşa katılmak için ara vermişti. Savaştan sonra siyasete atılmış, 1919'da Haute-Savoie ili bağımsız Cumhuriyetçiler listesinden milletvekili seçilmişti. Anadolu'ya yapmış olduğu seyahat bu döneme rastlamaktadır. Milletvekilliği ile yazarlığı bir arada yürüten Tapponnier, çok sayıda kitap yayımlamıştır.[2]

ANADOLU OLAYLARI

Bu hafta büyük diplomatik önem taşıyan bir olay yaşandı: İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'ın[3] Paris'e gelişinin ve Bay Poincaré[4] ve Kont Sforza[5] ile görüşmelerinin ardından Paris, Londra ve Roma hükümetleri arasında Mustafa Kemal Paşa'ya yazılacak bir mektubun içeriği üzerinde anlaşmaya varıldı ve hemen yollandı. Bu mektupla Büyük Millet Meclisi hükümetine Venedik veya başka bir yerde toplanıp Türkiye, Yunanistan ve müttefik güçler arasında nihai bir barış antlaşmasını hedefleyen bir konferansa gecikmeden tam yetkili bir temsilci yollamayı kabul edip etmeyeceğini ivedilikle bildirmesi istenmektedir. Bu belge Türkiye'yi, kimsenin üzerindeki hâkimiyetini sorgulamadığı Anadolu'dan başka, Meriç Nehri ve Edirne'ye kadar Trakya'yı geri alması ve Boğazlar'ın

Yangından sonra İzmir. Frenk mahallesinde iki sokak.

Fotoğraf J. Clair-Guyot.

özerkliğiyle etnik ve dini azınlıkların korunmasını güvence altına alacak olan Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesi için İtilaf devletlerinin desteği konusunda temin etmektedir. Bunun karşılığında talep edilen tek şart, antlaşmanın imzalanmasına kadar Kemalist orduların geçici olarak tarafsız ilan edilmiş olan bölgelere girmekten imtina etmesidir. Bu ayrım çizgisini bellemek için Mudanya veya İzmit'te Mustafa Kemal ile müttefik generaller arasında hemen bir konferans toplanabilir. Böylece bu ortak belgenin yollanması, Fransız ve İngiliz hükümetleri arasındaki görüş ayrılıklarından dolayı doğabileceğinden korkulan zorlukları bertaraf ediyor. Ayrıca Fransa ile Kemalistler arasında imzalanan anlaşmayı ortaya çıkarmayı başaran Bay Franklin-Bouillon[6] da 25 Eylül günü *Metz* zırhlısıyla[7] Mustafa Kemal'le buluşmak üzere İzmir'e hareket etmiştir.

Anadolu olaylarıyla ilgili olarak bize geniş bilgiler ulaştı. Kapağımızdaki resimde, Mustafa Kemal ile olan müzakerelerde birinci derecede önemli bir rol oynamaları gerekebilecek olan İstanbul'daki üç müttefik general görülmektedir. Muhabirlerimizden Bay G. Ercole ise yangının arifesi olan 12 Eylül günü İzmir önlerine ulaştı. Karaya inemedi fakat denizden bu korkunç manzaraya şahit oldu. Burada onun anlatımını ve çekmiş olduğu etkileyici fotoğraflardan bazılarını aktarıyoruz.

Yangından sonra İzmir. Sacré-Coeur okulundan, denizi arkaya alarak kent manzarası: Arka planda, Kadifekale eteklerinde Türk mahallesi.

Fotoğraf J. Clair-Guyot.

Bursa'nın Limanı Mudanya'da

... Mudanya'ya 11 Eylül öğleden sonra *Faucon* adındaki trol gemisiyle vardım. Tepelerin çevrelediği körfezinin dibinde, zeytinliklerin arasında bulunan antik Apameia kenti – Türkçedeki Mudanya adının kaynaklandığı Fransız haçlılarının Montagnac[8] kenti– gayet şirin gözüküyor. Eskişehir, Bursa, Gemlik ve yakılmış yüzlerce köyden gelen yirmi beş bin mülteci Marmara Denizi'nin sakin sahiline yığılmış. Yunan kumandan buradan bu öğleden sonra alelacele ayrılarak bu zavallıları terk etmiş. Onu götüren gemi o kadar yüklüydü ki tek bir yolcu daha alamamıştı. Palamarlar sayesinde güverteye çıkmaya çalışanlar tabancayla öldürülüyordu. Bir kısmı sonra demirin zincirine tutuşmuştu, fakat zincir iskeleye takıldığından terk edildi ve çoğu boğuldu. Cesetleri günlerce dehşete kapılmış vatandaşlarının gözleri önünde suda yüzdü. Birçok hayatı kurtarmayı başaran gene Fransız sancağı oldu: Mudanya'dan Bursa'ya olan demiryolunun sempatik müdürü Bay Lahérère'in evinin çatısında dalgalanan bayrak bu trajik saatler boyunca onca şefkat ve şükran dolu gözlerin odağı oldu!

11 Eylül saat 22'de hepimiz Kemalist olduk. Mudanya'ya bir avuç askerle gelmiş olan Fransız kumandan Duplouy, Kemalist süvari birliğinin kumandanı Abidin'le korumamız altındaki zavallıların sığındığı küçük bir alanın tarafsızlığını teyit eden bir protokol imzaladı. Fakat 12'si sabahı tekrar Yunanlı olduk. Bu defa da Mudanya'nın yakılmasını yasaklayan yeni bir protokol...

Kısa bir süre sonra Fransız kampının yanı başında çatışmalar tekrar başladı. Yanmakta olan Bergas ve Filadar taraflarında zeytin ağaçlarının arasından top gürlüyor. Mermilerin ıslıkları duyuluyor. Yunan yaralılar akın ediyor, bizimkiler de onları tedavi ediyor. Öğle saatinde muharebe doruğa ulaşıyor. İki top mermisi körfezde devriye gezen bir İngiliz gemisiyle bizim *Somati*'nin çevresine düşüyor. Saat 13:30'da silah sesleri zayıflıyor ve Yunan topları susuyor. Tepelerden çok yüksek bir ses duyuluyor. Yunan 11. Tümeninin paniğinin sesi bu. İnsanlar ve hayvanlar yanımıza sığınmaya geliyorlar. Beş yüz asker kendilerini denize atıp gemilere doğru yüzüyorlar. Silahlar kümeleniyor, subaylar ve erler mendil sallıyor...

En iyi Yunan tümeninin işi bitmişti. Esir alınıp Bursa'ya doğru gönderildi; ben de ertesi gün peşlerine düştüm. General Şükrü Paşa'nın[9] adına Albay Abdülnafiz Bey[10] Mudanya'yı teslim alarak Bandırma istikametinde muzaffer ilerleyişine devam etti.

Paul Tapponnier

Yunan ordusunun XI. Tümeninin sığındığı Bursa'nın Marmara Denizi'ndeki limanı Mudanya.

Bay Paul Tapponnier'nin fotoğrafı.

Bu esnada Suriye'ye doğru yolda olan başka bir muhabirimiz olan Bay Jean Clair-Guyot, güzergâhını değiştirerek yangından sonra İzmir'e ulaşmayı başardı. Dergiyi baskıya verirken bize yollamış olduğu ve şehrin yıkımının hüzün veren tanıklıkları olan ilk fotoğraflar bize ulaştı. Bu fotoğraflarla iki sayfalık özel bir ek gerçekleştirdik.

Nihayet, harp esnasında subay olarak bulunduğu Şark'ta seyahat etmekte olan Haute-Savoie milletvekili Bay Paul Tapponnier de Bursa'ya giderken 11 Eylül günü Mudanya'ya uğradı. Muhtemelen Kemalistlerle gelecekte yapılacak müzakerelere sahne olacak olan bu kentle ilgili almış olduğu notlar herhalde ilgi çekecektir.[15]

DİPNOTLAR

1 http://shootingthegreatwar.blogspot.com/2015/07/george-ercole-pathe-news-war.html.

2 http://archives.hautesavoie.fr/?id=recherche_grandpublic_detail&doc=accounts%2Fmnesys_cg74%2Fdatas%2Fir%2FArchives_privees%2FFRAD074_00000031xml&open=2145&page_ref=&unittitle=Documents%20etc%20objets%20personnels%20de%20Paul%20Tapponnier&unitid=52%20J%20i-23&unitdate=1812-1970&node=214.

3 1919-1924 yılları arasında İngiltere Muhafazakâr hükümetinde Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuş olan George Nathaniel Curzon (1859-1925).

4 1913-1920 yılları arasında Fransa Cumhurbaşkanı ve 1922-1924 yılları arasında Başbakan ve Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış olan Raymond Poincaré (1860-1934).

5 Kont Carlo Sforza (1872-1952), 1920-1921 yıllarında İtalya Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış, ardından Paris'e büyükelçi olarak tayin edilmişti. Faşizm karşıtı olan Sforza, 30 Ekim 1922'de Benito Mussolini'nin Başbakan olması üzerine bu görevinden istifa etmiştir.

6 Henry Franklin-Bouillon (1870-1937) kariyerine gazeteci olarak başlamış, ardından siyasete atılmıştı. 1921'de Mustafa Kemal Paşa'yla buluşarak 20 Ekim 1921'de Fransa'nın yeni Türk hükümetini resmen tanımasına vesile olan Ankara Anlaşmasını imzalamıştır.

7 Fransız donanmasının 1912'de denize indirilen 23 400 tonluk zırhlısı.

8 1851'de Messageries Nationales adıyla kurulup ardından Messageries Impériales adını alan ve 1871'de Messageries Maritimes'e dönüşen Fransız denizcilik şirketi.

9 1914'te Rus Vapur Kumpanyası için İngiltere'de inşa edilip 1921'de Messageries Maritimes'de hizmet vermiştir.

10 Fransız donanmasının 1907'de denize indirilen 13 650 tonluk kruvazörü.

11 Fransız donanmasının 1911'de denize indirilen 23 457 tonluk dretnotu.

12 İtalyan donanmasının 1901'de denize indirilen 13 500 tonluk zırhlısı.

13 İngiliz donanmasının 1911'de denize indirilen 25 000 tonluk dretnotu.

14 İngiliz donanmasının 1911'de denize indirilen 23 400 tonluk dretnotu.

15 Gerçekten de İstiklal Savaşı'na son veren Mudanya Mütarekesi, 3-11 Ekim 1922 tarihleri arasında bu kentte toplanmış olan konferansın nihayetinde imzalanmıştır.

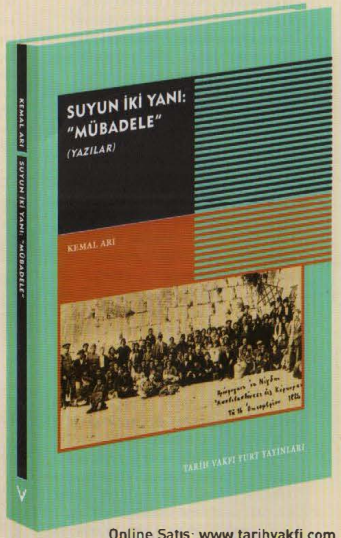
16 Yunan döneminde Myrleia ve Roma döneminde Apameia olarak bilinen bu yerin Mudanya şekilindeki adı için Sevan Nişanyan'ın *İndex Anatolicus*'unda "Mudanya adının kaynağı meçhuldür. 'Eski adı' Yun. Montania (doğrusu 'Mountánia') değildir" denmektedir. Mudanya'nın Haçlılarm bu yere verdikleri Montagnac adından türediği bazı kaynaklarda tekrarlanmaktadır. "Fransız Haçlıları daha önce de söylediği üzere Prusa ad mare'ye (bugünkü Gemlik) *Civitot* adını verdiler. Cius körfezine *Pottmeur*, Apameia kentine de *Montagnac* adını verdiler ki Türkler, Osman Gazi'nin oğlu ve halefi Orhan tarafından Bursa'yla aynı anda gerçekleşen fethi esnasında bu addan bugünkü Mudanya adını oluşturmuşlardır" (Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure* [Paris: Ernest Leroux, 1894], c. 4, s. 154).

17 1922'de 3. Kolordu komutanı olarak Eskişehir, Bursa ve Bandırma'yı geri alan Şükrü Naili (Gökberk) (1876-1936).

18 Muhtemelen Abdünnafi olması gerekir.

SUYUN İKİ YANI: "MÜBADELE"
(YAZILAR)

"Mübadele" Türkiye'nin ve Yunanistan'ın uluslaşma süreçlerinde en önemli etmenlerden biridir. Bu büyük olayla, iki ülke arasında yaklaşık 2 milyon insan zorunlu olarak yer değiştirdi. Ne tarafından bakılırsa bakılsın, o tarihe göre devasa bir boyut olan mübadelenin her iki ülkede ve göçü yaşayan kişinin uyum süreçlerinde ve bireysel dünyasında büyük sorunlara neden olacağı açıktı...
Elinizdeki bu çalışma, yıllardan beri yazdığım makalelerden oluşturulmuş bir derlemedir. Değişik kaynaklarda yayınlanmış ve kimi zaman da ulaşılması oldukça zorlaşmış metinler, belli bir mantık süzgecinden geçirilerek bu çalışma oluşturulmuştur. Bu büyük olayın yüzüncü yıldönümü yaklaşırken, bu alanda çalışan araştırmacılar ve yakın tarihimizle ilgilenen tüm okurlar için yararlı bir kaynak olması dileğiyle...

Online Satış: www.tarihvakfi.com

Vakıf Merkezi
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

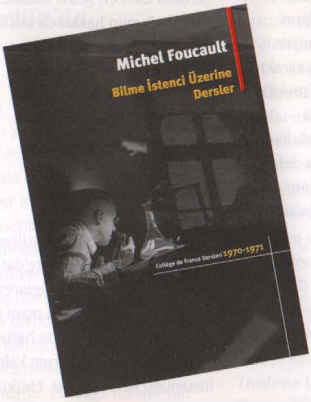
Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi
No 82/30 06420 Kızılay Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI

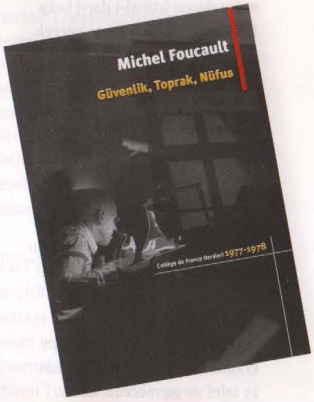
15.YIL

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

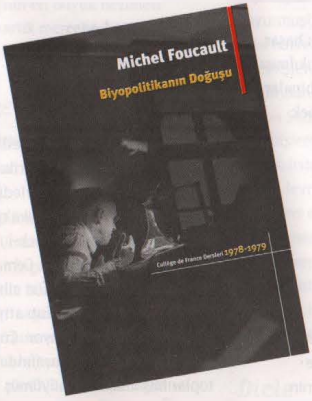
Michel Foucault'nun 1970-1984 arasında Collège de France'taki "Düşünce Sistemleri Tarihi" başlıklı kürsüsünde verdiği bu derslerde, düşünürün elindeki tarihsel materyalleri nasıl işlediğine, felsefeyle tarih arasındaki bağları nasıl ördüğüne tanık oluyoruz. Bu derslerde Foucault, Antik Yunan'da paranın tesisinden 18. yüzyıl Fransa şehirciliğine, psikiyatrik iktidardan modern devlet aklına, Hıristiyan öznellik biçimlerinden neoliberalizmin insan kavrayışına uzanan tarihsel araştırmaları, hakikat ile özne arasındaki ilişkinin biçimlerini sorgulayarak ortaya koyuyor. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Fransa'da 1999'dan itibaren yayınlanan, birçok yeni araştırma için çıkış noktası oluşturan ve Foucault'nun düşüncesinin alımlanmasında bir dönüm noktası haline gelen bu dersleri, Türkçe baskısı için yazılan yeni önsözlerle birlikte yayınlıyor.

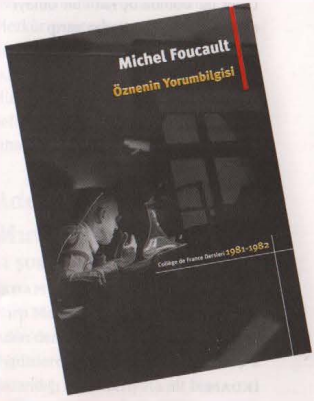

BİLME İSTENCİ ÜZERİNE DERSLER
COLLÈGE DE FRANCE DERSLERİ (1970-1971)
304 sayfa, ISBN: 978-605-399-263-9

GÜVENLİK, TOPRAK, NÜFUS
COLLÈGE DE FRANCE DERSLERİ (1977-1978)
358 sayfa, ISBN: 978-605-399-325-4

BİYOPOLİTİKANIN DOĞUŞU
COLLÈGE DE FRANCE DERSLERİ (1978-1979)
320 sayfa, ISBN: 978-605-399-421-3

ÖZNENİN YORUMBİLGİSİ
COLLÈGE DE FRANCE DERSLERİ (1981-1982)
502 sayfa, ISBN: 978-605-399-420-6

www.bilgiyay.com
Telefon: **0212 311 52 59** Faks: **0212 253 47 00**
e-mail: **yayin@bilgiyay.com - dagitim@ bilgiyay.com**

Genel Dağıtım: **PUNTO**
www.puntokitap.com
Telefon: **0212 496 10 50** Faks: **0212 55130 13**
e-mail: **punto@puntokitap.com**

Tebliğ-i Resmi

2 ŞUBAT 1916

İKDAM

Cenab-ı Hak ömür ve afiyet-i şehriyariyi müzdad buyursun. Veliahd-ı saltanat-ı seniyye Yusuf İzzettin Efendi hazretleri bir müddetten beri müptela oldukları hastalık tesiriyle bu gün Zincirli Kuyu'daki köşklerinde harem dairesindeki yatak odalarında saat yedi buçukta sol kolunun damarlarını kesmek suretiyle müntehiren irtihal-i dar-i beka buyurmuşlardır (intihar ederek ölmüşlerdir) [...]

Zeplinlerin Yeni Faaliyeti

2 ŞUBAT 1916

İKDAM

Lozan– Zeplinler pazar gecesi Paris'e tekrar hücum etmişlerdir. Tafsilat mefkuddur. Zeplinlerin birinci hücumu halk arasında dehşetli bir heyecana bais olmuştur. Resmen ilan olunan erkama nazaran ilk taarruzdan 25 telef ve 29 mecruh vardır. Birçok evler yıkılmış, bombalardan biri az kalsın o esnada geçmekte olan yolcu trenine isabet edecekti. Diğer bir bomba üç katlı bir binayı çatıdan temellere kadar yarıp geçmiştir. Zeplinler Paris'in amele ile meskûn kalabalık mahallesine taarruz etmişlerdir. Efkâr-ı umumiye zeplinlere karşı mevcut vesait-i müdafaanın fıkdanından naşi adem-i memnuniyet göstermektedir. İnfilak etmemiş bombalardan biri 63 kilo gram sıkletindedir.

Hanımlarımızın Hamiyeti

2 ŞUBAT 1916

İKDAM

Çapa Hastahanesi Sertabipliği'nden: Darü'l-Muallimat Mektebi talebatı müdireleri hanımefendinin refakatinde Çapa Mecruhin-i Askeriye Hastahanesi'ni ziyaretle taht-ı tedavide bulunan guzata sigaralar ikram eylemişlerdir. Hastahanemiz namına kendilerine alenen teşekkür ederiz.

Mısır'da Cihad-ı Ekber

3 ŞUBAT 1916

İKDAM

Berlin 2– Mısır'da keşfolunan heyet-i ihtilaliye hakkında Kahire'den Sakolo gazetesine tafsilat-ı atiye vürud eylemiştir: Sunisilerin adamlarından olup harp mıntıkası dahilindeki yerliler ile münasebatta bulunmaya muvaffak olan iki Bedevi tevkif edilmiştir. Bunlardan biri esna-yı tevkifte almış olduğu yaraların tesiriyle derhal vefat eylemiştir. Bunların üzerinde bulunan evraktan dolayı diğer bazı yerlilerin tevkifine lüzum görülmüş ve şuabat-ı kesireyi haiz bir heyet-i ihtilaliye bulunduğuna dair bir takım delail elde edilmiştir. Tevkif olunan iki Bedeviden sağ kalanı idama mahküm edilmiştir.

Zeplinlerin Hücumu

5 ŞUBAT 1916

SABAH

Berlin 3 Şubat– Bern'den iş'ar ediliyor: Selanik'ten bura gazetelerine varid olan haberlere nazaran zeplinlerin şehr-i mezkûra hücumlarında Fransızların karargâh-ı umumisi duçar-ı hasar olmuş ve birçok mesakin yıkılmıştır. Büyük ambarlar ve banka binaları tahrip edilmiştir. Hasarat pek azimdir.

Selanik Baş Şehbenderi'nin Beyanatı

7 ŞUBAT 1916

İKDAM

Berlin 6 Şubat– Bir ay kadar esir kaldıktan sonra tahliye olunan Devlet-i Osmaniye'nin Baş Şehbenderi Kâmil Bey Lokal Anzeiger gazetesinin Cenevre muhbirine sergüzeşti hakkında beyanat-ı atiyede bulunmuştur: Harbin bidayetinde Odesa'da baş şehbender bulunuyor idim. 1914 senesi Teşrinievvel'inde orada Ruslar tarafından tevkif edilip Petersburg'a isal edilmiş idim. Fakat o zaman Ruslar ahiren İngiliz ile Fransızların gösterdiğinden daha iyi muamelede bulunmuşlar idi. İngilizler ile Fransızlar gerek bana ve gerek arkadaşım olan diğer konsoloslara kemal-i telezzüz ile ruhen ve bedenen çok ta'zibatta bulundular. Esirlere na kabil-i tarif ve beyan tahkirat ve tezlilatı reva gördüler. Muavin kruvazörün en aşağı ambarında duçar olduğumuz muamelat hafızamdan hiçbir zaman silinmeyecektir. Etfal ve nisvana dahi en şedid muamelat yapıldı. Bunun hakkında tafsilat vermeye terbiye-i ahlakiyem mani olmaktadır.

Rusya'da Et Meselesi

7 ŞUBAT 1916

TANİN

Viyana– Londra'dan bildiriliyor: Times gazetesi Petersburg'dan istihbar ediyor: Ziraat Nezareti hayvanatın tenakusuna mani olmak üzere bütün memlekette haftada iki gün et yemekten mahrum kalınması lüzumunu ilan etmiştir. Mezkûr nezaret askerlere tevzi edilen etlerin dahi azaltılmasını da teklif ediyor.

Amerika'nın Tavır ve Hareketi

8 ŞUBAT 1916

TANİN

Berlin– New York'tan iş'ar ediliyor: Cemahir-i Müttefika-i Amerika Reisi Wilson Sen Luis'de irad eylediği bir nutukta Cemahir-i Müttefika'nın tavır ve vaziyetini ber-vech-i ati tavsif ve tarif eylemiştir: Cemahir-i Müttefika-i Amerika bütün cihan ile sulh ve muhadenette olup atiyen de böyle bulunmak istiyor. Çünkü Amerika cihanın her tarafından toplanmış anasır ile büyümüş olduğundan bütün cihanın hissiyat ve temayülatını anlamaktadır. Cemahir-i Müttefika cihana karşı olan muhabbetini harbe müdahale etmekten ziyade harpten ictinab etmekle daha iyi ibraz etmiş olabilir. Harbin tesiri ile muvazene-i fikriyeleri bozulmuş olanlardan her vechile sabır müsahele

göstermelerini ve Amerika'nın mesail-i hayatiyesine taalluk etmedikçe munsifane bir hareket ittihaz etmelerini arzu etmekteyim. Benim itikadımca Amerika hakiki surette bitaraftır. Amerika dahil olduğu halde bütün cihanın sulh ve müsalemeti Amerika âlemine değil diğer âleme (yani Avrupa'ya) vabestedir.

İngilizlerin Gelibolu Hezimeti-Amerika'da Tesiratı

8 ŞUBAT 1916

TANİN

Berlin 6 Şubat– Gelibolu Hezimeti İngilizlerin Amerikalıların nazarında olan itibar ve haysiyetini dahi kesr eylediği buraya varit olan Amerika gazetelerinin neşriyatından anlaşılıyor. Öteden beri İngiltere muhibbi olmakla tanınmış olan Brookly Eagle gazetesi diyor ki: Gelibolu'nun tahliye edilmesiyle Rusya'nın İstanbul'a malik olmak ümitleri zail olmuştur. Halbuki Türkiye'nin bütün âlem-i İslam nazarındaki nüfuz ve itibarı artmıştır. Çanakkale Boğazı teşebbüsülnünl Harb-i Umumi'nin en büyük hezimeti olduğu artık mertebe-i sübuta varmıştır.

Müze-i Askeri Sineması'nda

10 ŞUBAT 1916

SABAH

Bu gün Alman hayat-ı millisi, Harb-i Umumi kurdelası, mağlup ettiğimiz İngiliz donanmasının Çanakkale bombardımanı, Emeviler zamanında Hazret-i Halid ordusunun Bizans'a hücumu, hayvanat bahçeleri, yeniçeriler, bir sahne-i mudhike, Avrupa bilad ve mebani-i meşhuresi. Mehterhane nevbet çalacak. Bir buçukta başlayacaktır.

Şehzadebaşı'nda Şark Tiyatrosu'nda Hasan Efendi, Şamran Hanım'ın iştirakiyle bu gün hanımlara, gece beylere "Aydınlı Sarı Efe" milli operet, ince saz, kantolar, sinema, düetler.

Meddah Aşki Efendi, Sultan Ahmet Meydanı'nda park karşısındaki Turan Kıraathanesi'nde bu gece güzel hikâyeler nakledecektir.

Ziyafet-i Seniyye

10 ŞUBAT 1916

İKDAM

Taraf-ı hazret-i hilafet-penahiden dün akşam Yıldız Saray-ı Hümayunu'nda merasim daire-i âliyesinde bir ziyafet keşide buyrulmuştur.

Ziyafete meduv bulunan zevat, saat yedi buçuktan itibaren saray-ı hümayuna muvasalat buyurarak teşrifat memurini tarafından istikbal olunmuşlar ve salona isal edilmişlerdir. Meduvvin, saat sekizde ziyafete tahsis kılınan salona davet edilerek muayyen mevkilerde ahz-ı mevki eylemişlerdir.

Bu esnada hademe-i şahane resm-i selam ifa etmekte oldukları gibi muzika-i hümayun tarafından dahi icra-yı terennümat edilmekte idi. Ziyafette Enderun efendileri ifa-yı hizmet eylemişlerdir.

Zat-ı şevket-simat hazret-i hilafet-penahi saat sekizi çeyrek geçe ziyafet salonuna teşrif buyurmuşlardır. Hazurun kaimen zat-ı hazret-i padişahiyi istikbal eylemişlerdir. Bu sırada muzika tarafından terennüm edilen Marş-ı Sultani'yi kaimen istima eylemişlerdir. [...]

Yemek listesi: çorba, börek, havyar, salçalı levrek balığı, kuzu kızartma, kaz ciğeri ezmesi, tavuk, salata, kuşkonmaz, pilav, kaymaklı yaprak tatlısı, meyve.

Ziyafet imtidad ettiği müddetçe Mabeyn-i Hümayun orkestrası icra-yı terennümat eylemiştir.

Dicle Sahilinde

12 ŞUBAT 1916

İKDAM

İngilizlerin, Kutü'l-amare'yi kurtarmak için yaptıkları teşebbüsler her defa akim bıraktırılıyor!

İngilizler, Selmanıpak mağlubiyetinden sonra cenuba doğru ricatlarında mühim bir kısım kuvvetlerinin iltica ettikleri Kutü'l-amare'nin Osmanlı hatt-ı muhasarasından tahliyesi için fevkalade sarf-ı mesai etmektedirler. Bu maksatla Basra Körfezi'nden Dicle tarikiyle celp ettikleri yeni kuvvetli nehirlere mahsus gemilerinin top ateşi himayesinde ancak Şeyh Said ve Felahiye karibine kadar gelebilmekte ve kıtaatımızın şedid hücumlarıyla nihayet mecbur-i ricat olmaktadır.

Resmi tebliğlerimizin Küte'l-amare'deki vaziyetin adem-i tebeddülü hakkındaki ihbaratı burada mahsur bulunan İngiliz Generali Towsend'in artık kat'-ı ümit etmeye başlayarak bisud teşebbüslerini tekrardan sarf-ı nazar eylediğini gösteriyor. [...]

Türkiye-İsviçre

13 ŞUBAT 1916

İKDAM

Lozan 11 Şubat– Jurnal de Jenöv (Journal de Genève) gazetesi, ahiren Türkiye lehinde gayet samimane bir makale yazmış ve mine'l-kadim Türkiye'nin İsviçrelilere karşı gösterdiği hüsn-i kabulü kaydeylemiştir. Mezkûr gazete İsviçre'nin kendisine Şark'ta temin edeceği menafi-i iktisadiyeyi izahtan sonra İsviçre Hükümeti'nin Dersaadet'te bir sefaret tesis etmesi arzusunu izhar eylemiştir.

Aden'deki Muvaffakiyetlerimiz

14 ŞUBAT 1916

İKDAM

Harp Matbuat Karargâhı'nın Aden'den ilerlemek isteyen İngilizlere karşı ordumuzun kazandığı muzafferiyata ait bir tebliğini derc etmiştik. Milli Ajans'ın verdiği malumata göre İngilizler aylardan beri Aden'in şimalinden ileri harekete ciddi bir surette teşebbüs etmeye cesaret edememişlerdir. Halbuki mücahidin-i Osmaniye sefain-i harbiyesinin top ateşi altında sıkışıp kalan İngilizleri müteaddit

baskınlarla tazyik etmekten hâli kalmamıştır. Asakirimizin son bir hücumu İngilizleri şimalden Şeyh Osman'a kadar firara mecbur etmiştir.

Rusya'da Gaye-i Harp Artık İstanbul Değil

15 ŞUBAT 1916

TANİN

Berlin– Rusya'daki Sosyal Demokrat matbuatından birinin erkân-ı tahririyesinden bulunan biri İsveç Sosyal Demokrat gazetesinde Rusya'nın hâl-i hazırda tedafüi-i muharebede bulunduğunu ve İstanbul hakkındaki amalinin artık adimü'l-imkân haline girdiğini ve artık Rusya'ca gaye-i harbin İstanbul ve Boğazlar olmadığına memalik-i ecnebiyenin kanaat getirmiş olduklarını beyan eylemiştir.

Irak Cephesinde Yeni Muvaffakiyat

16 ŞUBAT 1916

İKDAM

Mücahidin-i Osmaniye Fırat sahilinde Kurte ile Nasıriye arasında İngilizlere baskınlar vermişler ve imdada gelen düşman kuvvetini ricata mecbur etmişlerdir.

Hilal-i Ahmer Hastabakıcılık Mektebi

18 ŞUBAT 1916

SABAH

Kadırga Hastahanesi'nde tedris edilen Hilal-i Ahmer hastabakıcılık dersleri bu sene de küşad edilmek üzere olup yirmi hanım kabul edileceğinden, şerait-i atiyeyi haiz olup kaydedilmeyi arzu eden hanımların her gün sabah alafranga saat ondan on bir buçuğa ve ba'de'z-zuhur saat birden dörde kadar Sultan Mahmut Türbesi'nde Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi'ne müracaat eylemeleri.

1. Sini on sekizden aşağı ve otuzdan yukarı olunmamak.
2. Türkçe okuyup yazmak bilmek.
3. Tamü's-sıhha bulunduğunu mübeyyin tabib raporu ve maruf zevat tarafından hüviyetlerine dair vesika irâe etmek.
4. Tercüme-i hâl varakası-tezkere-i Osmaniye ve aşı şahadetnamesi getirmek.

Mektep leyli olup müddet-i tedrisiye olan bir sene esnasında hastabakıcı hanımlara iki yüz kuruş itâ olunacaktır.

Sulh İçin Vaki Olan Teşebbüslerden

18 ŞUBAT 1916

İKDAM

Amerikalı milyoner Ford'un Avrupa seyahati etrafında.

Harbi-i Umumi'nin ibtidasından beri muhtelif bitaraf memleketlere mensup bazı zevatın musalaha arzusuyla bazı teşebbüslerini ara sıra işitmekte idik. Son zamanda en büyük teşebbüs milyoner Ford'un delaletiyle vücuda geldi. Bu zengin Amerikalı Avrupa'daki bitaraf hükümetleri müttefikan muhasımlara sulh teklifine davet için Amerika'dan ufak bir heyetle birlikte Avrupa'ya hareket etti. Şimdi Stockholm'de içtima eden Amerika sulh heyetine İsviçre sulh heyeti de iştirak için azasından bir kaçını i'zama karar vermiştir. Bu teşebbüslerinden de me'mûl olan neticenin elde edileceğini kat'i bir kanaatle beklemek bit't-tabii pek büyük bir safderunluktur.

Aden Harekât-ı Harbiyesi

18 ŞUBAT 1916

İKDAM

Kölnische Zeitung gazetesi 30 Kânunuevvel tarihi ile Kahire'den atideki şayan-ı dikkat malumatı alıyor: Son günlerde Aden'den vürud eden haberlerde İngilizlerin gayet müşkül bir vaziyette kaldıkları bildiriliyor. İngilizler bunu şimdiye kadar daima hafi tutuyorlardı. Buraya vasıl olan mecruh İngiliz zabitanı İngilizlerin Aden'deki vaziyetlerini pek vahim olarak tasvir ediyorlar. İngilizler Aden'deki kuva-yı askeriyelerine muavenet etmek üzere Süveys'te bir alay ihzar ve tertip etmişlerdir. Mecruhen Aden'den gelen İngiliz zabitanı, oradaki vaziyet hakkında atideki tafsilatı veriyorlar: Aden halihazırda karadan, mükemmelen mücehhez Arap kabaili ile bir miktar asakir-i Osmaniye tarafından taht-ı muhasaraya alınmıştır. Muhasırın İngilizleri geniş bir çember içine almışlardır. Arapların mevzileri İngiliz sefain-i bahriyesinin top ateşi altında bulunduğu hâlde bunlar mevkilerini bir hatve bile terk etmiyorlar. İngiliz sefaininin her gün düşman mevzilerini en büyük topları ile bombardıman etmesine rağmen Araplar muhasara hattını her gün bir derece daha daraltmaktadırlar. [...]

Yerliler, İngiliz ümerasına karşı sık sık suikastlar icra etmektedirler. Kasten ika olunan yangınlar dahi eksik değildir. Geçenlerde bir mühimmat deposunun yerliler tarafından infilak ettirilmesi üzerine İngilizler gerek insanca gerek maddeten pek büyük zararlara uğramışlardır. [...]

İngilizler evvelce Yemen sahilinde 250.000 kilometre arazi işgal eyledikleri hâlde şimdi Aden'e kadar sürülmüşlerdir. Meşayihin ekserisi İngiliz taraftarı oldukları hâlde elyevm kâmilen Hükümet-i Osmaniye'ye taraftardırlar. Binaenaleyh İngiltere'nin cenubi Arabistan'daki nüfuzu kâmilen intıfa etmek üzeredir. Şimdiye kadar Arapları kendimize celp için sarf eylediğimiz mebaliğ kâmilen heder olmuştur. Evvelce İngilizlerin dost zannettikleri Arap kabailine tevzi ettikleri esliha ve mühimmat bu gün İngilizlere karşı istimal edilmektedir. Şimdiye kadar Arabistan'ın sıcak çölleri içinde lâakal 150.000 İngiliz ve Hint askeri telef olmuştur. Aden'den Kahire'ye mecruhen sevk edilen asakirimizin miktarı da 20.000'i mütecavizdir. İngilizlerin cenubi Arabistan'da büyük bir hükümet tesis eylemek hususundaki tasavvurları suya düşmüştür. [...]

İki Bin İtalyan Mühimmat Amelesi Fransa'da

20 ŞUBAT 1916
TANİN

Berlin 19— Paris'ten vuku bulan iş'arata nazaran Fransa mühimmat fabrikalarının muallim amelesi kâfi derecede olmadığından dolayı İtalyan imalat-ı madeniye fabrikaları işçilerinden 2000 kişiye Fransız mühimmat fabrikalarına gitmeleri için ruhsat verilmiştir.

Gençlerin Nazar-ı Dikkatine

21 ŞUBAT 1916
İKDAM

Çırak mektepleri müdüriyetinden: Hükümet-i seniyyenin teklifiyle Meclis-i Milli'nin tasdikine iktiran eden kanun mucibince şirketler ve müessesat-ı ticariyede Türkçe lisanının mecburiü'l-istimal addolunması üzerine âlem-i iktisatta Türk gençlerine açılan saha-i faaliyette kendilerinin iktisab-ı muvaffakiyet etmelerine muktezi malumatı ihzar ve ikmale hizmet edecek olan ticaret gece dersleri tedrisatından istifade eylemeleri şübban-ı memlekete bilhassa tavsiye olunur.
Mekteplerde şirketlerin ve müessesat-ı ticariyenin ve usul-i muhasebe ve idaresine ait malumat, evrak vesaiki numuneleri ameli bir şekilde irae edilmektedir.
Dersler geceleri saat yediden dokuza kadardır.
Mektepler: Fatih'te Çarşamba Caddesi'nde, Cağaloğlu'nda Düyun-ı Umumiye karşısında ve Üsküdar'da iskele camii arkasındadır.

Madagaskar'da İhtilal Cemiyeti

21 ŞUBAT 1916
İKDAM

Madagaskar'dan Fransız gazetelerine vuku bulan iş'arata nazaran cezire-i mezkûrda şuabatı gayet kesir bir cemiyet-i ihtilaliye keşfedilmiştir. Cemiyet yılbaşı gecesi cezireden Fransız asakir ve zabitanı ile memurlarını kâmilen katletmeye karar vermiştir. İcra olunan tahkikatta cemiyetin beş sene mukaddem teessüs edilip o zamandan beri faaliyette bulunduğu anlaşılmıştır. Şimdiye kadar 200 kişi tevkif edilmiştir. Tahkikat devam ediyor.
Fransa Müstemleke Nazırı, Madagaskar Adası'ndaki vaziyetten bahs ile neşr eylediği bir tebliğ-i resmide mezkûr adada mekâtip talebesi ile papazların Fransa Hükümeti'ne karşı bir takım müdde'iyat-ı siyasiyede bulunmak üzere bir cemiyet-i ihtilaliye teşkil ettiklerini ilan eylemiştir.

Ali Efendi Sineması

21 ŞUBAT 1916
İKDAM

Gösterilen rağbet-i fevkaladeye mebni (La Dame aux Camélias) dramı pazartesi ve salı programına ilave suretiyle konulmuştur.

İngiliz Vahşetleri

25 ŞUBAT 1916
TANİN

Transval'da Johannesburg'da esir-i harb olarak tevkif edilen Baş Şehbenderimiz Remzi Bey'in efrenci Şubat'ın on beşinde vefat eylediği haber alınmıştır. Remzi Bey henüz genç denilebilecek bir sinde olduğu halde uzun müddet devam eden İngiliz eziyetlerine, vahşiyane muamelatına maruz kalarak elim bir surette terk-i hayat eylediğini öğrenmekle İngiliz vahşetine yeni bir kayıt daha ilave etmiş oluyoruz. İngilizler esasen her tarafta esir-i harp olarak tevkif etmiş oldukları memurin-i hariciyeye karşı zalimane hareket etme itiyadında bulunuyorlar. Ezcümle Malta Şehbenderhanesi imamı olan zattan aldığımız hususi mektuplarda daima İngilizlerin gösterdikleri muamelat-ı vahşiyaneden gayr-ı kabil-i tahammül bir hâle geldiğinden bahisle şikâyet olunmaktadır.

Zeplinlerin Taarruzatı

26 ŞUBAT 1916
SABAH

Berlin 25 Şubat— Tan gazetesi Zeplin sefain-i hevaiyesinin taarruzatından Fransa efkâr-ı umumiyesinin heyecana duçar olduğunu itiraf edip bu yeni alet-i taarruzun terakkiyat-ı fenniye-i cedide ile bir kat daha tekamül ettiğinden yeni taarruzlar için merakiz-i cesimesinden istediği yeri intihab edebileceğinden endişede olduğunu ve çünkü Fransız tayyare filosunun müdafaa için pek zayıf bulunduğunu beyan etmektedir.

İstanbul'da Macar Salib-i Ahmeri

28 ŞUBAT 1916
TANİN

Peşte 25 Şubat— Dersaadet'te bir Macar salib-i ahmer hastahanesi tesis etmek üzere İstanbul'a gelecek olan Macar heyeti Buda'dan hareket etmiştir. Hastahane levazımı vapurla Rusçuk'a nakledilmiştir. Buda'da levazım 23 vagona tahmil edildikten sonra Dersaadet'e sevk olunacaktır. Heyet 6 tabib, 18 hastabakıcı ve 34 sıhhiye neferinden mürekkeptir.

Amerika'da Nümayişler

28 ŞUBAT 1916
İKDAM

Cenevre 27— Washington'dan: Filedelfiya'da 2500 kişi es'arın gittikçe gala kesbetmesini protesto etmek üzere bir nümayiş yapmışlardır. Nümayişin gürültülü bir şekil alması üzerine nümayişçiler ile polis arasında bir mücadele vuku bulmuştur. Bu kargaşalıklar esnasında bir kişi maktul ve ikisi polis olmak üzere 14 kişi ağır surette mecruh olmuştur. Amerika'nın diğer büyük şehirlerinde de bu kabil karışıklıklar tahaddüsüne intizar olunuyor.

"MEMLEKET"İN "DİASPORA"YA DÖNÜŞMESİ

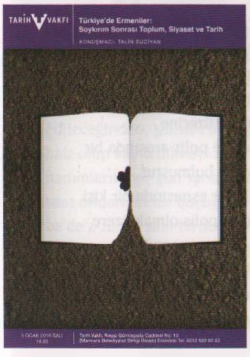
Tarih Vakfı'nın "Tehcir-Taktil-Soykırım: 1915-2015" başlıklı Perşembe Konuşmaları devam ediyor. Talin Suciyan, 5 Ocak 2015 günü yaptığı "Türkiye'de Ermeniler: Soykırımsonrası Toplum, Siyaset ve Tarih" başlıklı konuşmada The Armenians in Modern Turkey: Post-Genocide Society, Politics and History *adlı kitabında sorunsallaştırdığı kavramlar ve arşiv tartışmaları üzerinde durdu.*

Talin Suciyan.

HAZAL ÖZDEMİR

Talin Suciyan, konuşmasına "varlığı ve yok edilmesi inkâr edilmiş olanın kaynaklarını kullanarak" tarihçilik yapmaya çalışmanın zorluğunu belirterek başladı. 1915 sonrasında kitapları, kütüphaneleri, kaynakları ve arşivleri dünyanın her yanına yayılan bir topluma söz konusuyken, uzun süre göz ardı edilmiş, kullanılmamış, hatta varlığı dahi inkâr edilmiş kaynaklarla uğraşmanın Türkiye'de süregelen arşiv tartışmasına da meydan okuma niteliği taşıdığını belirten Suciyan, devlet gözünden bakan bir tarih anlatısının "Ermeni kaynakları yok" düşüncesini benimsediğinden, bu düşüncenin aynı zamanda bir ikili karşıtlığı da doğurduğundan söz etti: açık arşiv ve kapalı arşiv. Ermeni kaynakları kapalı, Osmanlı kaynakları ise açıktı. Osmanlı kaynaklarında herhangi bir soykırım kanıtına rastlanmıyordu; demek ki soykırım yoktu. Asıl kuşku duyulması gereken ise Ermeni kaynaklarıydı. Suciyan, bu tarz bir resmi tarih anlatısıyla Ermeni toplumunun yaşadıklarının içinin boşaltıldığını ve literatüre baktığımızda da bunun başarılı bir sonuç verdiğinin anlaşıldığını dile getirdi: Bu literatürde Ermeni kaynağı da yoktu, Ermenilerin konuşmaları da. Sözlü tarih yapan da yoktu. Böylelikle bu türden bir "objektif" tarih anlatısı doğrulanmış oluyordu. Ermeni olmak, konuşma hakkının elinden alınmış olmasıydı. Eğer bir Ermeni konuşuyorsa, söyledikleri tamamen subjektifti.

Talin Suciyan daha sonra, soykırımdan sonra neredeyse yüz sene boyunca Ermeni kaynaklarının yok kabul edildiğini ve bu kaynakların yokluğu üzerine başka bir tarih kurulduğunu; söz konusu kaynakları yazanların öldüğünü, onlardan daha sistematik bir inkâra maruz kalmış üçüncü veya dördüncü nesillerin kaynaklara yakınlaşıp felaketin ve inkârın ne olduğunu anlamaya çalıştığını; inkâra rağmen kendilerini var eden yazarların çeşitli şekillerde kendilerini ifade etmeye çalışmalarının hiç de kolay olmadığını fark ettiklerini dile getirdi ve bu noktada "Bu kaynakları kullandığımız zaman sessizleştirilmiş, susturulmuş olana ses vermiş oluyor muyduk?" sorusunu sordu. Kendi edindiği tecrübenin, ötekinin sesi olmanın, susturulana ses vermenin mümkün olmadığı yönünde şekillendiğini; bu kaynakları yazanların söylediklerinin dile getirilebileceğini ama bunun onları konuşturmakla eşdeğer olmadığını söyledi.

Soykırımsonrası terminolojisini açımlayan Suciyan, bu iki kelimeyi neden birleşik kullandığını belirtti: Soykırımsonrası, soykırımdan sonra bir zamana işaret etmiyordu ya da basit bir şekilde "Soykırımdan sonra her şey bambaşka oldu" demek değildi. Soykırım kesinlikle kurucu bir unsurdu; sonraki dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını değiştirirdi. Soykırım yaşamış bir toplum, soykırım yaşamadan önceki haline dönemezdi. Dolayısıyla soykırım bir bağlam oluşturuyordu, soykırım yaşamış bir toplum için bundan bağımsız bir tarihçilik düşünülemezdi. Soykırımsonrası kavramı, 1915-16'da yaşananlar ile daha sonra oradaki deneyimlerden, kadrolardan, toplumsal düzenlemelerden, hukuki uygulamalardan süzülerek oluşmuş bir düzenden bahsediyor ve genel bir bağlam oluşturarak bundan sonraki dönemi nasıl görmemiz gerektiğini, hangi bilgi ve birikime referans verildiğini anlamamız için kullanılıyordu. İlgilenmemiz gereken başka bir nokta ise inkâr edilen bir tarihin doğaya dönüşmesi, yani sıradanlaşmasıydı. Soykırım

yaşandıktan sonra, öteki olarak görülene uygulanan şiddet bir düzene oturmuştu. Varlık vergisi, 6-7 Eylül pogromu bir dizinin sıradan öğelerine dönüşmüştü. Cumhuriyet tarihi anlatılırken bu olaylar teker teker bağımsız öğeler olarak ele alınıyordu ama bu toplumsal bir sıradanlaşmaydı. Devletin bu tür kampanyaları, hukuki düzenlemeleri organize etmesi ve yaygınlaştırması hiç zor değildi. Bu şekilde devlet şiddeti, bir günlük pratikler dizisine dönüşmüştü.

Suciyan, soykırımın ardından bir toplumun nasıl biçimleneceğine inkâr ya da ikrarın karar verdiğini ve toplumun buna göre organize olduğunu, hassasiyetlerin buna göre oluştuğunu belirtti. Bu bağlamda Türkiye ve Almanya örneğini verdi; Türkiye'de bu olayların sıradanlaşmasının inkârın kurumsallaşmamasıyla, Almanya'da devam etmemesinin ise inkârın kurumsallaşmamasıyla ilgili olduğunu söyledi.

İnkârın bir parçasının da var olan kurumların altını boşaltmak, etkisiz hale getirmek olduğunu belirten Talin Suciyan, Cumhuriyet döneminde bunun sistematik bir şekilde yapıldığını; Lozan Antlaşması'nın, Türk ve Müslüman olmayanların Türkiye Cumhuriyeti'nin garantörlüğü altına alındığı bir anlaşma olduğunu; Lozan'da azınlık hakkı varmış gibi yaygın bir iddia varsa da ortada sadece garanti altına alınan birtakım hakların olduğunu; laiklik prensibiyle eşit vatandaşlığı aynı düzlemde ele alan hukuki bir düzenlemede garantörlük altına alınan hakların da artık geçerli olmayacağını, çünkü artık "eşit vatandaşlık"ın var olduğunu; bundan sonra herkesin laik ve eşit sayılacağını ama Ermenilerin cemaati nasıl idare edecekleri, seçimleri nasıl yapacakları, vakıf yönetiminin nasıl olacağı gibi konularda bir düzenleme yapılmadığını; garantörlük altına alınan hakların uzun vadede ortadan kaldırıldığını; en önemlisi, patriğin bir temsil ve idari bir kişi olmaktan çıkarılıp tamamen dini alana sıkıştırılarak bir din görevlisine indirgendiğini; patrikler sadece dini şahsiyetler olmayıp çok önemli kültürel, sosyal ve ekonomik görevlere sahip kişilerken, Cumhuriyet döneminde dini görevlerinin dahi kısıtlandığını ve dolayısıyla patrik anılarını okumanın, Cumhuriyet döneminde patriklerin yerini anlamak için çok önemli olduğunu anlattı.

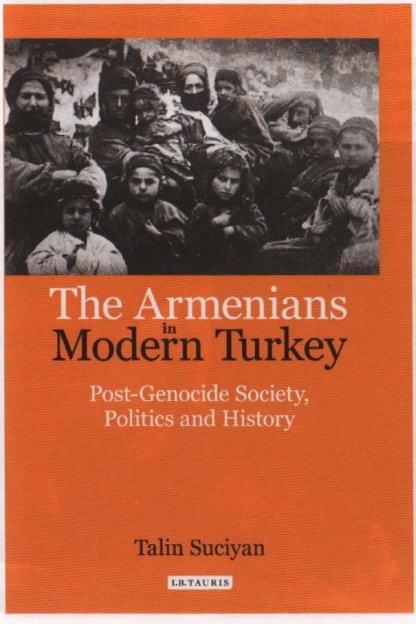
Sadece Patrikhane'nin değil, bütün Ermeni kurumsal mekanizmalarının içinin boşaltıldığını ve bunun elbette eğitim alanına da yansıdığını söyleyen Suciyan, 1926'dan sonra Anadolu'da çalışan açık Ermeni okulu kalmadığını; okulların açılması için girişimlerde bulunulsa da Ankara'nın bu talebi her seferinde reddettiğini; o dönemde Lozan Antlaşması sadece İstanbul'da geçerli olduğundan, Çocuklarına Ermeni okullarında eğitim aldırmak isteyen Ermeni ailelerin İstanbul'a gelmek zorunda kaldıklarını anlattı. Kiliselerin de etkisiz hale getirilmiş diğer kurumlar olduğunu, Anadolu'daki kiliselerin asker tarafından işgal edildiğini, satılıp ahır olarak kullanıldığını ve sıradanlaşma sürecinin bir parçası haline geldiklerini belirtti.

Suciyan'ın belirttiği üzere, 1915 sonrasında hayatta kalan Ermeniler, bir daha 1915'ten önceki hayatlarına dönemiyorlardı. Kendi doğup büyüdükleri yerde kalmış olsalar bile hayatları değişiyordu. Ermenilerin kız kaçırma, mallarına el konması gibi olaylar arasında hayatlarına devam etmeleri çok zordu, hakları yoktu, kurumları çalışmıyordu. Köylerden İstanbul'a, sonra da Avrupa'ya göç çok yaygındı. Özetle Ermeniler her yerde diasporadaydılar. Kendi ülkelerinde olsalar bile kendi kültürlerini ve kendi bağlantılarını sürdüremiyorlar, sosyalleşemiyorlardı. Devletin nasıl bir sistematik çaba göstererek cemaatler arasındaki bağlantıları kopardığını, engellediğini, cemaatleri birbirine düşman ettiğini arşivlerde çok açık görebiliyorduk: Ermeni cemaatler üzerine yazılmış raporlar, hâkim siyasi cereyanlar ve Sovyet-Ermeni faaliyetleri karşısında Türkiye'deki Ermeni cemaatinin pozisyonunu anlamaya yönelikti. Devlet, kültürlerini sürdüremedikleri için, İstanbul'un diaspora olduğunu söylemenin Ermeniler için de zor olduğunu, onların da inkâr politikasının bir parçası haline geldiğini; "memleket" bilinen yerin, tam bir tersyüz oluşla diasporaya dönüştüğünü vurgulayarak konuşmasını tamamladı.

dünyanın dört bir yanında çıkan Ermenice kitapları ve yayınları takip edip listeliyordu.

"Diasporadaki Ermeniler kötü, memleketteki Ermeniler iyi" söyleminin, devlet hakkı söyleminin bir tezahürü olduğunun altını çizen Talin Suciyan, kendi memleketlerinde bile

Suciyan, soykırımın ardından bir toplumun nasıl biçimleneceğine inkâr ya da ikrarın karar verdiğini ve toplumun buna göre organize olduğunu, hassasiyetlerin buna göre oluştuğunu belirtti. Bu bağlamda Türkiye ve Almanya örneğini verdi; Türkiye'de bu olayların sıradanlaşmasının inkârın kurumsallaşmasıyla, Almanya'da devam etmemesinin ise inkârın kurumsallaşmamasıyla ilgili olduğunu söyledi.

Talin Suciyan, *The Armenians in Modern Turkey*, Londra: I.B. Tauris, 2015.

ELLEN MEIKSINS WOOD'UN ARDINDAN

14 Ocak 2016'da, biz Türkiye'deki yoğunlaşan baskı ortamının içinde kabuğumuza çekilmişken, radikal felsefe ve siyasetin önemli isimlerinden Ellen Meiksins Wood bir süredir mücadele ettiği kanser nedeniyle Kanada'da hayatını kaybetti. Aramızdan ayrılmamış olsaydı Citizens to Lords (Yurttaşlardan Lordlara) ve Liberty & Property (Özgürlük ve Mülkiyet) ile başladığı muazzam projenin son ayağını muhtemelen yakında tamamlamış olacaktı.

CAN CEMGİL

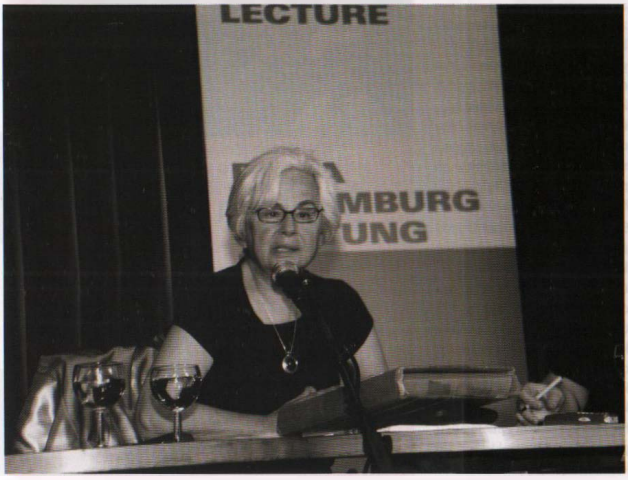
Ailesi Letonya'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne iltica ettikten sonra New York'ta doğan Ellen Meiksins Wood hiç kimsenin uzmanlık konusuna girmekten çekinmeden çok geniş bir alanda çok sayıda ama derinlikli kitap ve makale yazmıştır. Kanada, ABD ve İngiltere üçgeninde hayatının büyük kısmını geçirmiş ve bütün bu süreçte entelektüel yaşamını ve birikimini kapitalizmin özgüllüğünü anlamaya, onu dönüştürmenin ve alaşağı etmenin yollarını bulmaya adamıştır. Aramızdan ayrılmamış olsaydı *Citizens to Lords* (Yurttaşlardan Lordlara) ve *Liberty & Property* (Özgürlük ve Mülkiyet) ile başladığı muazzam projenin son ayağını muhtemelen yakında tamamlamış olacaktı. Maalesef artık bu üçlemenin son bölümünü okuyamayacağız.

Hayatının bir döneminde akademik çalışma yapanlar bilir. Bazı çalışmalar kişinin düşünsel formasyonunda öyle merkezi bir rol edinir ki hangi alanda yazarsanız yazın o çalışmalara atıf yapmadan geçemezsiniz. Benim için Ellen Meiksins Wood'un 1981 yılında *New Left Review* için yazdığı "The Separation of the Economic and the Political" (İktisadi ve Siyasi Olanın Ayrılması) başlıklı makale işte böyle bir çalışmadır.[1] İster liberal devlet kuramıyla ister ahlak felsefesiyle veya ortodoks Marksist bir değerlendirmeyle ilgili olsun ne zaman kapitalizmde siyasi olanla iktisadi olanın formel ve kurumsal olarak birbirinden ayrıldığını söylemek veya vurgulamak istesem "Wood 1981" yazmam yeterli olur. Elbette Wood'un hem benim düşünsel gelişimime, hem de tarihsel materyalizmin yanı sıra genel siyaset felsefesine ve tarihsel sosyolojik analize katkısı bununla sınırlı değil. Bunlardan az sonra genişçe bahsetmeye çalışacağım. Ama bu katkısı kapitalist yeniden üretim ilişkilerinin hâkim olduğu koşullar altında çağdaş dünyadaki pek çok mitin ipliğini pazara çıkarması bakımından son derece kilit öneme sahip. Dolayısıyla bu denemenin odak noktasını Wood'a göre kapitalist sömürü tarzını niteleyen bu ayrışmanın çeşitli tezahürleri oluşturacak.

Siyasi olanla iktisadi olanın kapitalist sömürü tarzının yerleştiği durumlarda şekli ve resmi ayrımı, siyasi ve iktisadi gücün zımni paylaşımı biçiminde, devlet ve piyasanın kurumsal olarak birbirinden ayrıştırılması şeklinde cisimleşir. Wood'un *Origins of Capitalism*'de[2] (Kapitalizmin Kökeni) ve "Kapitalizmde 'İktisadi' ile 'Siyasi'nin Birbirinden Ayrılması"nda tarihsel ve kuramsal boyutlarını anlattığı bu ayrışmanın önemini bu sayfalara hakkını vererek sığdırmak mümkün olmazdı. Ama en azından neden bu kadar önemli olduğunu anlatmak Wood'un hayattaki siyasi ve entelektüel hatırasını yâd etmek bakımından gerekli.

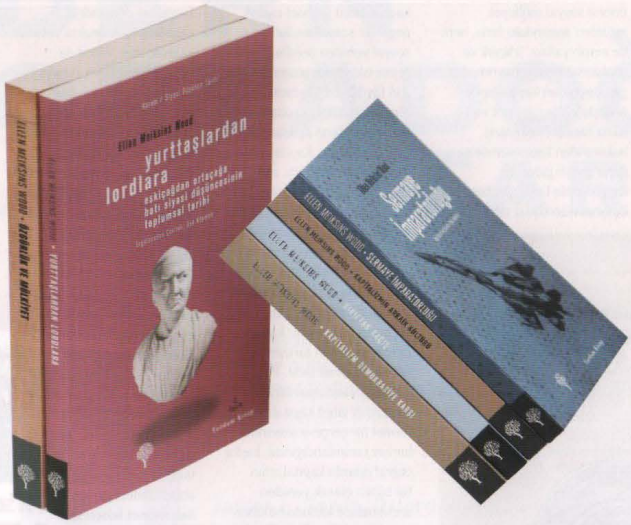
Her Marksist gibi Wood da kapitalizmi alaşağı etmek için onun en derin sırlarını keşfetmek gerektiğine inanıyordu. Entelektüel ve akademik faaliyeti de aslında bu siyasi hedeften besleniyordu. Ancak çağdaşı olan diğer pek çok Marksistin aksine Wood, Robert Brenner ile birlikte, kapitalizmin bu en derin sırrının iktisadi değil siyasi olduğunu savunuyordu. Bu da onlara "siyasi Marksizm" etiketini kazandırmıştı. Aslında Marksizmin bu versiyonuna "siyasi Marksizm" ismini veren ne Wood ne de Brenner'dı; bir diğer Marksist, Guy Bois, bu etiketi Brenner'ın Marksizmini kötülemek amacıyla kullanıyordu.[3] Ama Wood bu tanımlamayı memnuniyetle benimsedi, çünkü Brenner ve kendi perspektifinin doğru bir tanımlaması olduğunu düşünüyordu[4] ve yukarıda belirttiğimiz gibi sermayenin temelinde iktisadi değil siyasi olanı görüyordu. Peki, neydi bu siyasi Marksizm?

Temellerini Robert Brenner'ın kapitalizme geçiş tartışması çerçevesinde yazdığı bir dizi makaleyle[5] attığı siyasi Marksizmin en önemli argümanı, kapitalizm öncesi

Ellen Meiksins Wood (1942-2016).

toplumdan kapitalist topluma geçişin ortodoks Marksist anlatının inandığından çok daha farklı bir şekilde gerçekleştiğiyle ilgiliydi. Brenner bu makalelerde kapitalizmin ortaya çıkışının ne ticaret hacminin artması ne de Malthusçu nüfus döngüleriyle açıklanabileceğinden hareketle, ticarileşme modelini ve demografik modeli kıyasıya eleştiriyordu. Bu mekanik ve sınıf ilişkilerinden soyutlanmış modellerin yerine de sınıf ilişkilerini merkezine oturtan bir açıklama öneriyordu. Sınıf ilişkileriyse "artı değere el koyma ilişkileri" veya "toplumsal mülkiyet ilişkileri" üzerinden tanımlanabilirdi.

Ellen Meiksins Wood'un Türkçede yayımlanan kitaplarından bir bölümü.

Wood da Brenner'dan aldığı ilhamla, kapitalizme geçişin uluslararası ticaret hacminin artmasına değil, mülkiyet üzerindeki siyasi mücadelelerin İngiliz tarımsal üretiminde yol açtığı değişikliklere dayandığını göstererek Brenner'ın tarihsel argümanını daha felsefi-kuramsal bir argümanla tamamlar. Kapitalizme geçişin siyasi açıklamasının önemi kendinden menkul değildir elbette. Wood'un asıl göstermek istediği kapitalizmin tarihsel olarak özgül ve geçici bir toplumsal mülkiyet rejimi olduğuydu. Diğer Marksist açıklamalar kapitalizmi bir nevi doğal bir gelişim süreci olarak tarif ederken, Wood (ve Brenner) kapitalizmin zaman, mekân ve failler bakımından özgüllüğünü vurguluyordu. Böylece Wood geçmişte Marksist analizle özdeşleştirilen ekonomik determinizm (iktisadi belirlenimcilik), teleoloji (ereksellik), doğallaştırma ve özcülük gibi pek çok suçlamanın mesnetsizliğini gösterip yerine tarihsel özgüllüğün temel önemde olduğu ve faillerin siyasi mücadelelerinin toplumsal olanı değiştirmekte merkezi rol oynadığı bir bakış açısı sunar.

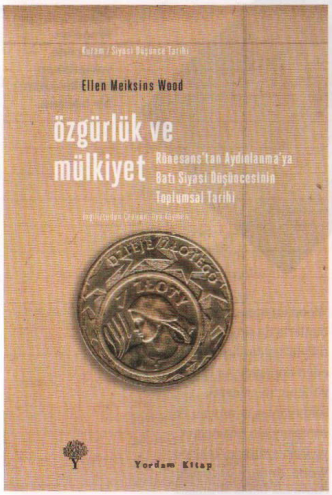
Bu çerçevede Wood'a göre kapitalizmi geçmişteki tüm sosyal mülkiyet ilişkisi rejimlerinden ayıran, kapitalizmde iktisadi olan ile siyasi olanın şeklen ve resmen birbirinden ayrılması ve dolayısıyla siyasi zor ile iktisadi zorun kurumsal olarak farklı aktörlerin elinde yoğunlaşmış olmasıdır. Kapitalizm öncesi mülkiyet rejimlerinde siyasi ve iktisadi iktidar toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde tek ve ayrılmaz bir bütünken, kapitalist dönemde siyasi iktidar devletin tekelinde, iktisadi iktidar ise piyasa dolayımıyla kapitalistlerin elindedir. Yani kapitalizm öncesi dönemlerde artı değere el koyma siyasi ve askeri zor yöntemiyle gerçekleşirken, kapitalist dönemin özgüllüğü iktisadi zorun artık siyasi zora doğrudan ihtiyaç kalmadan piyasa üzerinden artı değere el koymanın mümkün olmasıdır. Liberal siyaset felsefesinin ve burjuva ekonomi politiğinin piyasayı alkışlaması işte tam da bu yüzdendir: Emekçi, kapitalistle özgürce sözleşme imzalayarak, ürettiği artı değeri kapitaliste zor ve cebir olmadan devreder.

Serbest piyasada artı değeri üretenlerin emek gücü de sadece piyasa üzerinden dolaşıma girdiği ve emek üretim araçlarına ancak piyasa üzerinden ulaşabildiği için bir tür piyasa zoru devrededir.[6] Kapitalist mülkiyet rejiminde hem emek gücünü satanlar hem de kapitalistler kendilerini yeniden üretmek için piyasaya bağımlıdır ve dolayısıyla sosyal yeniden üretim ilişkileri bütünüyle piyasa dolayımlıdır. Piyasa bağımlılığı bu anlamıyla kapitalizmi önceki mülkiyet rejimlerinden ayırır.

Ellen Wood sadece liberal siyaset felsefesi ile hesaplaşmakla kalmaz. Ortodoks Marksizmin iktisadi belirlenimciliği ve buna eşlik eden teleolojisi, altyapı-üstyapı metaforunu bilimsel gerçek kabul etmesi, yapısalcılığı ve pozitivizm ile burjuva ekonomi politiğine ait benzer unsurlarla da mücadele eder. Ortodoks Marksizmin mekanizmi ve indirgemeciliği karşısında kimlikçiliğe yönelerek sınıf analizini reddeden post-Marksist ve postmodern pozisyonları da, antidemokratik sonuçları ve kapitalist mülkiyet ilişkilerinin dönüşmesinde sınıfın potansiyel rolünü önemsizleştirmeleri bakımından topa tutmuştur.[7] Kapitalizmin siyasi alanı genişlettiği ve özgürlük imkânlarını artırdığı iddiasını reddeden Wood, kapitalist mülkiyet ilişkileri varlığını sürdürdüğü müddetçe, sınıf çelişkisinin önemini yitirmeyeceğini ve dolayısıyla post-Marksistlerin varsaydığı kadar özerk bir siyasi alan olmadığından hareketle, kendini "saf" olduğu farz edilen siyasi bir alanda konumlandıran kimlik hareketlerinin antikapitalist mücadeleyle bir arada olması gerektiğini savunur.

Wood'un literatüre katkısı bunlarla da sınırlı kalmaz; 11 Eylül saldırılarını takip eden dönemde Amerikan yönetiminin giderek saldırganlaşan tutumu ve sonrasındaki Afganistan ve Irak işgallerini takiben Wood, *Empire of Capital* (Sermaye İmparatorluğu) adlı kitabıyla kapitalist emperyalizm üzerine ve özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nin merkezinde olduğu emperyal form ile ilgili çalışmasını yayımlar.[8] Aslında buradaki argümanı basittir: Tıpkı kapitalist dönem ile kapitalizm öncesi dönemleri ayıran şeyin iktisadi olanla siyasi olanın ayrılması olduğu gibi, kapitalist imparatorluğu, yani sermayenin imparatorluğunu kapitalizm öncesi dönemlerdeki imparatorluklardan ayıran da kapitalist imparatorluğun, emperyal faaliyetleri için toprak işgal etmesine gerek olmaması ve devletin de yardımıyla küreselleşmiş piyasalar üzerinden egemenliğini tesis etmesidir. Her ne kadar Wood ısrarla siyasi ve iktisadi olanın kurumsal ve şekli ayrışmasının gerçek bir ayrışma olmadığını ve biçimsel kaldığını vurgulamış olsa da, bu ayrışmanın kavramsal kullanımından kaynaklanan bazı sorunlar tespit edilebilir. Wood hem kapitalizm ile kapitalizm

öncesi sosyal mülkiyet rejimleri arasındaki farkı, hem de emperyalizm, ırkçılık ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığı gibi doğrudan kapitalizmle özdeşleştirilemeyecek ve hatta tarihsel kökenleri bakımından kapitalizmden daha geriye giden ve kapitalizmle bir illiyet bağı bulunmayan siyasi tahakküm

formlarının kapitalizm koşulları altında aldığı biçimi bu ayrışma çerçevesinde açıklaması nedeniyle şekilcilik (formalizm) suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bunun yanı sıra, siyasi olanla iktisadi olanın ayrışması, kapitalizmin tarihsel olarak özgül bir sosyal mülkiyet ve sosyal yeniden üretim ilişkileri rejimi olduğunu göstermek için faydalı bir kavramsal araç olmakla birlikte, kapitalizm içi farklılaşmaların açıklanması için yetersizdir. Kapitalizme geçiş tartışmalarında asıl anlamını bulan bu ayrım, farklı coğrafyalarda kapitalizme geçiş süreçlerinde dahi kendisini İngiltere kırsalında görülenden farklı biçimlerde göstermişken, neyin kapitalizm içi, neyin kapitalist olmayan geçmişin tarihsel bir kalıntısı olduğuna ilişkin tartışma anlamsızlaşmaktadır. Post-kolonyal eleştirmenlerin de gösterdiği gibi,[9] kapitalizm formel bir çerçeve üzerinden bir kez tanımlandığında, başka coğrafyalarda kapitalizmin bir bütün olarak yeniden üretilmesine katkıda bulunan birçok toplumsal ilişki biçimi kapitalist dışı formlar olarak göz ardı edilebilmektedir.[10] Ama örneğin kölelik gibi kapitalizmin alacağı formun önemli belirleyenleri, siyasi ve askeri olanın en çıplak tezahürleri olarak çağdaş kapitalizmin kurucu unsurlarından olmuştur. Kapitalizm gibi büyük bir soyutlamaya ilişkin kavramsal bir çerçeve veya tanım, ancak o kadar büyük soyutlamalar karşısında anlam ifade edebilir. Dolayısıyla kapitalizme geçiş tartışmaları bağlamında anlamlı olabilecek soyutlamalar, kapitalist dönemdeki çeşitliliği kavramakta yetersiz kalmaktadır. Wood da pekâlâ bunun farkındadır ama geliştirdiği kavramsal çerçevenin cazibesine kapılmaktan zaman zaman kendini alıkoyamamıştır. Wood'un son yıllarını ayırdığı projeyse Batı siyasi düşüncesinin bir tarihsel sosyolojisini çıkarmaktı. Siyasi düşüncenin genellikle bağlamsızlaştırıldığı bir ortamda bir bağlam verilse dahi genellikle Cambridge ekolünden gelen Quentin Skinner'ın yaptığı gibi sadece fikrî bağlam dikkate alınıyordu.[11] Wood'un bu projeyle amacı, Skinner'ın da bir adım ötesine geçerek siyasi düşüncenin sosyal-tarihsel kaynaklarıyla birlikte anlaşılabileceğinden hareketle Batı siyaset felsefesini, kendisini tesis eden bu kaynaklarla açıklamaktı. İlk adımı Antik Yunan döneminden başlayarak ortaçağa uzanan bir tarihsel dönemi kapsayacak şekilde *Citizens to Lords*'ta (Yurttaşlardan Lordlara) atmıştı.[12] Aristoteles'ten Ibn Rüşd'e ve Ockham'lı William'a kadar bir dizi düşünürün bugüne uzanan katkılarını, içinde yaşadıkları dönemin sosyal çelişkilerine verilmiş cevaplar olarak okudu. Bu kitabın bıraktığı yerden devralan *Liberty & Property* (Özgürlük ve Mülkiyet) ise Rönesans, Reform ve Aydınlanma'nın önemli düşünürlerini yine sosyal bağlamları içinde yeniden değerlendiriyor.[13] Giriş paragrafında da belirttiğim gibi, maalesef bu çalışmalarının devamı niteliğinde olacak üçüncü kitabı asla okuyamayacağız. 2008 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde katıldığı panelde Wood bir kez daha Türkiyeli okura da kapitalizm ve demokrasinin bağdaşmaz toplumsal ilişki biçimleri olduklarını vurgulamıştı. Wood'dan bize miras kalan belki de en önemli siyasi perspektif de bu olmalı. Kapitalizm demokrasiyi, demokrasi de kapitalizmi dışlar. Bugün en ileri demokratik denen formları bağlamında dahi gördüğümüz şey, insanların kendilerini ilgilendiren kararları katılımcı bir şekilde kendilerinin aldığı bir demokrasi değil, Wood'un yıllar öne işaret ettiği gibi şekli ve prosedürel bir demokrasidir. Teknikleştirilerek siyasi kontrolden uzaklaştırılan iktisadi kurumların demokratik müdahaleye açık hale getirilmesi, kapitalizmin gökten inmiş piyasa kurallarının varlığına en büyük meydan okumadır. Dolayısıyla hakiki bir demokrasi mücadelesi aslında esaslı bir antikapitalist mücadeledir de.

CAN CEMGİL
İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 Ellen Meiksins Wood, 1981, "The Separation of the Economic and the Political in Capitalism", *New Left Review* I (127): 66-95. Bu makalenin tıpkıbasımı Wood'un makalelerinin derlendiği bir başka kitapta da bulunabilir: *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995). Türkçesi: Ellen Meiksins Wood, "Kapitalizmde 'iktisadi' ile 'Siyasi'nin Birbirinden Ayrılması", *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, çev. Şahin Artan (İstanbul: Yordam Kitap, 2008), s. 35-64.

2 Ellen Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism* (New York: Monthly Review Press, 1999). Bu kitap daha sonra genişletilerek yeniden basılmıştır: E.M. Wood, *The Origin of Capitalism: A Longer View* (Londra: Verso, 2002). Türkçesi: *Kapitalizmin Kökeni*, çev. A. Cevdet Aşkın (Ankara: Epos, 2003).

3 Guy Bois, "Against the Neo-Malthusian Orthodoxy", T.H. Ashton ve C.H.E. Philpin (der.), *The Brenner Debate* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 115.

4 Paul Blackledge, "Political Marxism", J. Bidet ve S. Kouvelakis (der.), *Critical Companion to Contemporary Marxism* (Leiden: Brill, 2008).

5 Robert Brenner, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", T.H. Ashton ve C.H.E Philpin (der.), *The Brenner Debate* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985); Robert Brenner, "The Agrarian Roots of European Capitalism", T.H. Ashton ve C.H.E Philpin (der.), *The Brenner Debate* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

6 Piyasa zoru veya iktisadi zor kavramının siyası Marksistlerce bu şekilde kullanılmasının bir eleştirisi için bkz. Sébastien Rioux, "The Fiction of Economic Coercion: Political Marxism and the Separation of Theory and History", *Historical Materialism* 21/4 (2013): 92-128.

7 Ellen Meiksins Wood, *The Retreat from Class: A New 'True' Socialism* (Londra: Verso, 1998 [1986]). Türkçesi: *Sınıftan Kaçış: Yeni "Hakiki" Sosyalizm*, çev. Şükrü Alpagut (İstanbul: Yordam Kitap, 2006). Ayrıca bkz. *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*'nın son iki bölümü.

8 Ellen Meiksins Wood, *Empire of Capital* (Londra: Verso, 2005). Türkçesi: *Sermaye İmparatorluğu*, çev. Oya Köymen (İstanbul: Yordam Kitap, 2006).

9 Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2000); Türkçesi: *Avrupa'yı Taşralaştırmak: Postkolonyal Düşünce ve Tarihsel Farklılık*, çev. İlker Görün (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2012).

10 Jairus Banaji, *Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation* (Leiden: Brill, 2010).

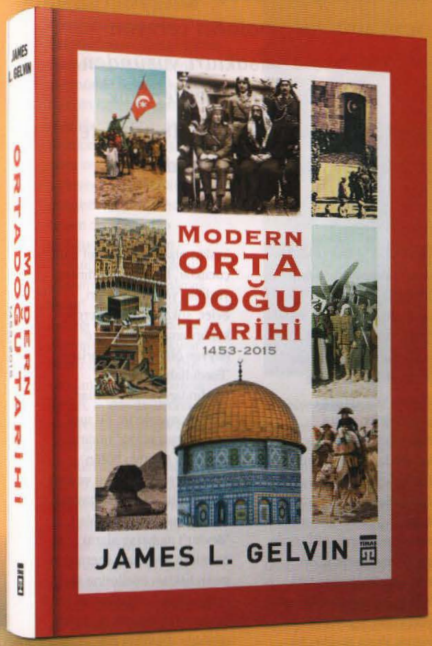
11 Skinner'in Hobbes üzerine kitabına Wood'un getirdiği eleştiri bu çerçevede okunabilir. Bkz. Ellen Meiksins Wood, "Why It Matters", *London Review of Books* 30/18 (2008): 3-6.

12 Ellen Meiksins Wood, *Citizens to Lords: A Social History of Western Political Thought from Antiquity to the Middle Ages* (Londra: Verso, 2008). Türkçesi: *Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, çev. Oya Köymen (İstanbul: Yordam Kitap, 2009).

13 Ellen Meiksins Wood, *Liberty & Property: A Social History of Western Political Thought from Renaissance to Enlightenment* (Londra: Verso, 2012). Türkçesi: *Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, çev. Oya Köymen (İstanbul: Yordam Kitap, 2012).

MODERN ORTADOĞU TARİHİ

1453'TEN 2015'E

"James Gelvin'in kitabı, modern Ortadoğu tarihi hakkında tartışmasız en iyi çalışma. Kapsamlı, berrak, nüanslara dikkat eden ve güncel bir çalışma olmasının yanı sıra okuması da gayet zevkli. Bölgede günümüzde olup bitenleri anlamak isteyen herkes mutlaka bu kitabı okumalı."

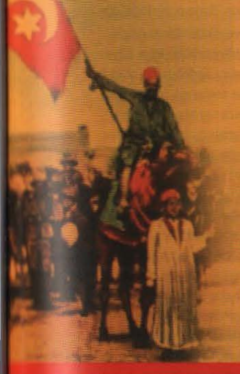
***Zachary Lockman** - New York Üniversitesi*

James L. Gelvin, Oxford Üniversitesi Yayınları tarafından kısa sürede 4 baskı yapan ve birçok çevrilen *Modern Ortadoğu Tarihi* kitabıyla Ortadoğu'yu daha yakından tanımanıza yardımcı olacak...

Bu kitapta neler mi bulacaksınız? İslam devletleri ve ardından imparatorluklar dönemi; Selçuklular, Memlükler, Safeviler, Osmanlılar... Ortadoğu tarihinin dönüm noktalarında olan devlet, toplum ve kültürler... Fransa, İtalya ve İngiltere'nin yüzyıllar süren işgalleri, gizli anlaşmaları...

Güncel olayların da işlendiği kitabın son kısmında ise siyasal İslam, Filistin meselesinde son durum, İran Devrimi, Arap Baharı, Suriye, IŞİD gibi başlıklar var.

1453'ten 2015'e Ortadoğu'nun son beş yüzyılı bu kitapta...

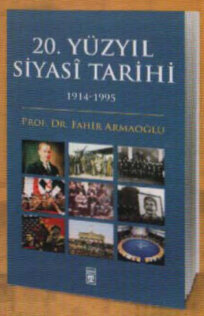

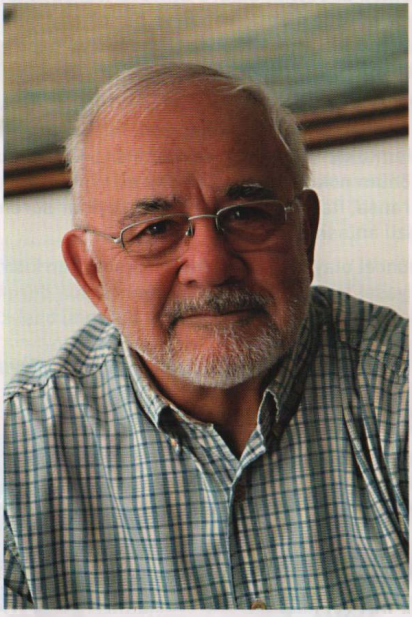

timas.com.tr
timastarih
timasyayingrubu

Timas tarih
Tarih bu sayfalarda yaşıyor...

TİMAŞ

GENÇAY GÜRSOY İLE "AKADEMİSYENLER BİLDİRİSİ" ÜZERİNE

Yaklaşık iki buçuk yıllık bir ateşkes döneminden sonra tekrar başlayan savaş, ağırlıklı olarak Kürt şehirlerinde yoğunlaştı. Gerilla ve askerlerin yanı sıra çatışmaların cereyan ettiği mahallelerde çok sayıda sivil hayatını kaybediyor; sokağa çıkma yasakları yüzünden insanlar yakınlarını toprağa veremiyor. Tam da bu aşamada farklı üniversitelerden çok sayıda akademisyen "Biz Bu Suça Ortak Olmayacağız" başlıklı bir bildiri yayımladı. 1984'te Kenan Evren'e yazılan "Aydınlar Dilekçesi"ne de imza veren Gençay Gürsoy ile bildirinin önemi üzerine konuştuk.

Gençay Gürsoy.

SÖYLEŞİ: AHMET AKŞİT

Otoriterleşmenin her gün daha fazla hissedildiği koşullardan geçiyoruz. Savaşın yoğunluğu Kürt şehirlerine kaymış durumda ve bu daha evvelden karşılaştığımız bir durum değil. Sivil, çocuk, hatta bebeklerin ölüm haberleri geliyor. Sokağa çıkma yasakları haftalarca devam ediyor, insanlar kaybettikleri yakınlarının cesetleriyle yaşamak zorunda bırakılıyor. Hükümet bölgeye gözlemci almaya yanaşmıyor. Bu noktada akademiden 1000'den fazla insan hükümetin savaş politikasına "dur" diyen bir bildirinin altına imza attı. İktidardan ve toplumdan gelen tepkiler bunun önemli bir adım olduğunu ispatlıyor. Akademinin çıkışını nasıl değerlendiriyorsunuz?

"17-25 Aralık" skandalının patlak verdiği günlerde başlayan ve 7 Haziran seçimlerinden sonra temposunu artırarak devam eden iktidar yoğunlaşmasını "otoriterleşme" deyimi artık yeteri kadar karşılamıyor. Fiili bir "faşizan rejim" inşa sürecini yaşıyoruz. MİT, ordu, yargı ve medyanın fiilen tek adam yönetimine tabi kılındığı, sermaye ve işçi sınıfı örgütlerinin büyük oranda denetim altına alındığı bu sürecin itici gücü iki buçuk yıl süren çatışmasızlık dönemine taammüden son veren ve ustaca uygulanan bir siyasi stratejidir. 7 Haziran'da iktidarı kaybeden "saray" yönetimi, yarattığı gerilim ortamıyla, halkı kaos ya da tek başına iktidar seçeneklerine mahkûm ederek 1 Kasım'da ilk başarısını kazandı. Bugün de sürdürülen bu strateji, Kürt siyasi hareketinin güçlü olduğu sınıra yakın il ve ilçelerde karşılaşılan direnişlerle artık fiili bir abluka ve kent savaşı aşamasına evrilmiş durumda. Ardı arkası kesilmeyen asker, polis ve gerilla ölümleri yanında, belirttiğiniz gibi söz konusu yerleşim yerlerinde haftalarca sürdürülen sokağa çıkma yasakları sırasında keskin nişancılara hedef olan çocuklar, bebekler, kadınlar, yaşlılar, yakılan, yıkılan evler, sokaklarda günlerce kaldırılamayan insan ve hayvan ölüleri ve duvarlara "Esedullah timleri (?)" tarafından yazılan yazılar...

Akademisyenlerin "Bu suça ortak olmayacağız" bildirisi, bu vahim tabloyu bütün çıplaklığıyla tarif eden ve sivil yurttaş olarak yasal/anayasal sorumluluklarla bağlı olan "devlet"i muhatap alarak, ölümlere, sivil halk üzerindeki insan hakları ihlallerine son vermeye ve "müzakere"yi başlatmaya çağıran bir barış talebidir. Dediğim gibi, muhatabı devlettir ve yasal dayanağı "ifade özgürlüğü"dür. Sarayı ve iktidar blokunu öfkelendiren, bildirinin yumuşatıcı ifadelerden arınmış dili, kısa zamanda 2000'i aşan imza sayısı, ulusal ve uluslararası düzeyde tanınmış çok saygın bilim, sanat ve edebiyat çevrelerinin açık desteğidir. Saray ve iktidar blokundan gelen ölçüsüz suçlamalar, tehditler, dokunulmazlık zırhının arkasına saklanarak sarf edilen hakaret dolu ifadeler, Gezi direnişini çağrıştıran bir "Yetti artık!" duygusunu körüklemiştir.

Sizin 1984 yılında Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e verilen Aydınlar Dilekçesi'nde de imzanız var. Erdoğan gibi Evren

de kızmıştı o dilekçeye ancak aydınların dilekçesinin ve şimdiki bildirinin karşılanmasında belli farklar da göze çarpıyor. 1984 dilekçesini verdiğinizde rejim nereye gidiyordu? 2016'da nasıl bir momentteyiz?

1256 imzalı Aydınlar Dilekçesi, 12 Eylül askeri darbesini izleyen ilk genel seçimlerden (6 Kasım 1983) sonra kurulan yarı sivil ANAP hükümeti döneminde verilmişti. Turgut Özal başbakan, Kenan Evren cumhurbaşkanıydı. Sivil görünümlü iktidara karşın, 650 bin kişinin gözaltına alındığı, 171 kişinin gözaltında işkenceden öldüğü, 517 kişinin idam cezasına çarptırıldığı, 50 kişinin infaz edildiği, 31 gazetecinin tutuklandığı, benim de aralarında olduğum 120 öğretim üyesinin "bir daha kamu görevinde çalıştırılmamak üzere" üniversitelerden atıldığı (1402'likler) darbe döneminin boğucu iklimi henüz dağılmamıştı. Öte yandan bütün tahribatına karşın, askeri darbeden sivil yönetime doğru bir geçiş dönemi yaşanıyordu. Nitekim dilekçenin ana ekseni demokrasi alanının genişletilmesi yönündeydi. Akademisyenler bildirisi ise, çatışma ortamının iç savaşa doğru evrildiği toplumsal gerilimi bir araç gibi kullanarak, iyi kötü bir parlamenter demokrasiden tek adam yönetiminde totaliter bir rejime geçişin, dolayısıyla demokrasi alanının adım adım daraltıldığı bir dönemin adeta imdat çağrısı niteliğinde.

Barış İçin Akademisyenler Bildirisi ciddi bir yankı uyandırdı; yayımlanmasından sonra farklı gruplar destek açıklamaları yaptı. Noam Chomsky, Tarık Ali gibi isimler zaten imza vermişti; etkili akademik bir dergi olan *Nature* 18 Ocak 2016 tarihinde konuya geniş yer ayırdı. Buna karşılık 1984'te görülmeyen bazı olumsuz tepkiler de oldu. Aydınlar Dilekçesi ile kıyaslarsak Akademisyenler Bildirisi'nin Türkiye'de ve yurtdışında bulduğu desteği ve verilen olumsuz tepkileri nasıl değerlendiriyorsunuz?

1984'te bildiri yayımlamak yasak olduğu için TBMM ve Cumhurbaşkanlığı'na sunulan dilekçe formatı tercih edilmişti. Akademisyenler bildirisinde yer alan "barış" vurgusu dışında, yaşama hakkı, ifade özgürlüğü gibi temel hak ve özgürlüklere ilişkin talepler bakımından iki metin arasında önemli benzerlikler var. Aydınlar Dilekçesi'nde 1256 imza sayısına ulaşmak kolay olmamış, akademisyenler bildirisinin sağladığı yoğun katılım ve destek sağlanamamıştı. Darbe dönemini temsil eden Orgeneral Kenan Evren'in tepkisi ise, imza sahiplerini Vahideddin'e benzetmekle (Vahideddin de aydındı ama vatanı düşmana teslim etti ...) sınırlı kalmış, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın küfür, hakaret ve aşağılamalarla bezenmiş, hedef gösteren nefret söylemine kimse başvurmamıştı. İmzacılardan Aziz Nesin'in Kenan Evren'in Vahideddin benzetmesine karşı "Vahideddin'in aydın olduğu tartışmalıdır ama devlet başkanı olduğu kesindir" sözü, cumhurbaşkanlığı katında özel bir tepkiye yol açmamıştı. O dönemde imzacılardan hiç kimse gözaltına alınmamış, benim de içinde olduğum 59 kişi için açılan davadaki savunmam sırasında, Kenan Evren'in idamlar konusunda "Onları asmayıp da cezaevlerinde besleyelim mi?" demesini anımsatarak, "Bu sözün sahibiyle değil aynı coğrafyada, aynı çağda yaşıyor olmaktan bile derin üzüntü duyuyorum" demem, ne dava sırasında ne de sonrasında rahatsızlık yaratmış, yargı konusu yapılmamıştı. Akademisyenlerinki kadar olmasa da, Aydınlar Dilekçesi'ne uluslararası destek oldukça yüksek düzeydeydi. Ancak bugün dünya akademik kamuoyunun Türkiye'deki rejimin gidişatı konusunda duyduğu endişe, iktidarın ölçüsüz tepkisi ve tehditleri, desteğin olağanüstü boyutlara ulaşmasını sağlamaya yetti.

"Bu suça ortak olmayacağız!" başlıklı bildirinin imzacılarından bir bölümü.

1984'te verilen Aydınlar Dilekçesi'ni yazanlar ilk paragrafta kendileri'ni "Biz Türk aydınları" olarak tanımlamış. Bugün metni okuyunca aydınların toplum adına söz söylemek gibi bir misyonla davrandıkları izlenimi ediniyorum. Buna karşılık akademisyenlerin bildirisi üniversiteden yazılmış; hocalar bulundukları yerden savaşı durdurması için hükümete bir çağrı yapıyor. Siz iki metni mukayese ettiğinizde neler görüyorsunuz?

Fark isimde başlıyor: "Aydınlar Dilekçesi". Bu ismi doğrudan imza sahipleri koymuş olmasa da, daha sunuş yazısında "Biz Türk Aydınları" ifadesinin, dönemin seçkinci ruhunun ve etnik kimlik konusundaki kafa karışıklığının damgasını taşıdığı doğrudur. "O zamanlar 'Türk' sözcüğü etnik kimliği ifade etmezdi" dersem doğruyu tam yansıtmamış olurum. Tarihsel arka planı bir yana bırakalım, bu konu Türkiye İşçi Partisi'nin kurulduğu 1960'lı yılların başından beri gündemdeydi. Ama çoğumuz "cinsel kimlik" veya "ekoloji" sorunları gibi, "etnik kimlik" sorunlarının da sosyalizme geçilince kendiliğinden ortadan kalkacağını düşünürdük. 1980 askeri darbesinin, etnik kimliğin ötesinde bütün solu aynı derecede ezip geçtiğini sanıyorduk. Dilekçenin verildiği 1984 yılında Diyarbakır Cezaevi'nde olup bitenlerin pek azımız farkındaydık. Ben kendi hesabıma ancak birkaç yıl sonra oradan sağ çıkan iki hastamın anlattıkları sayesinde Mamak'la Diyarbakır'ın farkını kavradım. Kürtlere reva görülen fazladan zulüm konusunda ilk yazımı 1987'de yazdım ("Zozan'ın Adı ve Anadili", *Görüş*, Mart 1987). "Toplum adına söz söyleme" meselesine gelince, dediğim gibi o zaten dönemin "aydın" tanımının içinde saklı. Kökenini "Jön Türk"lere kadar götürebiliriz. Bizden önceki kuşaklarda çok daha belirgin olan bu seçkinci ruh giderek sönümleniyor. Bu ayrı ve uzun bir tartışma konusu. İki metin arasında bana daha çarpıcı gelen fark, "toplum adına söz söylemek"ten çok, dilekçedeki dolaylı, dikkatli, inceltilmiş imalarla dolu üslubun tersine, bildirideki doğrudan, çıplak ve cesur dil. Daha önce söylediğim gibi, muktedirleri öfkelendiren nedenlerden biri de bu dil.

COĞRAFYA KADERDİR: VANGELİS KECHRİOTİS TARİH EĞİTİMİ ATÖLYESİ'NİN ARDINDAN

Tarih Vakfı'nın öncülüğünde ve Fener Rum Lisesi'nin ev sahipliğinde 16 Ocak 2016'da gerçekleştirilen "Eleştirel Okuma Atölyesi", Vangelis Kechriotis'in hayattayken düşlediği ve gerçekleşmesini çok istediği bir fikrin, azınlık okullarının kendi aralarında bir sosyal bilimler atölyesi gerçekleştirmesi projesinin hayata geçirilmesini sağladı.

İKBAL POLAT

Dil, din, mezhep, tenimizin rengi ve hatta yediğimiz içtiğimiz her şey yaşadığımız coğrafyayla şekillenir. Geri kalanlarsa o toprakların vicdanından yansımalardır aslında... Yaşadığınız coğrafyanın demokrasi düzeyini öğrenmek için tarihine, tarihi algılayış biçimini öğrenmek içinse tarih kitaplarına bakmak yetecektir.

Tarih Vakfı tarafından ilk kez düzenlenen "Vangelis Kechriotis Tarih Eğitimi Atölyesi"nin, tüm katılımcıların kendi coğrafyalarını ve demokrasi anlayışlarını sorgulamalarına vesile olduğunu söyleyebiliriz. Milliyetçilik algısı ve azınlıklar üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan ve yakın zamanda kaybettiğimiz Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim görevlisi Vangelis Kechriotis, Yunanistan doğumlu bir Türkiyeliydi. 16 Ocak 2016'da Tarih Vakfı'nın öncülüğünde ve Fener Rum Lisesi'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen "Eleştirel Okuma Atölyesi" onun hayattayken düşlediği ve gerçekleşmesini çok istediği bir fikrin, azınlık okullarının kendi aralarında bir sosyal bilimler atölyesi gerçekleştirmesi projesinin hayata geçirilmesini sağladı.

İstanbul'da eğitime devam edebilen bir Musevi, beş Rum ve on altı Ermeni okulundan projeye sadece dört okulun katılması da düşündürücü: Öğrenci sayısının azlığı, tarihimizdeki onca acı, yüreklere sinen korku, içe dönük cemaat yapılanması, okullar arasındaki iletişimsizlik... Vangelis Kechriotis bu kapalı kutuyu görmüş ve düğümü spesifik bir şekilde çözmek istemişti belki de.

BİR CUMARTESİ SABAHI FENER'DE ONLARCA LİSE ÖĞRENCİSİ BULUŞTU

Bir cumartesi sabahı öğrencilerimizle ziyaret ettiğimiz Fener Rum Lisesi mimarisiyle göz dolduruyordu. İlk çalışmamızı bu okulda yapmak büyük bir şanstı bizler için. Bize bu imkânı sunan Özel Fener Rum Lisesi idaresine, yönetim kuruluna, ille de azınlıktan çoğunluğa köprü olan Tarih Vakfı'na teşekkür ederiz.

Fatih Sultan Mehmed döneminde kurulan ve 19. yüzyılda modern bir binaya taşınan okulun şimdiki muhteşem mimarisi, aynı zamanda okulun mezunlarından olan mimar Kostantin Dimadis tarafından yaratılmış. Halk arasında Kırmızı Mektep diye anılmasının sebebi, Marsilya'dan getirilen kırmızı tuğla ve granitler. 560 yılını geride bırakan İstanbul'un en eski okulu edebiyat, tarih, felsefe ve tıp alanlarında akademik düzeyde eğitim vermiş. 20. yüzyıla kadar yüzlerce öğrencisi olan bu kurumun günümüzde sadece 58 öğrencisinin olmasının nedeni bile tarihimizi ve demokrasi anlayışımızı yeniden sorgulamamız için bir gerekçe değil mi?

Özel Fener Rum Lisesi'nin ev sahipliğini yaptığı bu atölye Tarih Vakfı adına yönetim kurulu üyeleri Fırat Güllü ve Nalan Balcı'nın koordinatörlüğünde, Özel Pangaltı Mıkhitarist Ermeni Lisesi, Özel Getronagan Ermeni Lisesi, Ulus Özel Musevi Lisesi öğrencileri ile bu okulların tarih, edebiyat ve felsefe öğretmenlerinin katılımıyla gerçekleştirildi. Özel Şişli Terakki Lisesi'nden iki öğrenci de gözlemci olarak atölyeye katıldı.

Dört farklı okuldan gelen öğrencilerin oluşturduğu karma gruplarda yer alan öğrenciler, kendilerini lise ders kitapları yazan bir komisyonun üyeleri olarak hayal ederek işe başladı. Kendilerine sunulan dosyaların içerisinde yer alan farklı malzemeleri kullanarak bir ders kitabının içeriğini oluşturmaları istense nasıl davranacaklarını ve yaptıkları seçimlerin ortaya çıkan ürünü nasıl değiştireceğini keşfetmeye çalıştılar. Amaç öğrencilerin metin, görsel malzeme, harita, grafik ya da tablo şeklinde sunulmuş farklı kaynakları kullanarak ve farklı perspektiflerden yola çıkarak sosyal bilimler alanında eleştirel düşünme ve okuma egzersizleri yapmalarını sağlamaktı.

İlk oturumda metin okuma çalışmaları yürütüldü. Ele alınan metinlerin sadece içeriklerinin değil anlatım üsluplarının da okura bir mesaj vermekte olduğunun fark edilmesi önemliydi. Bu metinlerin bir ders kitabında

Atölye katılımcıları Fener Rum Lisesi'nde.

belli bir kurgu içerisinde alıntılanması, ardışık bir biçimde dizilişi gibi pek çok faktörün okuyucu durumundaki öğrencilerde çok farklı etkiler uyandırabileceği keşfedildi. Bunun üzerine öğrenciler hazırlanan bir kitapta yazılı metinlerin kullanılışından yola çıkarak yazarların niyetlerini çözümleyebileceklerini anlamış oldular.

İkinci oturumun konusunu haritalar oluşturuyordu. Yanlış bir biçimde oldukça objektif birer malzeme olarak değerlendirilen haritaların aslında son derece subjektif ve seçici bilgi mekanizmaları olduğunun keşfedilmesine dönük egzersizler yapıldı. Bu arada öğrencilerin Türklük ve Türkiyelilik gibi farklı vatandaşlık formüllerini haritalar üzerinden tartışmaya başlaması oldukça ilginç görüşlerin ortaya çıkmasına hizmet etti.

Sonraki oturum fotoğraf, resim, afiş ve çizim gibi görsel malzemelerin eleştirel bir bakışla okunmasına ayrılmıştı. Burada İstanbul'un camilere dayalı İslami sunumu ile insan malzemesini öne

çıkaran Ara Güler fotoğrafları karşılaştırıldı. Oryantalist Avrupalı ressamların İstanbul sunumları ile Osman Hamdi Bey'in etnografik değer taşıyan eserleri birlikte değerlendirildi. Verilen farklı İstanbul afişleri incelendi ve öğrencilerden kendi afişlerini tasarlamaları istendi.

Tarih Vakfı tarafından ilk kez düzenlenen ve bundan sonraki yıllarda sistemli biçimde tekrarlanması amaçlanan eleştirel okuma atölyesinin son aşamasında öğrenciler bir gün sonu değerlendirmesi yapmak üzere bir araya geldi. Burada eleştirel düşünmenin, çoğulcu ve demokratik bir eğitim anlayışının vazgeçilmez unsuru olduğunu anlamamıza olanak sağlayan bir tartışma deneyimi yaşandı. Öğrenciler konuştular, tartıştılar ve farklı bir sosyal bilimler anlayışının mümkün olduğu konusunda hepimizin kafasında bir ışık yanmasına hizmet ettiler. Planlanan saati oldukça aşmış olmamıza rağmen hiç kimse atölye mekânını terk etmek istemedi. Buna rağmen, artık çok yorulmuş durumdaki atölye katılımcıları kısa süre içinde yeniden buluşma dileklerini dile getirerek güçlükle evlerine gittiler. Giderken dileklerini ve temennilerini de sundular bir bir: Forumlar istediler; bu atölyelerin çoğalmasını, sadece azınlık okullarını değil diğer okulların öğrencilerini de kapsamasını, onlarla da diyalog kurmayı talep ettiler. Devletler arası hukuk onları dinleri ve dilleri nedeniyle "azınlık" olarak kodlamıştı. Ama onlar "az" olmamayı diliyorlardı... Şükrü Erbaş'ın da dediği gibi "insanın acısını insan alır, çünkü!"

İKBAL POLAT
ÖZEL PANGALTI MIKHİTARİST ERMENİ LİSESİ TARİH ÖĞRETMENİ

İLHAN TEKELİ İLE GÜNÜMÜZE VE GELECEĞE DAİR

İlhan Tekeli Türkiye'nin ilk şehir ve bölge planlama bölümünün hem ilk öğrencilerinden hem de ilk öğretim üyelerinden biridir. 50 yıla yakın süre ODTÜ'de ders vermiştir, günümüzde de vermeye devam etmektedir. Çok sayıda öğrencisi olmuştur. Bu öğrencilerden şimdi Gazi Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde öğretim üyeliği yapan bir bölümü, Toplu Eserlerin metinleri üzerinde derin bir okuma yaparak hocalarının çalışmalarını değerlendirmiştir.

Toplu Eserlerin 26'ncısını oluşturan "İlhan Tekeli'yle Günümüze ve Geleceğe Dair" kitabı işte böyle bir derin okumayı içermektedir. Bu kitap projesi Gazi Üniversitesinde akademisyen olan, "eski öğrenci şimdiki meslektaşların" girişimi sonucunda gelişmiştir. Genç akademisyenler bu projede, belirli konularda Tekeli ile daha fazla tartışmayı, sorular sormayı ve bu kapsam içinde İlhan Tekeli'nin bugüne ve geleceğe nasıl baktığını sorgulamayı amaçlamışlar.

ISBN 978-975-333-329-0
Online Satış: www.tarihvakfi.com

TARİH VAKFI'NDAN

HABERLER

TARİH VAKFI, BURSA ALAN BAŞKANLIĞI'NIN DÜZENLEDİĞİ EĞİTİM ATÖLYESİNE DESTEK VERDİ

Bursa Alan Başkanlığı'nın eğitim çalışmaları kapsamında 19-20-21 Ocak 2016 günlerinde Bursa Şehir Kütüphanesi'nde düzenlenen öğretmenlere yönelik eğitim atölyesine Tarih Vakfı destek verdi.

Atölyenin öncüsü olan adımlar, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Turizm Dairesi Başkanlığı Tarihi Kültür ve Miras Şube Müdürlüğü Bursa Alan Başkanlığı'nın hazırladığı yönetim planıyla Bursa Hanlar Bölgesi, Sultan Külliyeleri ve Cumalıkızık Köyü'nün Haziran 2014'te UNESCO Dünya Miras Listesi'ne girmesini sağlamasıyla atıldı. Bu gelişmenin ardından Dünya Mirası Eğitim ve Bilinçlendirme Çalışmaları'na başlandı. 2015 yılında anaokulu, ortaokul ve liselerde yürütülen bilinç geliştirme çalışmalarını öğretmenlerle birlikte değerlendirebilmek için düzenlenen atölyeye anaokulu öğretmenleri, tarih öğretmenleri ve sosyal bilgiler öğretmenleri katıldı.

Tarih Vakfı Projeler Koordinatörü Gülay Kayacan, ortaokul ve lise öğrencilerine yönelik kültürel-tarihi miras eğitimlerinde yerel tarih ve sözlü tarih yaklaşımlarının nasıl kullanabileceğini, bu yaklaşım/yöntemlerin sağladığı olanakları anlattı. Yerel tarih ve sözlü tarih yaklaşım ve yöntemleri hakkında bilgi veren Kayacan, sözlü/yerel tarih uygulamaları içinde yer alan öğrencilerde tarih bilincinin geliştiğini; tarih, bellek ve gündelik yaşam arasında sahici ilişki kuran bir farkındalık oluştuğunu; öğrencinin bu çalışmalar sayesinde, okulunun önündeki bir Osmanlı külliyesine ya da sokağındaki kapanmış bir fabrikaya farklı bir gözle bakmayı öğrendiğini örneklerle aktardı.

Üç gün süren atölyede diğer sunumlar Bursa Alan Başkanlığı uzmanları Ayten Başdemir, Eser Çalıkuşu Birben Durmaçalış ve Ümmü Doğan ile Dünya Miras Gezginleri Derneği temsilcisi Bilge Akcan tarafından yapıldı. Atölyenin tamamlandığı 21 Ocak günü, öğretmenlerle birlikte, çocuklara ve gençlere yönelik kültürel miras farkındalığı oluşturulmasına yönelik proje fikirleri geliştirildi.

MİLLİ KİMLİK İNŞASINDA HALK MÜZİĞİ, 1923-1951

Vangelis Kechriotis Perşembe Konuşmaları'nın 14 Ocak 2016 günkü konuğu Özgür Balkılıç oldu. Balkılıç, "Milli Kimlik İnşasında Halk Müziği, 1923-1951" başlıklı sunumunda, 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ve kadrolarının yeni bir "millet" yaratmak çabasında en önem verdiği konulardan birinin "milli kültür" icadı olduğunu ve bu başlık altında müzik reformlarının yeni "milli kültür"ün en önemli bileşenlerinden biri, belki de en önemlisi olarak ele alındığını anlattı.

Genç Cumhuriyet'in müzik reformlarının sacayaklarının Osmanlı geleneksel müziği, Batı klasik müziği ve halk müziğinden ibaret olduğunu belirten Balkılıç, Osmanlı geleneksel müziği dışlanacak, yok sayılacak bir tür olarak görülürken, Batı klasik müziği ve halk müziğinin, kaynaştırılacak ve "milli müziğin" temellerini oluşturacak türler olarak ele alındığını, Cumhuriyet kadrolarının bu anlayış üzerinden müzik reformlarını yürütmeye çalıştığını söyledi ve erken Cumhuriyet döneminin zihniyet yapısını, dönemin kadrolarının başarılarını, açmazlarını, çıkmazlarını ve başarısızlıklarını gözler önüne seren bu hikâyeyi tartışmaya açtı.

"TARİH VAKFI DÜKKÂN" AÇILDI!

Toplumsal Tarih dergisine ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları kitaplarına artık internet aracılığıyla kolaylıkla erişilebiliyor. "http://dukkan.tarihvakfi.org.tr/" adresi üzerinden yapılan alışverişlerde, istenen kişilere hediye çeki armağan etmek, kitap setlerini indirimli olarak satın almak, *Toplumsal Tarih*'in eski sayılarına ulaşmak, değişen oranlarda indirimlerden ve yenilenen kampanyalardan yararlanmak mümkün.

"KAPALI SINIR DİYALOGLARI" BELGESELİNİN GÖSTERİMİ YAPILDI

Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine destek projesi kapsamında Eurasia Vakfı kaynakları ve Tarih Vakfı işbirliği ile gerçekleştirilen "Kapalı Sınır Diyalogları" adlı belgesel filmin ilk gösterimi 16 Ocak 2016 Cumartesi günü gerçekleştirildi.

Belgesel gösteriminin ardından Bülent Bilmez, Emekli Büyükelçi Volkan Vural, Mete Çubukçu ve Emekli Büyükelçi Ünal Çeviköz'ün konuşmacı olduğu panelde konuyla ilgili değerlendirmeler yapıldı.

"Kapalı Sınır Diyalogları", Avrupa Birliği himayesindeki Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine destek projesi kapsamında, Eurasia Vakfı kaynakları ve Tarih Vakfı işbirliğiyle, Erivan'daki Versus Stüdyo tarafından hazırlandı. Son yirmi beş yılda yaşananları yaklaşık elli dakikalık bir "hafıza tazeleme" formatında izleyicilere sunan belgesel, Türkiye ile Ermenistan arasındaki politik, ekonomik ve kültürel işbirliği girişimlerini politik ve toplumsal boyutlarıyla irdeleme hedefiyle yola çıktı.

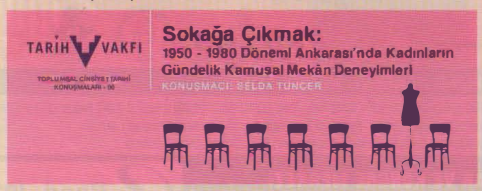

SOKAĞA ÇIKMAK: 1950-80 DÖNEMİ ANKARA'SINDA KADINLARIN GÜNDELİK KAMUSAL MEKÂN DENEYİMLERİ

Tarih Vakfı Perşembe Konuşmaları çerçevesinde 21 Ocak 2016 günü Selda Tuncer "Sokağa Çıkmak: 1950-80 Dönemi Ankara'sında Kadınların Gündelik Kamusal Mekân Deneyimleri" başlıklı bir sunum gerçekleştirdi.

Türkiye'de büyük ekonomik ve politik değişimlerin yaşandığı 1950'lerden 1980'lere uzanan yıllar, ülkenin modernleşme çizgisinin özellikle de kent merkezlerinde kısmen olgunlaştığı bir döneme tekabül eder. Aynı zamanda, en büyük hedeflerinden biri yeni laik rejime uygun olarak toplumda kadınların rollerini dönüştürmek olan Cumhuriyetçi modernleşme projesinin ortaya çıkışından hemen sonraki bu süreçte kadınların yüksek öğrenime katılımları ve profesyonel meslek sahibi olmaları yaygınlaşmıştır. Ek olarak, sol ideolojilerin ve demokrasi taleplerinin yükselişe geçmesiyle oluşan dönemin özgürleştirici toplumsal ve siyasi kültüründe kadınlar kamusal hayata katılma arzularını ve taleplerini giderek daha fazla dile getirmeye başlamıştır.

Selda Tuncer de konuşmasında kamusal mekân ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini Türkiye modernleşme deneyimi çerçevesinde ele alarak, Ankara'da 1950'li yıllardan itibaren kadınların sokağa nasıl çıktıklarına ve en geniş anlamıyla evin dışında kalan dış dünya olarak tanımlayabileceğimiz kamusal mekânı nasıl algılayıp onunla ne şekillerde ilişkilendiklerine odaklandı.

Tuncer, farklı kuşaktan kadınların sözlü anlatımları doğrultusunda, kadınların gündelik hayatlarında kentteki kamusal mekânlara nasıl eriştikleri ve bu mekânları ne şekillerde deneyimleyip anlamlandırdıklarını inceleyerek, söz konusu dönemde Ankara'daki kent yaşamı ve kültürünün dönüşümünü toplumsal cinsiyet perspektifinden ele aldı. Ayrıca, kuşak çalışması olmasından hareketle, kadınların sokağa çıkması ve kamusal mekânları deneyimlemesiyle ilişkili belirli kültürel toplumsal cinsiyet normlarının ve pratiklerinin farklı kuşaklardan kadınlar arasında nasıl uygulandığını ve aktarıldığını ortaya koydu.

YUNANCA SEMİNERLERİ 2016 BAHAR KAYITLARI BAŞLADI

Tarih Vakfı Eminönü binasında devam eden Yunanca seminerlerinin bahar dönemi için kayıtlar başladı. A ve B kurları olmak üzere iki ayrı programla devam eden seminerlerden, A 1.1 başlangıç seviyesi 6 Şubat 2016 Cumartesi günü başlıyor ve haftada 4 saat olmak üzere toplam 80 saat devam ediyor. B 1.2 kuru ise 2 Şubat 2016 Salı günü başlıyor ve Salı-Cuma günleri verilen seminerlerle toplam 96 saat olmak üzere devam ediyor.

İSTANBUL 2016
PENCERE

17. Uluslararası Pencere, Panjur, Cephe Sistemleri ve Aksesuarları, Profil, Üretim Teknolojileri ve Makineleri, Yalıtım Malzemeleri, Hammadde ve Tamamlayıcı Ürünler Fuarı

www.istanbulpencerefuari.com

ÖZEL BÖLÜM

Alüminyum Profil, Cephe Sistemleri ve Aksesuarları

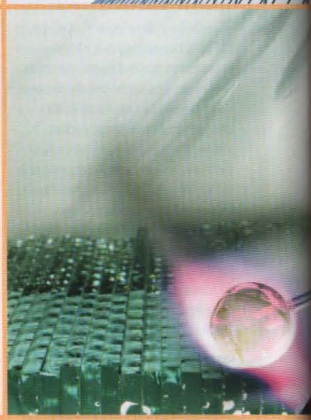
Gölgelendirme, Koruma ve Kapatma Sistemleri

ufi Küresel Fuar Endüstrisi Birliği Onaylı Fuar

CAM İSTANBUL 2016

6. Cam Ürünleri ve Uygulamaları, Üretim - İşleme Teknolojileri ve Makineleri, Tamamlayıcı Ürün ve Kimyasalları Fuarı

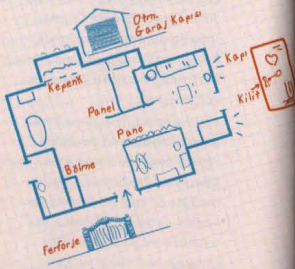
www.camfuaristanbul.com

KAPI İSTANBUL 2016

8. Uluslararası Kapı, Kepenk, Kilit, Panel, Pano, Bölme Sistem ve Aksesuarları Fuarı

www.kapifuaristanbul.com

9 - 12 Mart 2016

Çarşamba - Cumartesi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI | KOSGEB Destekleyen Kuruluş | ufi Küresel Fuar Endüstrisi Birliği Üye Kuruluş | TFYD Üye Kuruluş TÜRKİYE FUAR YAPIMCILARI DERNEĞİ | K-G TSE-ISO-EN 9000 TS EN ISO 9001:2008 | PÜKAD PENCERE VE KAPI SEKTÖRÜ DERNEĞİ | GALSİAD | WINDOWMARKET WIN

REED TÜYAP FUARCILIK A.Ş. FUAR ALANI VE MERKEZ OFİS

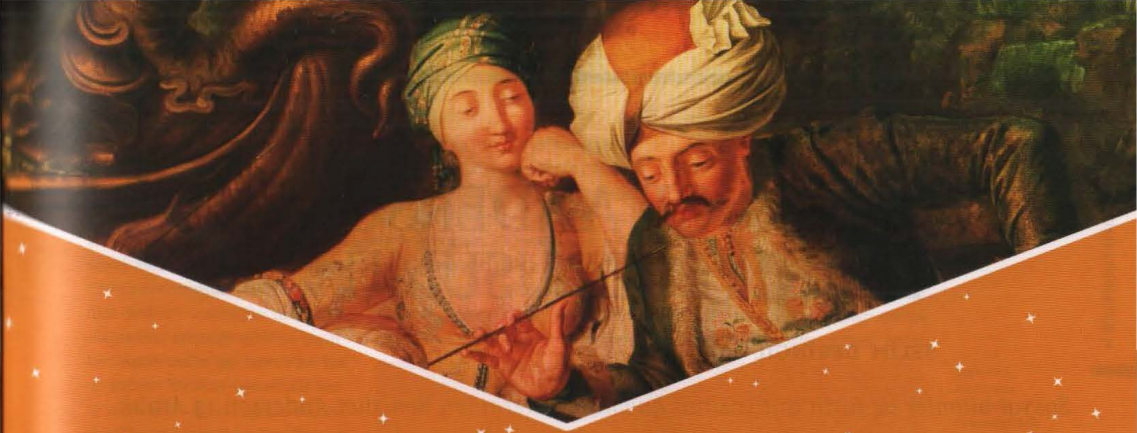
Tüyap Fuar ve Kongre Merkezi Cumhuriyet Mah. Eski Hadımköy Yolu Cad. 9/5, 34500 Büyükçekmece / İstanbul **Tel:** 0212 867 11 00 - 867 12 00 **Faks:** 0212 886 66 98
E-posta: Yurtiçi Satış: yurticisatis@tuyap.com.tr **Yurtdışı Satış:** sales@tuyap.com.tr **Yurtdışı Fuarlar:** tuyapoverseas@tuyap.com.tr
Proje Pazarlama: tanitim@tuyap.com.tr **Fuar Alanı:** fairarea@tuyap.com.tr **Teknik Hizmetler:** teknikofis@tuyap.com.tr

TÜYAP İSTANBUL

TÜYAP FUAR VE KONGRE MERKEZİ
Büyükçekmece, İstanbul / Türkiye

Reed | TÜYAP
Reed Tüyap Fuarcılık A.Ş.

BU FUARLAR 5174SAYILI KANUN GEREĞİNCE TOBB (TÜRKİYE ODALAR VE BORSALAR BİRLİĞİ) DENETİMİNDE DÜZENLENMEKTEDİR.

BİNBİR GECE MASALLARI

İlk Defa Orjinalinden ve Eksiksiz.

ALFA®

www.alfakitap.com

/alfakitap

/alfakitap

BENEDICT ANDERSON'IN TÜRKİYE İZDÜŞÜMÜ

SELİM DERİNGİL

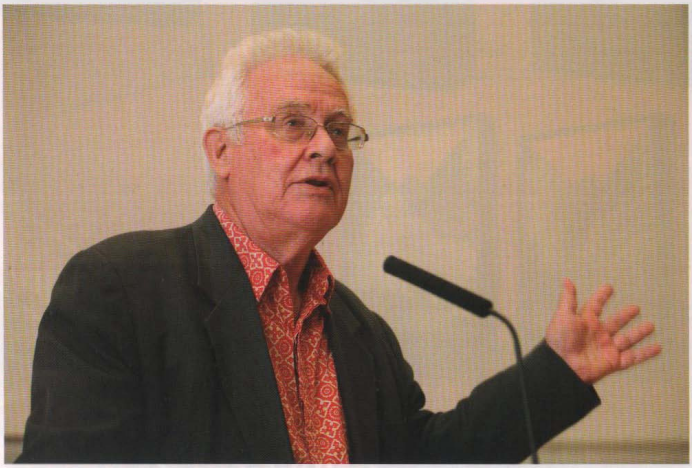
Sosyal bilimler ve tarih dünyasının önemli isimlerinden Benedict Anderson 13 Aralık 2015'te 79 yaşında vefat etti. Ömrü boyunca emperyalizm ve kolonyalizmin karşısında duran Anderson, milliyetçilik, milli kimlik, vatandaşlık, aidiyet gibi konuları ele alan literatürün temel kavramlarından biri haline gelen "hayali cemaatler"in yaratıcısı ve İngiltere'de 1960'larda oluşan "Yeni Sol" akımının başlıca teorisyenlerindendi.

Sosyal bilimler ve tarih alanında en önemli simalardan biri olan Benedict Anderson, 26 Ağustos 1936'da Çin'in Kunming kentinde doğdu. İngiliz son dönem koloniyal elitlerinin klasik eğitim güzergâhını izleyen Anderson, Eton Lisesi ve Cambridge Üniversitesi'ni bitirdi. Elit geçmişine karşın genç yaşta Marksist bir dünya görüşünü benimsedi. Siyasi görüşlerinin şekillenmesinde, 1956 Süez Krizi sırasında İngiltere ve Fransa'nın Mısır'ı işgal etme girişimi etkin oldu ve Anderson antiemperyalist ve antikolonyalist duruşunu ömrü boyunca korudu. İngiltere'de 1960'larda oluşan Yeni Sol (*New Left*) akımının başlıca teorisyenlerindendi.

Anderson, Cornell Üniversitesi'nde sosyal antropoloji öğrenimi gördü ve Endonezya üzerine çalışarak doktorasını aldı. Daha doktora öğrencisi iken Endonezyalı diktatör Suharto'yu amansızca eleştiren yazıları yüzünden Endonezya'ya girişi yasaklandı. Eleştirel yazıları özellikle rejim karşıtı Endonezyalı aktivistler arasında yoğun ilgi gördü. Güney Asya dillerinden Endonezya dili, Javaca, Thai ve Filipinler'in Tagalog diline tamamen hâkimdi.

En ünlü eseri olan *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1983), *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* başlığıyla ve Iskender Savaşır'ın harika çevirisiyle Türkçeye kazandırıldı.[1] Savaşır, Türkiye'de çok nadir görülen bir işe imza attı; Anderson'ın kıvrak ve kıvılcımlı İngilizcesini aynen yakalayarak (hatta yer yer dipnot hatalarını düzelterek) halen bir kaynak eser olan metni oluşturdu. (Bu yazıdaki tüm alıntılar Savaşır'ın çevirisindendir.)

Anderson'a göre, Marksist teorinin en önemli eksiği milliyetçiliği yeterince çözümleyemeyişidir: "Milliyetçiliğin Marksist teori için rahatsızlık verici bir anomali olduğunu ve tam bu yüzden hesaba katılmaktan çok hasır altı edildiğini söylemek daha doğru olur."[2]

Benedict Anderson (1936-2015).

BENEDICT ANDERSON'IN ESERLERİYLE TANIŞMA

Benedict Anderson ve eserlerinin bu satırların yazarı için çok özel bir yeri vardır. Boğaziçi Üniversitesi'nde 1979 yılından itibaren ilk ders vermeye başladığım yıllarda Türkiye sol çevreleri feodalizm, Asya tipi üretim tarzı, feodalizmden kapitalizme geçiş gibi konuları hararetle tartışıyordu. Milliyetçilik ve onun ne olduğu konusu bu tartışmalara epeyce gecikmeli olarak eklendi. Herkes milliyetçiliğin kötü bir şey olduğunu "biliyordu" ama nesnenin tabiatı hakkında teorik tartışmadan çok varsayımlarla hareket ediliyordu. Boğaziçi Üniversitesi'nde

en keyif alarak verdiğim dersler, bu yıllardaki HIST 311 *Feudalism* (Feodalizm) ve HIST 411 *Nationalism and Imperialism* (Milliyetçilik ve Emperyalizm) dersleridir. Bu derslerin en temel metinlerinden biri de *Hayali Cemaatler* olmuştur. Milliyetçilik ve ulus-devletin insanoğlu üzerindeki olağanüstü etkisinin tahlilini yaparken Anderson'ın şu satırlarını kim unutabilir: "İnsanın —genellikle kendi seçmediği— ülkesi uğruna ölmesi, İşçi Partisi, Amerikan Tıp Derneği ya da Uluslararası Af Örgütü uğruna ölmesinin rekabet edemeyeceği bir ahlaki görkem taşır."[3]

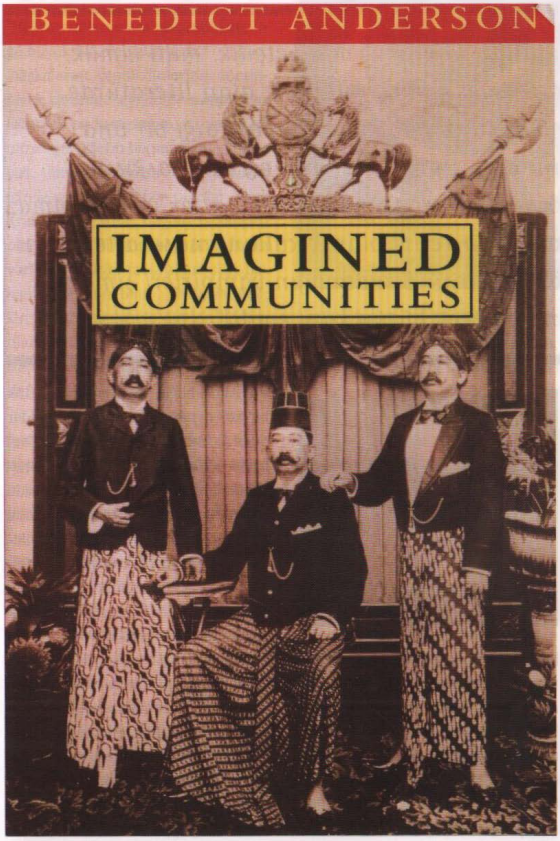
"Hayali cemaatler" kavramı, milliyetçilik, milli kimlik, vatandaşlık, aidiyet gibi konuları ele alan literatürde —artık alıntı işaretleri içine alınmayacak kadar— herkesin ne olduğunu bildiğinin varsayıldığı bir ana kavram halini aldı. Hatta kitabının en son baskısına (2006) yazdığı önsözde Anderson, "hayali cemaatler"in olur olmaz yerlerde sıradan bir terim olarak kullanılmasına tepkisini şu sözlerle dile getirir: "Sıradanlığın vampirleri şimdiye kadar ondan emilecek bütün kanı emdi."

Ancak Anderson'ın asıl metnini burada hatırlamakta yarar var: "O halde, antropolojik bir ruhla, ulus hakkında şu tanımı öneriyorum: Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur; kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir." Ulusun hayal edilmişliğinin üç ana ekseni vardır: *hayal* edilmiştir, *sınırlı* olarak hayal edilmiştir ve *egemen* olarak hayal edilmiştir.[4]

Anderson'ın ulusu, "hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali yaşamaya devam eder."[5] Buna ilaveten, "Ulus *sınırlı* olarak hayal edilir, çünkü belki bir milyar insanı kapsayan en büyüğünün bile ötesinde başka uluslara mensup insanların yaşadığı esnek de olsa sınırları vardır."[6]

Bu bağlamda insanın aklına ister istemez Türkiye faşistlerinin "Bütün dünya Türk olsun!" sloganı geliyor. Bu muhteremlerin hayali cemaati Anderson'ınkini bir hayli aşıyor anlaşılan. Gerçekten de Türkiye toplumu Anderson'ın düşüncelerinin bir tür "uygulama laboratuvarı" olarak görülebilir ve biz de derslerde hep onu vurguladık. Hayali cemaatin "Orada bir köy var uzakta, görmesek de gitmesek de o köy bizim köyümüz"den daha güzel bir ifadesi olabilir mi? (Sevgili eski öğrencim Gül İnanç'a bu paralleliğe derste dikkat çektiği için teşekkür ederim.)

Anderson'ın bir diğer önemli kavramsallaştırması ise 19. yüzyılda eski dünya hanedanlarından Romanovların Rus, Hohenzollern'lerin Alman, Hannover'lerin İngiliz (sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanlığı çağrıştıran Hannover adını bırakıp Windsor adını aldılar) olduklarını "keşfetmeleri" olmuştur. Böylelikle milliyetçilik akımları tarafından tehdit edilen çokuluslu imparatorluklar bizzat milliyetçiliğin ideolojik silahlarını devşirerek, bu silahları onlara karşı kullanma yoluna gittiler. Ancak bu hanedanların "ulusal kimliklere doğru yanaşma yönünde belirgin bir eğilim"lerinin[7] bulunması aynı zamanda tehlikeli bir taktik de olabiliyordu. Ara kademeleri (siyasi parti, parlamento, nazırlar vs.) aradan çıkarıp halkla doğrudan bir karizmatik ilişki kurmayı hedefleyerek, "Kaiser II. Wilhelm kendisine 'ı no'lu Alman' rolünü biçtiğinde, kendisinin kendisiyle aynı türden bir sürü içinden biri olduğunu, işlevinin temsili olduğunu ve dolayısıyla ilkece Alman yoldaş-

Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra ve New York: Verso, 1983.

larına ihanet edebileceğini örtük olarak teslim etmiş oluyordu."[8] Nitekim Birinci Dünya Savaşı sonrasında Alman hanedanı çöktü ve Wilhelm savaş suçlusu ilan edildi.

Benzer bir biçimde, kendini "ı no'lu Osmanlı/Türk" haline getiren II. Abdülhamid'e hal' fetvasını okuyan

Avrupa'da oluşan "kapitalist yayıncılık " olgusunu tartışmasıdır. Matbaa teknolojisinin yaygınlaşmasıyla bir ticari meta haline gelen kitap kendi piyasasını yaratırken, Latince giderek yerini "idari halk dilleri"[9] olan İngilizce, Almanca, Fransızca ve daha sonra Macarca, Lehçe, Rumence ve Yunanca gibi mahalli dillere bıraktı.

mesajlarını nesilden nesile aktarmaları mümkün kılındı: "Kapitalist yayıncılık dile yeni bir sabitlik kazandırdı. Bu sabitlik, uzun vadede, öznel millet kavramları için son derece merkezi bir rol oynayan kadimlik fikrinin inşa edilmesine katkıda bulundu."[12]

"Hayali cemaatler" kavramı, milliyetçilik, milli kimlik, vatandaşlık, aidiyet gibi konuları ele alan literatürde herkesin ne olduğunu bildiğinin varsayıldığı bir ana kavram halini aldı. Hatta kitabının en son baskısına yazdığı önsözde Anderson, "hayali cemaatler"in olur olmaz yerlerde sıradan bir terim olarak kullanılmasına tepkisini şu sözlerle dile getirir: "Sıradanlığın vampirleri şimdiye kadar ondan emilecek bütün kanı emdi."

heyet "*Millet* seni hal' etti" demiştir. Vahideddin'in İngiliz savaş gemisiyle kaçtığının haberi Ankara'da TBMM'de duyurulduğunda bazı (ulemadan) mebuslar Mustafa Kemal'e çıkışmış, "Paşa! Paşa! Sana söyledik, bu *herif* böyle bir şey edecek dedik" demişlerdir. Zira Osmanlı sultanı ve halife olan Mehmed Vahideddin, Kemalistlere cephe alarak sultanlığın ve hilafetin tüm karizmasını yitirmiş, ulemadan zevat nezdinde dahi "herif" olmuştu. Anderson'ın teorik izdüşümünü Türk/Osmanlı tarihinin bu gibi sefahatinde izlemek fevkalade öğretici oldu hepimiz için.

"KAPİTALİST YAYINCILIK" TARTIŞMALARI

Anderson'ın en önemli katkılarından biri de 16. yüzyıldan itibaren Ulusal kimliğin oluşmasında kritik bir rol oynayan bu mahalli "iktidar dilleri", Anderson'ın deyimiyle, "Yeni hayal edilen ulusal toplulukların hayal edilebilirliğine asıl olumlu etkide bulunan, yeni bir üretim ve üretim ilişkileri sistemi (kapitalizm), bir iletişim teknolojisi (matbaa) ve insanlığın mahkûm olduğu dilsel çeşitlilik arasındaki, belki de rastlantısal ama altüst edici etkileşimdi".[10]

İktidar dillerinin ulusal kimlik oluşturmasının kaçınılmaz bir yan ürünü ise egemen iktidar dilinin dışındaki dillerin marjinalleşmesi oldu: "Diğer yandan... devlet dili olarak benimsenmiş olan halk dilleri giderek artan bir güç ve statü kazanıyordu. Örneğin İngilizce Galceyi İrlanda'nın çoğu bölgesinden dışarı iteledi, Fransızca Brötoncayı duvara sıkıştırdı ve Kastilyaca Katalancayı marjinalliğe indirgedi."[11] Bilmem burada TC deneyiminde Kürtçenin akıbetini hatırlatmama gerek var mı?

Matbaa teknolojisinin bir diğer önemli etkisi ise milli dillerin yeknesak hale gelmesi olmuştur. Zira elyazması bir eser her kopyalanışında kâtip hatası veya bilinçli çarpıtmalardan ötürü tahrifata uğrarken, basılı kitapların

Boğaziçi'ndeki derslerde bizler bu "kadimlik" yaratısının ve kurgusunun Türk milliyetçiliğine ne kadar —tabiri caizse— "cuk oturduğunu" gördük. Hele 1928 Harf Devrimi (İngilizceye vurunca tuhaflık daha da belirginleşiyor, "Alphabet Revolution"!) sonrası TDK etrafında yaratılan Güneş Dil Teorisi efsanesi bir kez daha laboratuvar metaforunun ne denli geçerli olduğunu ortaya koyuyordu.

Anderson'ın kitabının ikinci baskısına dahil ettiği en önemli bölüm kanımca "Nüfus Sayımı, Harita ve Müze" bölümüdür. Bu üç aracın sömürgeci güçlerce topluma nasıl derinlemesine nüfuz etmek üzere kullanıldığını irdeleyen Anderson'ın öznesi her ne kadar uzmanlık alanı olan Uzakdoğu ülkeleri ise de kurduğu model evrenseldir:

"1850'lerden sonra sömürge otoriteleri bir kavramsal şebekeler labirentine göre ve herhangi bir doğrudan mali ya da askeri amaç gütmeksizin, üstelik eskilerin hep ihmal ettikleri kadın ve çocukları da dahil ederek nüfusu saymak için giderek daha gelişkin idari araçlar kullanmaya başladılar."[13]

Model gene oldukça tanıdık: Osmanlı'da da ilk modern nüfus sayımları 1880'li yıllarda başlatılmış, bu uygulamayla askere alma ve vergilendirmeden öte adeta toplumun fotoğrafını çekme hedefi güdülmüştür. Anderson'ın Uzakdoğu ülkelerinde bu sömürgeci hedeflere direniş, dini direnç noktalarından (Müslüman ve Budist) kaynaklanmıştır. Gene maalesef fazlasıyla tanıdık: İttihatçılar Anadolu'da yaşayan halkların (özellikle Ermeni ve Kürtlerin) sayılmasını toplum mühendisliği ve sonra da soykırım ön hazırlığı olarak kullandılar.

İktidarı ellerinde tutanların güçlerini meşrulaştırmak üzere seferber ettikleri bir diğer araç ise haritaydı. Anderson emperyalist devletlerin (özellikle Britanya'nın) nasıl dünya haritasını renk kodlamasıyla adeta parselledikleri anlatır (Britanya kolonileri pembe/kırmızı, Fransa mavi, Hollanda sarı/kahverengi vb.) Benzer bir biçimde, bu mirası devralan ulus-devletler de milli haritalarını bir "milli ikonaya" dönüştürmekte gecikmez:

"Bu şekliyle harita sonsuz bir yeniden üretilebilirlikle, afişlere, resmi damgalara, antetli kâğıtlara, dergi ve ders kitabı kapaklarına, masa örtüleri ve otel duvarlarına aktarılabilir bir diziye katılmış oluyordu."[14]

Bir kez daha sevgili laboratuvarımıza geri dönelim: Türk bayrağı haritasıyla donatılmış taksiler, bayrak kanununu açıkça ihlal eden kalpaklı Mustafa Kemal resmiyle müzeyyen Türk bayrakları ve haritalar, Kıbrıs'ı kırmızıya boyayan ve Musul'u da Türkiye'nin parçası gösteren milliyetçi haritalar ilanihaye... Buna karşın Suriye'de (Suriye'den ne kaldıysa...) okullarda tedrisatta kullanılan haritalarda Hatay halen Suriye'nin parçası olarak gösterilmekte.

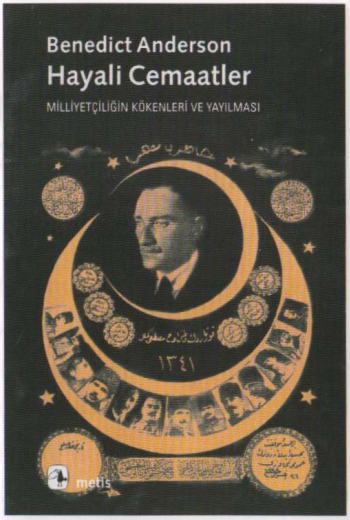
Anderson'ın incelediği güç içselleştirme ve meşrulaştırma aygıtlarının üçüncüsü ise müzeler. "Çünkü müzeler de, müzeleştiren hayal gücü de köklü bir şekilde siyasaldır."[15]

Eski Topkapı otogarının arsasına kurulan "Panorama 1453" zavallılığının servetlere mal olan şovenizm banyosu bunun en iyi göstergelerinden değil mi? Bir diğer örnek ise Çanakkale Savaşları'nın anısının yeni ve daha milli bir kisveye büründülmesi amacıyla Gelibolu'da kurulan Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi.

Ancak tüm büyük düşünürler gibi, Anderson'ın teorisi ve modeli de eleştiriye açıktır. Benedict Anderson, eski dünya dinlerine olağanüstü güçlerini ve meşruiyetlerini, özellikle de kendi deyimiyle "hakikat dilinde ustalaşma" yoluyla verenin, dine döndürme ve bünyesinde eritme gücü olduğunu söyler:

"Hakikat dilleri olarak da, milliyetçiliğe büyük ölçüde yabancı bir eğilime, 'başkalarını kendi dinlerine döndürerek kazanma' eğilimine sahiptirler. Dönmekten kastettiğim, şu ya da bu dinsel görüşlerin benimsenmesinden çok, simyevi bir soğurulma. Bu süreç içinde eskiden barbar olanlar 'Orta Krallık' olur, Atlas Dağları Islamiyeti olur, Ilongo Hıristiyanlığı olur. İnsan varlığının bütün tabiatı kutsallık bakımından işlenebilir. ... Nihayetinde, kutsal dil aracılığıyla dinden dönme olanağı sayesinde, bir 'İngiliz' Papa, bir 'Mançu' da Göğün Oğlu olabilmiştir."[16]

İşte bu noktada, Anderson'la aynı düşüncede değilim; dinden dönmek hiç de "büyük ölçüde milliyetçiliğe yabancı" değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda zaman içinde dinden dönme vakaları araştırıldığında, çok farklı bir evrimle karşılaşılıyor. Milliyetçiliğin yayılmasıyla din sönümlenmiyor, daha ziyade ihtida ve irtidat yoluyla milliyetçiliğin boyunduruğu altına giriyor. Daha önceki yüzyıllarda, 16., 17., hatta 18. yüzyılda, ihtida, yani İslam dinine girmek, arzu edilmeyen bir gelişme olarak görülürdü. Papazlar ve cemaatin başka üyeleri buna kötü gözle bakardı, çünkü ihtida yüzünden sayıları azalıyor, moralleri bozuluyordu. Ama 19. yüzyıla geldiğimizde, dini kimlik ile milli kimlik arasında o kadar sıkı bir bağlantı vardı ki Müslümanlığı kabul etmek ve 1844'ten sonra Müslümanlıktan Hıristiyanlığa geçme olasılığı, bir kimlik yitimi, başka bir deyişle korkunç bir felaketin, yani ulussuzlaşmanın habercisi olarak görülmekteydi. Bireysel olarak kınanacak bir eylem değil, bütün cemaatin aşağılanması, kendi bilincine sahip bir gruba yöneltilmiş bir tehdit ve hakaret olarak algılanıyordu.

Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1993.

Benim derslerde ve daha sonraki tartışmalarda getirdiğim başlıca eleştiri şu biçimde özetlenebilir: Evet, Anderson ve milliyetçiliği eleştiren diğer teorisyenler muhtelif veçhelerden gayet şık ve yetkin biçimlerde milliyetçiliğin ne kadar kof, uydurulmuş, hayal edilmiş, içi boş ve yırtıcı bir ideoloji (hatta bazılarına göre ideoloji bile değil) olduğunu gösterdi. Ancak halen ortalıkta duran devasa bir gerçeklik var, o da şu: Milliyetçilik ve onun yarattığı devlet şekli olan ulus-devlet, dünya konjonktürünü belirlemeye devam ediyor ve daha uzunca bir süre de edeceğe benziyor.

SELİM DERİNGİL
LEBANESE AMERICAN UNIVERSITY
(LÜBNAN AMERİKAN ÜNİVERSİTESİ)

DİPNOTLAR

1 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis Yayınları, 1993).
2 Anderson, *age*, s 17.
3 *Age*, s. 162.
4 *Age*, s. 20. Vurgular orijinal metne ait.
5 Aynı yerde.
6 *Age*, s. 21. Vurgular orijinal metne ait.
7 *Age*, s. 101.
8 Aynı yerde. Vurgular orijinal metne ait.
9 *Age*, s. 60.
10 *Age*, s. 58.
11 *Age*, s. 94.
12 *Age*, s. 60.
13 *Age*, s. 188.
14 *Age*, s. 195.
15 *Age*, s. 198.
16 *Age*, s 29. "Orta Krallık" Çin İmparatorluğu'nun unvanıydı. Atlas Dağları Islamiyeti, Kuzey Afrika'da Berber kabilelerinin İslamlaşma sürecine gönderme yapıyor. Ilongo Hıristiyanlığı Afrika'da Hıristiyanlığı benimseyen kabilelere atıftır. İlk ve tek İngiliz papası 1154-1159 yılları arasında papa olan Nicholas Brakespear'dır. Mançular Orta Asya'da yaşayan Juchen kabileleriydi; 1664'te Çin'i fethettikten sonra "Manchu" adını aldılar. "Göğün Oğlu" Çin imparatorunun unvanıydı.

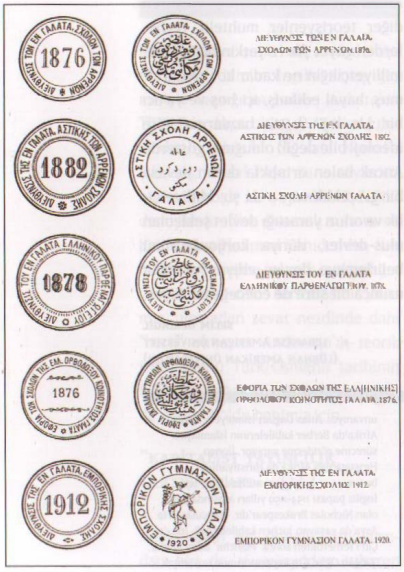
BİR İSTANBUL RUM CEMAAT OKULU BİNASININ KISA TARİHÇESİ
GALATA RUM OKULU

SAVVAS ÇİLENİS

Okul binalarının inşaası hizmet ettikleri sosyal çevreyle yakından ilintilidir. Cemaatin eğitim kurumları olan bu binalar geçmişi güzel göstermeye meyilli hikâyeler etrafında anlatılmış ve tarihyazımına gereken dikkat gösterilmemiştir. Bu binaların eğitim tarihiyle ve genelde cemaat tarihiyle yakından ilişkili olduğu açıktır, özellikle söz konusu cemaat İstanbul Rum Ortodoks cemaatiyse... Bu kısa yazıda "ticari açıdan çok faal ve nüfus açısından çok zengin" Galata'nın okullarıyla ilgili gelecekte yapılacak daha geniş bir çalışma için mevcut kaynakları kaydetmek çabasındayım.

ÇEVİREN: TANOS ZARANGALİS

Ne yazık ki azınlık okullarının mimari tarihiyle ilgili çok az eser yayımlanmış ve bu eserler, Yunanca bilmediklerinden arşivleri detaylı biçimde inceleyemeyen Türk araştırmacıların kaleminden çıkmıştır.[1] Arap alfabesiyle yazılmış azınlık adlarının hangi sistem uygulanarak diğer dillere aktarıldığı bilinmediğinden, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan evraktaki mimar isimlerini inşa edilmiş binalarla ilişkilendirmekte zorluklar yaşanmaktadır.

Galata'daki Rum okullarının mühürleri.

A. Millas, *İstanbul Mühürleri* (Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως), Atina: Sillogos Istorikis kaiLaografikisErevnas "I Mnimosini" Yayınevi (Σύλλογος Ιστορικής & Λαογραφικής Έρευνας "Η Μνημοσύνη"), 1996, s. 315.

Galata Rum cemaatinin eğitim tarihine ışık tutan, 20. yüzyıl başlarında yazılmış tek kaynak, başrahip ve vaiz Timotheos Sofianos'a aittir.[2] Çağın getirdiği yeni fikirleri kavramış olan bu aydın rahip, cemaat içindeki yanlış uygulamalara dikkat çektikten ve eğitimin gerekliliğinin altını çizdikten sonra genç öğrencilerin artan ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde okul inşasına gidilmesini önerir. Öğrencilerin hepsinin işçi ve hamal olmaması ve yabancı okullara gitmemesi için, yalnız ilkokul değil ticaret okulları ve teknik okulların da açılmasından yana olduğunu açıklar[3] ve dört cemaatin ancak 1918'de birleşmesini büyük şansızlık sayar.[4] Timotheos Sofianos'un kitabından elli küsur yıl önce yazılmış başka bir kaynak, cemaatin eğitim konularına değinirken okul yaşamının yoksulluğunu ve mütevellilerin akılsızlığı ile para sevgisini vurgular.[5] Bu kitapta Vasilios Kallifron 1867'de Galata'da bir ortaokulun varlığından bahseder ki bu okullara "helen okulu" denirdi; ayrıca bir de büyük öğrencilerin küçük öğrencilere eğitim verdiği ilkokullar (Lancaster sistemi, Rumcası "allilodidaktiki") vardı. İlkokulların (en az) iki öğretmeni varken ortaokulların bir öğretmeni bulunmaktaydı.[6] İstanbul'un birçok semti "allilodidaktiki" okullarından yoksundu ve zorlukla ayakta kalabilen Panagia Kafatiani hariç Galata semti de bunların arasındaydı. Ne yazık ki bu kaynak öğrenci sayısı vermiyor. Sofianos 1853 yılı için "Helen' okulunda ilkokul dışında 22 öğrenci dersleri takip etmekteydi ve bu öğrenciler üç sınıfa ayrılmıştı"[7] diye yazıyor ki bundan her sınıfta 7 öğrencinin bulunduğu anlaşılıyor.

O zamanki ihtiyaçlar görkemli okul binalarını gerekli kılmadığından, dersler Hrisopigi ve Kafatiani kiliselerindeki papaz odalarında yapılmaktaydı. Hrisopigi Kilisesi 1660 yılındaki büyük yangında yıkılmıştı;[8] ancak 1880 yılında elde edilebilen izinle okul, kilisenin avlusunda yeniden inşa edildi.[9]

Yarım yüzyıl sonra Tanzimat döneminde reformlarıyla gündeme gelen modernleşme adımları çerçevesinde 1857 yılında Kafatiani sakinleri ve fermeneciler (altın şeritli ipekten kumaşlarla kıymetli elişi yeleğe ben-

zer giysi diken terziler) tarafından Agios Haralambos Yardımlaşma Kurumu kuruldu. Kurumun yaptığı ilk işlerden biri, bir bina kiralayıp okula çevirmek oldu; bina daha sonra satın alındı.[10] Okul ilk başta hem kız hem erkek öğrencileri barındırmaktaydı, zira ayrı bir okul inşa etmeye elverişli şartlar mevcut değildi. Bu durum 1919 yılına kadar Rum Cemaati Merkez Mütevelli Heyeti'ne sıkıntı yaratmaya devam etti; Başkan Vallianos Kombotheklas, mimar Periklis Fotiadis'ten "onarım çalışmalarını kontrol etmesi maksadıyla Bayan Prassa'nın mülkiyetinde Kumbaracı Yokuşu'nda Tercüman Sokağı'nda (Çıkmazı'nda) bulunan binayı"[11] ziyaret etmesini nazikçe istemekteydi.

Gayet faal ve deneyimli bir mimar olan Fotiadis,[12] Galata okul binalarının sorunları konusunda danışman rolünü büyük bir sorumlulukla üstlenmişti. Kendisinin Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'ne bağışladığı ve çok sayıda mektup içeren arşivinden öğrendiklerimizle, okulun şifahi tarihinde zikredilenlere zıt bilgiler edinmekteyiz.

OKUL İNŞASI PLANLANIYOR

Okulun bugünkü binasının inşasına nasıl karar verilmişti? Üç cemaat tarafından "kiralanıp okula çevrilen dükkân" konum itibariyle uygun bir yerde değildi. Üstelik Kafatiani cemaati ilk zamanlar okulun bulunduğu arsayı geri aldığı için iki dükkânın kirasını ödemeye mecbur edildi. 1886 yılında "allilodidaktiki" okulunda 150, "helen" okulunda da 80 öğrenci öğrenim görüyordu;[13] öğrenci sayısının artmasıyla Kafatiani'nin yakınında ya da yanında yeni bina satın alındı. Maalesef bilgi eksikliği nedeniyle bu okulun coğrafi konumu saptanamamıştır.

Galata Rum Cemaat Okulu'nun Açılış Töreni ve Mütevelli Heyetinin Sorumlulukları adlı kitapçıkta şöyle yazar:[14] "Panagia Kafatiani'nin namuslu kabzımalları [kilise cemiyeti üyeleri] yalnızca esnaf birliklerinin ve cemaatlerin ricalarını dinliyordu; kilise avlusu içindeki arsayı satın aldıktan sonra okulun açılmasına öncülük etmişlerdi. İlk başta yerel cemaat okulu olarak işleyen okul, mütevelli heyetinin ve diğer kiliselerin maddi yardımı sayesinde 1865 yılına kadar eğitim vermiştir." (s. V) Aynı yıl içinde şehir planlaması uyarınca okul, 6. Daire-i Belediye tarafından yıktırıldı; ancak metinde binanın konumu tam olarak gösterilmez. Semtten ayrılan sakinler ve Agios Ioannis dışında üç kilisenin mütevelli heyeti yeni ve "gayet güzel bir helen ve 'allilodidaktiki' okulu" inşa etti. Bu yeni okulun açılış töreni 30 Ocak 1868 günü yapıldı.[15] Daha önce cemaatlerin para yardımı itinayla saptanmış ve bu bilgiler Patrik Sofronios ve on iki üyeli Sen Sinod tarafından imzalanan "Okul Kayıt Defteri"ne 9 Nisan 1866'da işlenmişti.[16] İnşaat sırasında ilk arsaya yeni bir arsa eklendi ve okul planı yeniden düzenlendi.[17]

Aynı kayıtlardan, diğer bilgilerin yanında, cemaatle işbirliği içinde çalışan mimarın adını da öğreniyoruz: Iakovos Bahçevanoğlu. Ne yazık ki bu mimar hakkında elimizde başka herhangi bir bilgi yok. *Annuaire Oriental*'lerde de söz konusu mimarın adına rastlamamaktayız.[18]

Okul 1875 yılında kız ve erkek okulu olarak ayrıldı ve öğrenci sayısında artış yaşandı. 1882-83 yıllarında erkek okulunda 365, kız okulunda 315 öğrenci eğitim görüyordu.[19] Aynı yıllarda okula bağış yapan hayırseverlerin de kimler olduğunu biliyoruz: 13 Mayıs 1878 tarihli *Neologos* gazetesi Georgios Zarifis'in okula büyük bağışlarda bulunduğu yazıyor,[20] ayrıca zengin Rumlara, "gençliğin türlü tehlikelerle karşı karşıya bulunduğu bir semte" evlatlarının korunması gereken "yoksul işçi sınıfına" yardım etmeleri yönünde çağrıda bulunuyordu. Cemaat okulunun düzenli olarak çalışması, cemaat işlerinin düzenli şekilde yürütüldüğünün göstergesiydi. Bu yüzdendir ki Sofianos, cemaatlerin birleşmeye yönelik eğilimini okulun derli toplu, temiz, düzenli ve geniş bir okul olmasına bağlıyor, yazısında ilk önce "yeni bir erkek okulunun ardından kız okulunun inşa edilmesi gerektiği, zira halihazırda kötü durumda olan dersliklerin her gün sayısı artan büyük cemaatin öğrencilerinin sağlığına zarar verdiği"ni dile getiriyordu.[21] Sofianos daha sonra, yüzyılın sonlarına doğru Okul Mütevelli Heyeti başkanlığı görevini üstlenen Petros Skiliçis'in[22] yeni bir erkek okul binası inşa etmenin gerektiğine karar verdiğini, zira mevcut okulun çoğalan Rum Ortodoks nüfusunu artık barındıramaz hale geldiği düşüncesinde olduğunu aktarıyordu.[23]

Mimar Periklis Fotiadis.

Periklis Fotiadis aile arşivi.

Sofianos'a göre, Patrik III. Ioakim, Mavrokordatos'un[24] şirketinin üst düzey elemanlarından biri olan yeni Başkan Epaminondas Rizos'u[25] "1903 yılından itibaren mükemmel bir erkek okulu olarak hizmete giren güzel görünüşlü mermer binanın"[26] inşaat harcamalarını karşılamak üzere faizsiz kredi vermeye ikna etti.

ELENİ ZARİFİ'NİN ARSASI

Bu noktada 1903 yılının önemli olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu yıl, Rum Ortodoks semtlerinin tarihini yazan araştırmacı Orhan Türker tarafından da neoklasik okul binasının inşa tarihi olarak gösterilmesine rağmen, 2006 tarihli Patrikhane takvimi şöyle yazar: "Bu yıl sevinçle yüz yıl önce inşa edilen ve İstanbul Rum cemaatine sayısız iyi ve yararlı şey-

Ressam K. Aspiotis tarafından yapılmış, Epaminondas Rizos'un yağlıboya resmi (1910).

A. Milla, *Pera (Πέρα)*, Atina: Militos Yayınevi, 2002, s. 316.

ler sunan tarihi Galata cemaatinin ünlü okulunun açılışını anıyoruz."[27] Buna ek olarak Atina'daki Galata Kültür Dayanışma ve Spor Derneği, 2005 yılının Temmuz'unda okulun yüzüncü yıldönümünü kutlamak için İstanbul'a gezi düzenler.[28]

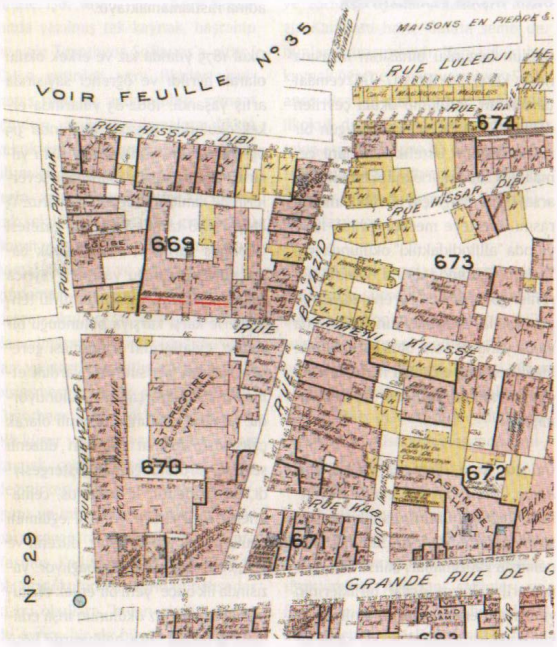
Aynı derneğin yayınladığı kutlama mesajında "Galata Eğitim Kurumlarının Tarihi" başlığı altındaki imzasız metinde şunlar yazılıdır: "Zamanla Rum nüfus artarken eğitim hizmetlerine duyulan gereksinim de artar, böylece 1905 yılında Kemeraltı Caddesi'nde rahmetli Eleni Zarifi'nin hibe ettiği arsada ve Athanasios Rizos'un inşasını üstlendiği, neoklasik tarzdaki cephesiyle çok katlı, görkemli bina inşa edilir." Atina'da yayımlanan *O Politis* (İstanbullu) gazetesinde yine imzasız bir yazıda okulun yıldönümü farklı şekilde anlatılır: "Herkes tarafından bilinen Kemeraltı Caddesi'ndeki okul, Galata Birleşik Eğitim Kurumları adıyla ilkokul ve üç sınıflı ortaokul olarak 1905 yılında hizmete girdi. Kurucusu Athanasios Rizos'tur. Çok katlı, görkemli binanın inşa edildiği arsa ise Eleni Zarifi tarafından hibe edilmiştir. Bugün anaokulu olarak hizmet vermektedir."[29] Patriğin mesajındaki açıklama, durumu daha da çetrefil hale getirmektedir: "1903 yılında rahmetli Petros Skiliçis'in yerine Mütevelli Heyeti başkanlığına atanan Epaminondas Rizos, selefinin aklındaki planı, yani Rum cemaatine layık bir okul inşa etmeyi üstlenmiştir. Böylece Kilise'nin takdisi, büyük sayıda cemaat üyesinin yardımı ve işbirliği sayesinde Hrisopigi'nin yakınında ve rahmetli yardımsever Eleni Zarifi tarafından hibe edilen arsa üzerinde günümüze kadar gelen çok katlı, mermerden yapılmış, görkemli, neoklasik tarzda cephesi olan Erkek Okulu inşa edilmiştir. Bunun yanına geniş salonları olan kapalı spor salonu da eklenmiştir." Okul kurmak, sadece çatısı altında eğitim verilecek olan bir bina inşa etmek demek değildir. Fotiadis arşivinde "Galata Rum Ortodoks Cemaati Eğitim Kurumları"nın bütün evraklarına eşlik eden mühür 1876 tarihlidir. Mührün neden 1903 ya da 1905 tarihli olmadığı düşünülebilir.[30] Bu sorunun yanıtı çok basit: Çünkü eğitim kurumları daha önceden mevcuttu ve bu nedenle 1890'da basılan Galata Rum Ortodoks Cemaati Eğitim Kurumları Yönetmeliği'nin ilk maddesinde "Cemaatte iki eğitim kurumu mevcuttur; biri *Galata Erkek Eğitim Kurumu* ikincisi de *Galata Kız Eğitim Kurumu*" diye yazmaktadır (İtalikler yönetmelik metnine ait).

İki kurum muhtemelen 1903 ya da 1905 yılında birleşip "Birleşik" adını almıştı. Söz konusu tarihin doğruluğunun saptanması için Patrikhane arşivindeki evrakın incelenmesi gerekmektedir.

Üzerinde durulması gereken birkaç ek ayrıntı şunlar olabilir:

a) Neden "Epaminondas" adı Athanasios olur? 1863 yılında Büyükada "Hristos Manastırı yakınındaki arsa"[31] ile ilgili bir evrakta Anastasios Rizos adına rastlamaktayız. Bu kişilerin akraba olup olmadıklarını bilmemekteyiz.

b) Eleni Zarifi'nin cenaze merasiminde yapılan konuşmada Galata cemaatine yaptığı hibeden söz edilmezken, Stavrodromi (Beyoğlu) Kız Okulu (sonradan Merkez Kız Lisesi),

Galata sigorta haritasından Eleni Zarifi'nin arsasını gösteren ve 669 no'lu adayı kapsayan bir parça (Aralık 1905). Arsanın işlevi Fransızca *munuiserie* (ahşap mamulleri) ve *forges* (demirci dükkânı) olarak belirtilmiş.

İrfan Dağdelen (ed.), *Charles Edouard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2007, haritapafta no. 30

Stavrodromi Yardımsever Kadınlar Derneği, Büyükada Yetimhanesi, Filibe Zarifis Okulları, Tarabya Anaokulu ve diğer yardım kurumlarına yaptığı hibe ve yardımları anılmaktadır.[32]

c) Hangi nedenlerden dolayı Rizos "haksız söylentiler yüzünden kalbi kırılıp cemaatten elini ayağını çeker"?[33] Elimizdeki bilgilere göre haklı ya da haksız nedenlerle (o zamanki basının incelenmesi bu konuya ışık tutabilir) zanaat okulu, kız okulu ve kitaplık kurmayı planlamasına rağmen Rizos istifaya zorlanır.

O günleri yaşamış Kafatiani rahibi Sofianos'a göre "Bugün cemaati yönetenler bu büyük insanın yüksek düzeydeki hizmetlerine saygı duymalı ve Patriğin huzurunda yapılacak cenaze töreninde büyük yardımsever olarak ilan edilmelidir. Ayrıca ruhunu şad etme amacıyla yılda bir defa kilisede rahip huzurunda anma töreni düzenlenmelidir." 1902 yılından tam yirmi iki yıl sonra proje yarışması ilan edilir, ancak yarışma sonuçlandırılmaz. Satır aralarından anlaşıldığına göre Rizos daha önce vefat etmiştir. Sofianos, Rizos'a gereken saygının gösterilmesi yönünde şu kitabenin yazılmasını önerir: "Cemaatin erkek çocuklarını eğitecek olan bu görkemli bina, bu büyük insanın eseridir."[34]

PROJE YARIŞMASI VE SONRASI

Skiliçis'in fikri, Fotiadis'in mektuplarından[35] da anlaşıldığı gibi 1902 yılında hayata geçirilmeye başlar. Mütevelli Heyeti projeyle ilgili bir yarışma ilan etmeye karar verdiğinde Fotiadis'e beş Rum mimardan oluşacak seçici kurulda yer almasını önerir ve eğer kendisi de yarışmaya katılmak arzusundaysa yarışma şartnamesini ve alanın topografik çizimini göndermeye hazır olduğunu bildirir. İki yıl sonra Fotiadis, heyet tarafından mimar Lleonl Kazanova ve Sltavrol Hristidis ile birlikte eski binayı teftişe davet edilir. Beş yüzden fazla öğrencinin dersleri takip etmesinden dolayı binanın durumu gayet kötüdür ve olası bir felaketten korkulmaktadır.[36] Fotiadis 3/16 Ağustos 1904 tarihli cevabında, okula gidip binayı teftiş ettiklerini, kusurlu ve elverişsiz bulduklarını, herhangi bir onarıma gidilmesinin yararsız olacağını yazar. Bina yetersizliği nedeniyle öğrencilerin şimdilik burada kalabileceklerini, ama olası bir yangında ya da başka bir acil durumda öğrenciler hep beraber kapıya koşarsa binanın yıkılmasının kaçınılmaz olacağını ekler.[37]

lata Okulları Mütevelli Heyeti, Ermeni Kilisesi Sokağı Numara 23'te bulunan ve Sayın Bayan Eleni Zarifi'ye ait arsayı yeni erkek okulu inşa etmek üzere satın almıştır. Jüri heyeti tarafından düzenlenmiş özel programa uygun projenin gerçekleştirilmesine yönelik yarışma ilan edilmiştir. Size kapalı zarf içinde yarışma şartlarını

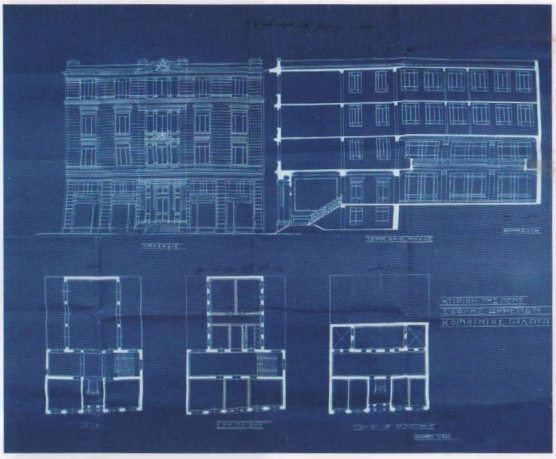
Galata Erkek Okulu'nun inşa öyküsü hâlâ içinde çok sır barındırmaktadır. Örneğin açılış töreni yapılmış mıdır, yapılmamış mıdır; yapılmışsa ne zaman yapılmıştır? İstanbul basınında okul inşasıyla ilgili haberler yer almış mıdır? Yarışmaya katılan diğer beş yarışmacının projeleri nerededir? Yapıyla ilgili belge mevcut mudur?

Dört yıl sonra Mütevelli Heyeti Başkanı Rizos cevabında nettir: "Aşılması zor engeller yüzünden Galata Erkek Okulu'nun yıllar önce satın alınan alanda planlanan inşası gerçekleştirilemediğinden 1902'de ilan edilen proje yarışması ertelenmiştir. Başarılı şekilde üyesi olduğunuz Galata Okulları Mütevelli Heyeti, Ermeni Kilisesi Sokağı Numara 23'te bulunan ve Sayın Bayan Eleni Zarifi'ye ait arsayı yeni erkek okulu inşa etmek üzere satın almıştır. Jüri heyeti tarafından düzenlenmiş özel programa uygun projenin gerçekleştirilmesine yönelik yarışma ilan edilmiştir. Size kapalı zarf içinde yarışma şartlarını içeren yazı yollanmaktadır." Mütevelli Heyeti, Fotiadis'i I[oannis] Bey Ioannidis, P[atroklos] Kambanakis ve Lleon] Kazanova ile birlikte jüri heyetine üye olması için çağırır. Bu yazı 3 Temmuz 1908 tarihinde yazılır.[38] Buna rağmen Şura-yı Devlet İnşaat ve Eğitim İşleri Dairesi'nin 29 Mayıs

Galata sigorta haritasından "Galata Helen Okulu / École Greque Galata" arsasını gösteren 1199 no'lu adayı kapsayan bir parça (Aralık 1928).

J. Pervititch, *Sigorta Haritalarında İstanbul*, İstanbul: AXAOYAK ve Tarih Vakfı, 2000, harita pafta no: 37, s. 96.

"Galata Cemiyeti Yeni Erkek Mektebi binası" isimli, Rumca yazılmış, imzasız 1/200 ölçeğinde üç plan, 1/100 ölçeğinde bir görünüş ve bir boyuna kesit çizimlerini ihtiva eden heliotipi paftası.

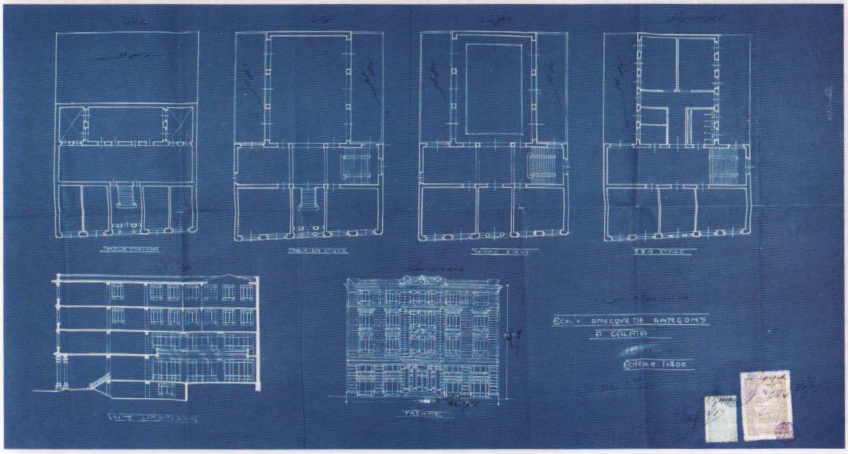
Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

29 Mayıs 1910 tarihli yazısında[39] Ermeni Kilisesi Sokağı'ndaki arsanın "Eleni Zarifi Kadın" tarafından Rum Patrikhanesi'nin isteğine uygun bir okulun inşası için Rum cemaatine terk edildiği, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından incelenip 19 Mart 1910'da hükümet tarafından hazırlanan evrakla beraber yukarıda anılan müdürlüğe yollandığı yazılıdır. Bu resmi belgeden Eleni Zarifi'nin belki de vergilendirme nedeniyle arsayı hibe olarak gösterdiği düşünülebilir. Okul inşaatı 2 Haziran 1910 Çarşamba günü bitirilirken, ruhsat 8 Haziran 1910'da çıkarılır;[40] bu, o günkü devlet daireleri için alışılmış bir durumdur.[41] Eleni Zarifi'nin 6 Mayıs 1910'da vefat ettiği bilindiğinden ve Rizos'un Fotiadis'e yolladığı yazının 3 Temmuz 1908'de yazılmış olmasından, satış işleminin Rum cemaatinin büyük hayırseverinin hâlâ hayatta olduğu sırada yapıldığını düşünebiliriz. Bundan dolayı vasiyetnamede "arsanın hibe edildiği" zikredilmezken, Galata Rum Okulu'na 15.000 frank bağışta bulunduğu yazılır. Tuhaf bir şekilde vasiyetname İstanbul'un Levanten gazetelerinden birinde, Zarifi'nin vefatından önce yayımlanır.[42] İngilizce yayımlanan *Levant Herald* (1856-1914) gazetesinin hangi nedenle bu konuda "yanlış" bir haber yayımladığı da gelecekte araştırılmaya değer.

OKULUN PROJE ÇİZİMLERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ruhsat dışında okulun proje çizimleri de bulunmuştur. Plan çizimleri iki adet heliotip kopyası 1/200 ölçütünde ve cephe ile kesit için ise 1/100 ölçütündedir. (Heliotip kopyalarının boyutları bu satırların yazarı tarafından bilinmemektedir; çünkü kopyalara internet aracılığıyla erişilmiştir.) İlk kopyada bodrum katın çiziminde altyazı olarak "depo" ve "dükkân" yazılıdır. Giriş katının çiziminde "zemin", normal kat planında "2./3./4. kat", ön görünüş çiziminde "cephe" ve kesit çiziminde "uzunluğuna kesit" ifadeleri yer alır. Kelimeler Yunanca yazılmış olup imza ve damga görülmemektedir. Plan çizimleri kâğıdın alt tarafında bulunmaktadır. İkinci kopyada kâğıdın üst kısmında dört plan çizimi görülmektedir. Bunlara ikinci katın büyük salon balkonunun plan çizimi eklenmiştir. Altyazılar Fransızca yazılı olup, ölçütler aynıdır. Bu kopya Epaminondas Rizos tarafından imzalanmış ve damgalanmıştır. Her iki kopyada altyazıların Osmanlıca çevirisi bulunmaktadır. Başlık olarak ΚΤΙΡΙΟΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ / ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΡΕΝΩΝ / ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΓΑΛΑΤΑ [GALATA CEMAATİ YENİ ERKEK OKULU BİNASII ve Fransızca olarak ECOLE GRECQUE DE GARÇONS / A GALATA yazılıdır. Fransızca başlık Yunancadakine denk gelmemektedir. Ne yazık ki çizimlerde mimarın adı yer almaz.

Başlık ve altyazılardaki el yazısı Arnavutköy Kız İlkokulu'nun (Temmuz-Ağustos 1911)[43] ve Kütahya Kız İlkoku-

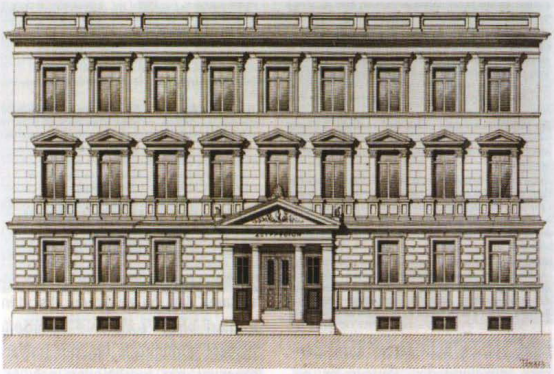

"École Greque de Garsons à Galata" isimli, Fransızca yazılmış, Epaminondas Rizos tarafından imzalanmış 1/200 ölçeğinde dört plan, bir görünüş ve bir boyuna kesit çizimlerini ihtiva eden heliotipi paftası.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Gayet faal ve deneyimli bir mimar olan Fotiadis, Galata okul binalarının sorunları konusunda danışman rolünü büyük bir sorumlulukla üstlenmişti. Kendisinin Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'ne bağışladığı ve çok sayıda mektup içeren arşivinden öğrendiklerimizle, okulun şifahi tarihinde zikredilenlere zıt bilgiler edinmekteyiz.

lu ve Anaokulu'nun yayımlanmış çizimleriyle (Ekim 1911)[44] kıyaslandığında, binanın Patroklos Kambanakis'e[45] ait olmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen "*designer*/proje müellifi" olarak adlandırılan, Patrik III. Ioakim döneminde Patrikhane'nin yeniden düzenlenmesi çalışmalarının mimarı olduğu bilinen Stavros Hristidis[46] tarafından ya da ikisinin hesabına çalışan başka biri tarafından yapılmıştır. Fotiadis'in mektuplarında zikredilen son mimar, binanın müteahhidi Markos Langas, 20. yüzyılda İstanbul'un yapı işlerinde önde gelen isimlerindendir ve Stavros Hristidis ile beraber çalışmaktadır. Langas'ın Fotiadis'e yazdığı mektupta "Syngrafi" olarak geçen Genel ve Özel Teknik Şartname'nin (Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde bulunan arşivin kataloğunda "Kanonismos" [Yönetmelik] olarak geçmektedir) bulunması ve Galata okulundan yirmi yıl önce inşa edilen Zoğrafyon Erkek Lisesi'ninki[47] ile karşılaştırılması ilginç bir çalışma olacaktır.

Mimar P. Fotiadis eseri Zoğrafyon Lisesi binası (1892).

P. Fotiadis Arşivi, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi.

BİNANIN MİMARİ DETAYLARI

Bu arada İstanbul'da çimento inşaat malzemesi olarak kullanılmaya başlanmış ve çok sayıda Rum mimar ve inşaat mühendisi de bu malzemeden yararlanmıştır. Merkezi Paris'te olan F. Hennebique adlı Fransız şirketinin kontrolü altında yapılan inşaatlarda M.G. Langas[48] da görev almaktadır. Langas, Julio Mogeri ve Eduardo de Nari ile birlikte Beyoğlu'ndaki Saint Antoine (1909) Katolik kilisesini inşa eder; yine aynı kişilerle Darıca'da "Arslan" çimento fabrikasını açar; P. Perpignani ile Hacopulos Palas'ın proje çizimine (1912) katkıda bulunur ve son olarak Çalyan ile birlikte Galata'da kendisine ait bir bina çizer ve inşa eder. Aynı dönemde Galata okulunun da inşa edildiğini düşünmek gayet olasıdır. Muhtemelen binanın strüktürel sistemi betonarmedir; bunu saptamak için dikkatli bir inceleme yapılmalı, hatta taşıyıcı sistemin belli elemanlarının röntgen filmi çekilmelidir. 30 Mayıs 2013 günü İstanbul'a gelip binayı inceleyen Selanik Aristoteles Üniversitesi inşaat mühendisliği profesörlerinin makroskopik incelemeleriyle, strüktürel sistemin karma bir teknikle, farklı malzemeler bir arada kullanılarak oluşturulduğu anlaşılmıştır.

Bina bitişik nizam sistemi dahilinde inşa edildiğinden, cephesi bütün alanı kaplamaktadır. Cephenin merkezinde klasik *pronaos*'u andıracak şekilde iki dorik sütunun çevrelediği giriş bulunmaktadır. Köşelerde sütunlara benzemeleri için dikey oluklu gömme ayaklar vardır. Bu sütunların yüksekliği 1958'den önce biraz yüksek olan zemin katın düzeyine kadardı; zemin kata girmek için dört ya da altı basamak çıkmak gerekirdi. Plan çizimi ile kesit çizimin basamak sayısı birbirine uymamaktadır. Caddenin yüksekliğinin binanın bugünkü seviyesine alçaltılmasından sonra, giriş iki kat yüksekliğine varırken, tuhaf şekilde yalnız girintide bulunan bir kiriş tarafından dikey oluklu sütunların ikiye bölünmesiyle dört sütun meydana gelmiştir. Kirişin yüksekliği,

1960'lı yıllarda Galata Rum Okulu'nun görünüşü.

O Politis (Ο Πολίτης) gazetesi arşivi.

Galata Rum Okulu'nun bugünkü durumu.

biraz yüksek olan zemin katın pencere düzeyindedir. Pencereler eskiden girişin sağ ve solunda dükkân vitrini olarak bulunurdu. Sütunlar ilk iki katta silindir şeklindedir ve alt kısımdaki çapın üst kısımdakinden daha büyük olduğu klasik sütunlara benzememektedir. Bütün cephe boyunca daha dar gömme ayak olarak devam ederler ve tepede epeyce yüksek, 30 dereceli bir alınlıkla sona ererler. Zoğrafyon Lisesi'nin neoklasik binasının aksine sütunlarla süslü *propile*'si (anıtsal kapısı) yalnız zemin katı süslemektedir. Çatı katının parmaklığı girintide olduğundan, alınlık girişin bütün enine doğru uzanırken simetriyi ortaya çıkarıp binaya "klasik eski Yunan tapınağından" çok, Roma ya da Rönesans dönemi "palazzo" havasını verir. İlk alınlıktan daha küçük bir alınlık ikinci katın ortasına konmuştur. Bu alınlık yalnız girişteki iki sütunun açıklığı kadar olup, girintinin tamamına yayılmaz. Bu şekilde günümüzde bina "gövde"den daha yüksek bir "temel", üst pencerelere kıyasla eni daha fazla yüksekliği daha az üç sıra pencereden, iki sıra daha küçük boyutlu penceresi olan bir "gövde"den ve daha kısa, altıncı sıra pencereye denk düşen bir kısa "taçlama"dan oluşmaktadır. Eskiden oranları biraz "zorlanmış" olmasına rağmen, günümüzde binanın İtalyan Rönesans'ının inceliğinden çok Alman neoklasisizmine yaklaşan bir görünümü vardır. Zemin katında ilk üç sıradaki daha büyük boyutlu pencereler garip görünmekle birlikte, ticari gereksinim dolayısıyla, yani dükkân sahiplerine hizmet etmek için böyle bir uygulamaya gidilmiştir.

Plan görünümünde çokamaçlı çift T'li bir koridor göze çarpar. Bu, bu tip koridorun İstanbul'daki tek örneğidir. Rum okullarının çoğunda çizgisel koridor görmekteyiz; nitekim Fener Rum Lisesi, Ioakimion Kız Lisesi, Zoğrafyon Lisesi bu şekildedir. Tatavla (Kurtuluş) İlkokulu, Beyoğlu'ndaki Agios Konstantinos İlkokulu, Kadıköy ve Arnavutköy İlkokulu'nda da basit giriş koridoruna rastlamaktayız. U harfi şeklindeki koridorlar istisna teşkil eder; bu tip koridora da Merkez Kız Lisesi, Heybeliada Ruhban Okulu ve Yeniköy İlkokulu'nda rastlarız. Çift koridor örneği Zapyon Kız Lisesi'nde, L tipindeki koridor ise Fener'deki Maraşlı İlkokulu'nda görülür.[49] Galata Okulu iki dört köşe hacimden oluşur. Öndekinin plan şekli yamuk olup yan taraf temel, "neoklasik" cepheyi oluşturur; imar plan çizgisiyle özdeştir. Arkadaki hacim paralelkenar şeklinde olup yamuğun dar yanıyla bitişiktir; böylece iki yan tarafa arka sınıfların ışık almasını sağlayan aydınlık alan bırakmaktadır. Bu düzenlemede arkadakinden daha geniş ve hemen hemen yola paralel merkezi bir koridor bulunmaktadır. Koridorun kuzey tarafında görkemli üç kollu merdiven ve bir geniş merdiven sahanlığı görülür. Girişten ilk kata

Galata Rum Okulu öğrencileri, öğretmenleri ile bir arada, tarihi bilinmiyor.

Galata Rum Okulu arşivi.

Bugün Galata Rum Okulu'nun giriş holü ve ana merdiveni.

çıkmak için bir iç merdiven bulunmaktadır. Bu katta yüksekliği iki kata varan ve arka paralelkenarı boydan boya kaplayan çokişlevli bir konferans salonu ve jimnastik salonu vardır. İkinci katı boydan boya çevreleyen zarif balkondan bütün mekânın güzel görünümü seyredilebilir. Eski bodrum, yol seviyesinin alçaltılmasıyla zemin kata dönüşmüştür. Söz konusu bina İstanbul Rum cemaatinin tarihini süsleyen görkemli bir yapıdır.

YANIT BEKLEYEN SORULAR

Sonuç olarak Galata Erkek Okulu'nun inşa öyküsü hâlâ içinde çok sır barındırmaktadır. Örneğin açılış töreni yapılmış mıdır, yapılmamış mıdır; yapılmışsa ne zaman yapılmıştır? İstanbul basınında okul inşasıyla ilgili haberler yer almış mıdır? Yarışmaya katılan diğer beş yarışmacının projeleri nerededir? Yapıyla ilgili belge (sözleşme, fatura vs.) mevcut mudur? Okulun eski müdiresi Bayan Komorosano'nun İstanbul Belediyesi Şehir Planlaması Müdürlüğü'nde yaptığı araştırmaya dayanarak bize verdiği bilgiye göre, 1958'de inşaat mühendisi Savvas Panagiotidis tarafından yapılan yol alçaltılmasından önce çekilmiş fotoğraf var mıdır? Bu ve benzeri sorular cevaplanmayı beklemektedir.

SAVVAS ÇİLENİS
NHRF (NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION)

DİPNOTLAR

1 Örneğin bkz. İ.P. Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990); M.H. Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları* (Ankara, 1990); Dilek, Sarman, "19. Yüzyılda İstanbul'da Azınlık Okulları Mimarisi", yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Röleve Programı (İstanbul, 1998); Pınar Erkan, "Tanzimat'tan Günümüze İstanbul / Kadıköy ve Üsküdar'daki Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları", yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (İstanbul, 2001); Süleyman Büyükkarcı, *Türkiye'de Rum Okulları* (Konya: Yelken Yayınları, 2003).

2 Timotheos Sofianos, Ιστορία του εν Γαλατά Ιερού Ναού του Αγίου Νικολάου. Η ιστορική εξέτασις του εν Γαλατά Ελληνισμού κατά τον Μεσαίωνα και κυρίως από της Αλώσεως έχρι σήμερον (*820-1453 και 1453-1919 μ. χ.*) (Galata Agios Nikolaos Kilisesi Tarihi. Galata Rum Cemaatinin Ortaçağ ve Özellikle Fetihten Günümüze Kadar Gelen Tarihinin İncelenmesi [820-1453 ve 1453-1919]) (Atina, 1919). Kitabın sonunda "1 Kasım 1921'de yazıldı" şeklinde not bulunmaktadır. Ayrıca 73. sayfada kitabı ikiye bölen sayfada şu başlık yer almaktadır: "Ιστορικόν παράρτημα. Τα από της Ελληνικής Επαναστάσεως ιστορικά γεγονότα του εν Γαλατά Ελληνισμού δηλ., από του 1821 έχρι των ημερών μας 1921 (Tarihsel Ek. Galata Rum cemaatindeki Yunan İhtilalinden Beri Süregelen Tarihsel Olaylar, Diğer Deyişle 1821'den Günümüze Yanı 1921'e Kadar)". Dolayısıyla kapaktaki tarih kasten (?) yanlıştır.

3 Sofianos, a.g.e., s. 103. "İstanbul ticaretinin büyük bölümü Rumların elindedir, ama birkaç yıl içinde, eğer güç bela yaşamımızı sürdürür, çok eskidevirlerden itibaren ticaret merkezi olan Galata'da özellikle ticaret, sanayi ve meslek okulları açmazsak kaçınılmaz olarak yerimiz sarsılacaktır" diye yazar ve devam eder: "Birkaç yıl sonra ticaret kesinlikle yeteneksiz, ticari bilgiden yoksun, yabancı dil bilmeyen bizlerden Avrupalıların elinc geçecek." Bu tahmin siyasal olaylar nedeniyle gerçekleşmedi.

4 Bkz. a.g.e, "Önsöz", s. 6. 1867'den beri Sakız Adası'nın ileri gelenleri ve Agios Ioannis Mütevelli Heyeti üyeleri okul bakımı harcamalarına katılmıyorlardı. Ancak Patrik III. Ioakim'in patrikliğinin birinci döneminde (1878-1884) aylık olarak 300 kuruş ödemeyi kabul etmişlerdir. Bu sırada Agios Nikolaos ve Panagia Kafatiani cemaatleri 2000 kuruş ödemekteydi. Kafatiani cemaati Fener Rum Erkek Lisesi'ne bağlanmasına rağmen bu miktarı ödeyebiliyordu (s. 89). İmparatorluğun Rum cemaati yüksek yönetim organı, yani Daimi Karma Kurul, 1918'de "Ortak Yönetmelik"i onaylamasına rağmen Sakız Adası kökenlilerin baskıyla kilisenin hak sahibi cemaate bağlanmasını reddetmiştir (s. 80-83). Belki cemaat içindeki bu anlaşmazlık Türk-Yunan savaşından hemen sonra Galata kiliselerinin Papa Eftim taraftarlarına bağlanmasına neden olmuştur. Panagia Kafatiani 1924'te, Sotiros Hristos 1926'da, Agios Ioannis Prodromos ve Agios Nikolaos da 1965'te Türk Ortodoks taraftarlarına geçmiştir.

5 Bkz. Β.Δ. Καλλίφρονος, Εκπαιδευτικά και Εκκλησιαστικά (Eğitim ve Kilise Meseleleri) (İstanbul, 1867), s. 48-49. "Ticaret merkezi olan kalabalık nüfuslu Galata semtinin okulu dört kilisenin cemaatine hizmet etmesine rağmen zorlukla açık tutulabilmektedir. Anlaşmazlık, huzursuzluk, ilgisizlik ve akla gelebilecek her şeyi burada bulabilirsiniz. Agios Nikolaos Kilisesi cemaatinin başını çeken meyhaneciler esnafı okulla hiç ilgilenmez. Agios Ioannis Kilisesi cemaatinde ise başta bulunan milletsever Sakızlılar milletin birçok ihtiyaçlarını karşılamakta öncülük etmektedir. Buna rağmen bu semtin

okuluna karşı kaygısızca davranırlar, çünkü acıyla görmektedirler ki bu semtin sakinleri arasında yer etmiş anlaşmazlık her türlü ilerlemeye engel yaratacaktır. Hristos Kihsesi ise borç içindedir, zira buradaki kâhyalar (kabzımallar) çok büyük bir meblağı gasp etmişlerdir. Böylece Galata'nın adı, affedilmez ilgisizlik yüzünden karalanmışır. Bu ilgisizlik yabancı okullarda okuyan çok sayıda Ortodoks evladının dinsel yozlaşmasının baş sebebi değildir. Umarım bu sözlerim yöneticileri yıllardır uyudukları uykudan uyandırır ve bu semtin gençlerine getirdikleri felaket ve millete verdikleri zarar sona erer." Bu paragraf Orhan Türker tarafından Türkçeye çevrilmiş ancak son üç cümle değişikliğe uğramışır: "Galata'nın eğitim konusundaki bu duyarsızlığı eskiden beri bilinen bir gerçektir. Bu yüzden semtin okumak isteyen gençleri yabancı okullara gitmek zorunda kalmakta, millî ve dinî kimlikleri dış etkenlerin tehdidi altında sokmaktadırlar." (Orhan Türker, *Galata'dan Karaköy'e, Bir Liman Hikâyesi* İstanbul: Sel Yayıncılık, 2000], s. 65).

6 1867'de İstanbul'da yedi ilkokul bulunmaktaydı: İsodion ıs Panagias Stavrodromiju (Beyoğlu), Taaulon (Kurtuluş), Agias Kiriaki.is Kontoskaliu (Kumkapı), İpsomathion (Samatya), Hrisupoleos (Üsküdar), Diplokioniu (Beşiktaş) ve Mega Revmatos (Arnavutköy); ayrıca yirmi ortaokul ve kırk "allilodidaktiki" okulu vardı. Bkz. Kallifronos, *age*, s. 43-45.

7 Sofianos, *age*, s. 87.

8 Yangından önce kiliselerin sayısı dokuzdu: Panagia Eleusa, Hristos Bostanion (Bostanların İsa'sı), Panagia Kafatlanı, Ioannis o Kammenos (Yarımış Ioannis), Agios Nikolaos, Hristos o Kremastos (Asılmış İsa), Agios Dimitrios, Agios Georgios ve Hrisopigi; bkz. *age*, s. 61. Manuil I. Gedeon, **Ιστορία των του Χριστού πενήτων.** *1453-1913* (İsa'nın Fukaraları Kilisesi Tarihi, 1453- 1913) adlı eserinde şunları yazar: "Galata kiliselerinin tarihi şu olayı göstermiyor ki 17. yüzyılın sonunda yanmış olan binaları yeniden inşa edemediğimizden dolayı, hem 1660 ve hem de 1696'da yanan Eleusa, Kastellotissa, Hrisopigi ve Agios Dimitrios kiliselerini harabe halinde bıraktık.", c. 1, s. 52-53. Mahi Paizi-Apostolopulu'nun ilk başta *Ετσπιατία* dergisinde (sayı 23, 2001, s. 19-23) ve daha sonra Έλληνες λόγιοι του 18ου αιώνα: αφηνές, άσημοι και διάσημοι σε διασταυρούμενος τροχιές (18. Yüzyılın Çapraz Yollarındaki Tanınmayan, Ünsüz ve Ünlü Yunanlıları) (Atina: ΕΙΕ/ΚΝΕ yayınları, 2007) adlı kitabında yayımlanan "Kibrıslı Varnavas ve İstanbul'daki 1696 Yangını" başlıklı makalesinde Patrik IV. Dionisios'un bir notunda Kafatiani, Agios Ioannis, Agios Dimitrios, Agios Nikolaos, Hristos ton Bostanion ve Hristos Kremastos kiliselerinin yanmış olduğunu yazar (s 33). Bu not aslında Kıbrıslı bir keşiş olan Varnavas'ın "Galata'nın Halk Şiiri (Ριμάδα του Γαλατά)" adlı şiirinin elyazmasında bulunmaktadır. Notta Hrisopigi Kilisesi'nin adı anılmamaktadır. Bunun sebebi kilisenin daha önce yıkılmış olmasıdır. Sofianos'a göre, Ermeniler arsayı gasp ederek üzerine Agios Grigorios Fotistos'u (Surp Kirkor Lusaroviç'i) inşa etmişlerdir. Bu kilise Galata Rum Okulu'nun tam karşısındadır. Bkz. Sofianos, *age*, s. 62-63

9 Sofianos, *age*, s. 86.

10 *Age*, s. 87.

11 Periklis Fotiadis Arşivi, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, evrak no. 19 A 25, 3.10.1919 tarihli. Onarım çalışmalarının başında mimar Markos G. Langas bulunmaktaydı, Fotiadis ise gözlemci olarak Cemaat tarfından görevlendirilmişti. Bkz. Periklis Fotiadis Arşivi, Küçük Asya Araşırmaları Merkezi, evrak no. 19 A 26, tarih 13.12.1919.

12 Savvas Çilenis, "**Έργα και ημέρες ενός Κωνσταντινουπολίτη κάλφα, του Περικλή Δημητρίου Φωτιάδη**", **Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα**, ("İstanbullu Kalfa Periklis Dimitriu Fotiadis'in Yaşam ve Eserleri", 19. Yüzyılın Sonu ile 20. Yüzyılın Başında İstanbul'da Günlük Yaşam) (Atina: Atina Fener Rum Liselileri Derneği yayını, 1999), s. 189-244.

13 Sofianos, *age*, s. 88. Efi Kanner, **Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης. 1753-1912** (Istanbul Ortodoks Cemaatinde Yoksulluk ve Yardımseverlik, 1753-1912) (Atina: Katarti Yayınları, 2004) adlı eserinin 1. Ek'inde "İstanbul ve civarındaki Ortodoks okullarının, Merkez Kiliseler Heyeti'nin gözetiminde hazırlanmış 1870 yılına ait cetvel" kaynak belirtilmeden yayımlanmaktadır. Burada Galata semtinin (Panagia, Agios Nikolaos ve Hristu Sotiros kiliselerinin etrafındaki mahalleler) "allilodidaktiki" okullarının 146 öğrencisi olduğu kaydedilmektedir. Bu sayı Sofianos'unkine yakındır, fakat "helen okulu" yanı orta derecedeki sınıflarla ilgili bir bilgi verilmemektedir. Bu sayı diğer Rum cemaatlerinkine kıyasla çok düşüktür, s. 419-420.

14 **Τα εγκαίνια της εν Γαλατά Ελληνικής Σχολής της Κοινότητας και ευθύναι της Εφορείας αυτής** (Galata Rum Cemaat Okulunun Açılış Töreni ve Mütevelli Heyetinin Sorumlulukları) (Atina: I.A. Vretu Basımevi, 1868). Söz konusu eser, rahip Meletios Sakkulidis'in kitaplığında saklanmaktadır. Bu kaynağa dikkatimizi çeken Y. Paisios ve E. Ahladi'ye teşekkür ederiz.

15 Sofianos, *age*, s. 88. Söz konusu kitapçığın anonim yazarıyla Sofianos arasında açılış tarihi konusunda anlaşmazlık olduğuna tanık olmaktayız. Kitapçıkta, Sakız Metropoliti Grigorios'un 26 Kasım tarihli (tam tarih verilmemekle birlikte konuşmadan 1867 yılı olduğunu anlıyoruz) konuşması kaydedilmektedir, s. 15-19. Patrik Bartolomeos'un 2006'da yayımlanan mesajında şöyle denmektedir: "Bu yılki takvim 2005 yılında yüzyıl yıldönümünü kutlayan Galata Cemaat Okulu'na ithaf edilmektedir." Ardından, "30 Ocak 1868 de Kız-Erkek Karma Okulunun açılışı yapılmıştır" diye yazmaktadır. Bkz. Ημερολόγιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου έτους 2006 (*2006 yılı Ekümenik Patrikhane takvimi*), s. 12.

16 *Age*, dn 14. "Σιγγίλιον της Σχολής. **Σωφρόνιος ελέω Θεού Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικός Πατριάρχης**/ Sigilion tis Sholis (Okul kuruluşu ile ilgili patrikhane damgalı evrak) Konsiantinupoleos, Neas Romis ve Ekumenik Patrik Sofronios [imzalı]", s. 9-14.

17 **Τα εγκαίνια της εν Γ΄αλατά Ελληνικής Σχολής της Κοινότητας** (Galata Rum Cemaat Okulu'nun Açılışı) adlı kitapçıkta üç bilanço yayımlanmaktadır. "Galata Rum Cemaatı Okulu'nun hesapları: 1 Eylül-31 Ağustos 1867", adlı ilk bilançonun giderler bölümünde mimar Iakovos Bahçevanoğlu'na 529 Osmanlı lirası ya da 58.330 kuruş ödendiği kaydedilmektedir. "Galata Cemaati Rum Mektebi'nin mülkiyeti" adlı üçüncü bilançonun yine giderler bölümünde ise yedi kayıt yer alır: "(I) Arsa alımı kıymeti 470 Osmanlı lirası veya 51.700 kuruş, Iakovos Bahçevanoğlu'na, geçen seneki Ig s.] 29 Ocak tarihli sözleşme uyarınca. (II) Arsa alımı kıymeti 200 Osmanlı lirası veya 22.000 kuruş, Antonios İglesis, Kir K. Karakis aracılığıyla, g.s. 7 Nisan (III) İnşaat harcamaları, g.s. 14 Şubat tarihli sözleşme uyarınca Iakovos Bahçevanoğlu'na 600 Osmanlı lirası veya 65.100 kuruş. (IV) 2 Mayıs tarihli sözleşme uyarınca ikinci arsanın eklenmesi için 260 Osmanlı lirası veya 28.575 kuruş. (V) Temellerin ve okul planının yeniden yapılması amacıyla bir aylık çalışma harcamaları, g.s. 2 Mayıs sözleşme uyarınca 60 Osmanlı lirası veya 6.600 kuruş. (VI) İkinci kata iki tuvalet yapımı, 8 Osmanlı lirası veya 880 kuruş. (VII) Avluyu kaplayan mermerlerin Tiryeste taşıyla değiştirilmesi, tuvaletlerin kanalizasyon hattına bağlanması için belediyeye ve öğretmen kürsüsü için, 9 Osmanlı lirası veya 990 kuruş. Toplam 1.607 Osmanlı lirası veya 175.845 kuruş. 30 Ocak 1868."

18 S. Çilenis, "**Οι Ρωμιοί 'αρχιτέκτονες' καλφάδες της Πόλης, 1869-1945**" ("İstanbul'un Rum 'mimarları' ve kalfaları, 1869-1945"), *Σύγχρονα Θέματα* 74-75 (Aralık 2000): 166-179 ve "Οι Έλληνες αρχιτέκτονες της Κωνσταντινούπολης το πρώτο μισό του 20ου αιώνα" ("20 Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'un Rum Mimarları"), Πρακτικά εκλαϊκευμένων ομιλιών με θέμα: Τα επαγγέλματα των Ρωμιών της Πόλη (Genel Dinleyiciye Yönelik Konuşma Bildirileri: İstanbul Rumlarının Meslekleri) (Atina: Atina Fener Lisesi Mezunları Derneği yayınları, 2001), s. 64-129.

19 Orhan Türker, *Galata'dan Karaköy'e, Bir Liman Hikâyesi*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 86 (kaynak gösterilmiyor).

20 Efi Kanner tarafından zikredilmektedir, bkz. Φτώχεια και φιλανθρωπία, s. 211 ve yukarıda dn 13.

21 Sofianos, *age*, s. 90

22 *Age*, s. 89. Petros Skiliçis'in bekçi de Yunan ihtilalinin önde gelen isimlerinden ve on dört yıl Pire belediye başkanlığı da yapmış Petros Skiliçis'ya da Skiliçis Omiridis (1784 İzmir-1872 Pire) ile akrabalığı vardır. Sakız Adası hastanesi kurucusu olan dedesi Doktor Petros Dimitriu Skiliçis'in beş oğlu vardı. En genci Konstantinos, Omiridis'in babasıdır. Omiridis soyadı annesinden gelmektedir. Bkz. Yannis Kokkonas, Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης *1784-1872. Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας* (Yurttaş Petros Skiliçis Omiridis, 1784-1872. Daha Az Önemli Bir Kimsenin Gayet Önemli Olaylara Katılışı) (Atina: Eteria Meletis tu neu Ellinismu yayını, 2003), s. 36-37. "Skiliçis Stefanovik", Rum milletine büyük bağışlarda bulunan Pavlos ve Zannis'in soyadıdır.

23 Sofianos, *age*, s. 89. Yazara göre, son on yılda Galata semtinin sakinlerinin sayısı 50.000'e varmıştı. 1881-1882 nüfus sayımına göre ise Galata, Pera ile beraber 81.552 kişi barındırmaktaydı. Kemal Karpat'ın hazırladığı "İstanbul ve İlçelerinin Nüfusu, 1882" başlıklı tabloya göre Osmanlı Rum tebaasının sayısı bu bölgede 12.178'e varır. Bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. 239-242. Öğrenci sayısının artışı her zaman yerel nüfusun artışıyla bağdaşmaz. Bazen öğrenciler başka semtlerden söz konusu okula gelebiliyordu.

24 Büyük bir ihtimalle Balıklı Hastanesi'ne büyük bağışlarda bulunan Sakızlı Theodoros Amvrosiu Mavrokordatos olmalı (1842-1910). Mavrokordatos, Tesalya'da demiryolu işine girmiş ve ayrıca Balya Maden Şirketi'nin sermayedarı olmuştur. Bizans arşiv kütüklerini yayımlayan İstanbul Mavrokordatos Kütüphanesi'nin kurucusudur. Bkz. Ekümenik Patrikhane'nin **Εκκλησιαστική Αλήθεια** (*Kilise Hakikati*) dergisi cenaze töreni konuşması, 34/48 (11 Aralık 1910): 385. Yalnız Theodoros Mavrokordatos değil, ondan önce babası Amvrosios, annesi Loksandra ve kardeşleri Pandoleon ve Stefanos ve çocukları Maria, Amvrosios, Nikolaos ve Zeni, Balıklı Hastanesi'nin birçok yapısının inşa edilebilmesi için bağışlarda bulunmuşlardır. Bu yapıların mimarı P. Fotiadis'tir. Bkz. Fokion Sidiropulos, **Τα Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα στην Κωνσταντινούπολη. Νοσοκομείο Βαλουκλή** (İstanbul Hayırsever Kurumları. Balıklı Hastanesi) (Atina: İdrima Mizonos Ellinismu, 1999). Açıktır ki aile hastanenin yönetiminde kendi adamlarının bulunmasını istiyordu ve bu kişi Ep. Rizos'tan başkası değildi.

25 Akilas Mylas'in **Πέρα, το Σταυροδρόμι της Ρωμιοσύνης** (Pera, Rum Cemaatinin Stavrodromi—Dörtyol—Semti) (Atina: Militos, 2002) adlı kitabında K. Aspiotis'in (1910) yağlıboya resminin altyazısında Yunan

tebaası Rizos'un zengin bir un tüccarı olduğu yazmakta. s. 316. Yanlışlıkla adı Stefanos olarak kaydedilmiş; aynı yazarın Πρίγκηπος / *Prinsipos (Büyükada)* adlı kitabında [εκδ. Συλλόγου Ιστορικής & Λαογραφικής Έρευνας "Η Μνημοσύνη" ("I Mnimosini" Adlı Tarih ve Foklor Araştırmaları Cemiyeti)], Atina 1988, adını doğru yazar ve Moni Hristu yoluüzerindeki evlerini tarif eder: "Ep. Rizos'un kuleli yazlık evi..." Yazara göre, ev 1905'te inşa edilmişir, s. 361. Yazarın anlattığına göre, ev terk edildikten sonra yağlıboya resim oradan alınıp İstanbullular Kültür Derneği binasındaki konferans salonuna asılmıştır. Athanasios Vurdurlis'in bu satırların yazarına söylediğine bakılırsa, 6-7 Eylül olaylarına kadar, cemaatın büyük hayırseveri olarak Rizos'un daha küçük boyutlu portresi Galata Okulu'nun girişini süslemekteydi. 1955-1967 tekı z or yıllarda okul müdürlüğünü üstlenmış olan Bayan Fofo Hiliarhopulu, bana resmin bir fotoğrafını göstermek inceliğinde bulunmuştu. 1906 yılında Epaminondas Rizos, İstanbul Rum Edebiyat Derneği üyesi olmuş ve derneğin dergisinde meslek olarak "Balya-Karaydın Şirketi Müdürü" yazılmıştır. Bkz. Giorgos Giannakopulos, "Ο Ε.Φ.Σ.Κ. (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (İstanbul Rum Edebiyat Derneği (1861-1922) Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Siyaset Olarak Rum Eğitimi ve Bilimi)", yayımlanmamış doktora tezi, II cilt, birinci elden bibliografya kaynağı olarak Edebiyat Derneği Dergisi, ΕΚΡΑ— Hukuk, Ekonomi ve Siyaset Bilimleri Okulu, Siyasal Bilgiler ve Kamu Yönetimi Bölümü, Atina 1998, s. 79. Yukarıda gösterildiği gibi Efi. Kaner (13. dipnot). İstanbul Rum Edebiyat Derneği'nin üyelerinin tüm adlarını yayımlamıştır ve bu şekilde Rizos'un adına iki dönemde 1910 ile 1912'de rastlamaktayız. Orada yine "Balya-Karaydın Şirketi Müdürü" olarak anılmaktadır. Bilindiği gibi Balya madenlerini Yunan Lavrion Maden şirketi işlemekteydi. Bu şirketin kuruluşu İstanbul Rumlarının sermayesi ile sağlanmış ve Amvrosios Mavrokordatos'un oğulları büyük miktarda sermaye koymuşlardı. Bkz. Fedon. G. Papatheodoru, "Μπάλια, ένας πανέρχαιος μεταλλουργικός οικισμός στη ΒΔ Μικρασία και η απαρχή της αναβίωσης του κατά τον 19ο αιώνα (Balya, Kuzeybatı Anadolu'da Çok Eski Bir Maden Kasabası ve Bu Kasabanın 19. Yüzyılın Başlarında Yeniden Canlanması)", Δελτίο Εταιρείας Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής (*Eteria Meletis tis kath' imas Anatolis Dergisi*), cilt II, Atina 2006, s. 178-178. Son olarak bu isme Ekümenik Patrikhane'nin Εκκλησιαστική Αλήθεια adlı dergisinde Balıklı Hastanesi: Mütevelli Heyetine üye seçildiği sırada rastlamaktayız, c. 34, sayı 12 (27.3.1910), s. 92. Bir un tüccarının nasıl maden şirketinin müdürü olduğu gelecekte incelenmeye değer.

26 T. Sofianos, age. s. 91.

27 Patrik Bartolomeos, "Πατριάρχου Νεστορίου Μεσαί", 25.11.2005, Ημερολόγιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου έτους 2006 (*2006 yılı Ekümenik Patrikhane Takvimi*), s.11.

28 Alkis Karatzikos, "Γαλατάς-έκκλιση για επικοινωνία" ("Galata İletişim İçin Çağrı"). Ανατολή/ *Anatoli (Anadolu)* gazetesi, sayı 25 (30.9.2005), s. 22 ve "Ψάχνουν τους συμμαθητές τους" ("Sınıf arkadaşlarını arıyorlar") [aynı yazıl. Ο Πολίτης, sayı: 462 (Ekim 2005), s. 24. Efthia Kuyumcu (Spartopulu), "Μια αξέχαστη Κυριακή με τους Γαλατιανούς στην Κωνσταντινούπολη" ("İstanbul'da Galatalılarla Unutulmaz Bir Pazar"), Ο Πολίτης, sayı: 462 (Ekim 2005). s. 24

29 Anonim yazar, "Galata İlkokul Cemiyeti"nin Yılbaşı Pidesi Kesimi", Ο Πολίτης, sayı: 455 (Mart 2005), s. 7.

30 Akilas Millas'in Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως, Ενορίες Αγιωτάτης Αρχιεπισκοπής. Ναοί, σχολές, σωματεία, συντεχνίες (*Istanbul Mühürleri, İstanbul Başpiskoposluğu'nun Kiliseleri, Okulları, Cemiyetleri, Esnaf Loncaları*), Συλλόγου Ιστορικής & Λαογραφικής Έρευνας «Η Μνημοσύνη», Atina 1996, adlı eserinde yayınlanmış Mütevelli Heyetinin üç mühründen ikisinde 1876 yılı kaydedilmiş, s. 314 ve 315. Bu mühürlerden başka Mütevelli Heyeti'nin 2 Nisan 1872 tarihli bir davetiyesinde elips şeklindeki mühürde "ΕΦΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝ ΓΑΛΑΤΑ [άνω μέρος] (GALATA MÜTEVELLİ HEYETİ [yukarıda]" ΕΛΛ. ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ [στο κέντρο] (RUM CEMAAT OKULU [ortada]" ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ [κάτω] (DÖRT KİLİSENİN [aşağıda])" yazılıyor, s. 314. Ayrıca iki çift daire şeklinde "Galata Erkek Okulları Yönetimi" mührünün ortasında 1876 ve 1882 yılları görülür, bir başka "Galata Rum Kız Okulu" mühründe ise 1878 yılı yazılıdır. Bunlardan başka "Galata Ticaret Okulu Yönetimi"nde 1912 ve "Galata Ticaret Orta Okulu"nda 1920 yılı yazılıdır, s. 315. Bu ticaret okulları hakkında başka ek bir bilgi bulunamadı.

31 Akilas Millas, Η Πρίγκηπος Σύλλόγου Ιστορικής & Λαογραφικής Έρευνας «Η Μνημοσύνη», Atina, 1988, s. 361.

32 Anonim yazar "Ελένη Γεωργίου Ζαρείφη (Eleni Yeorgiu Zarifi)" adlı cenaze merasimi konuşması, Εκκλησιαστική Αλήθεια, c. 34, sayı 19 (14.5.1910), s. 146-147 ve yine aynı dergide anonim yazarlı "Μνημόσυνον Γεωργίου και Ελένης Ζαρείφη (Yeorgios ve Eleni Zarifi Mevlüt)" adlı ilanda Eleni'nin bağışlarını öğreniyoruz: Balıklı Hastanesi'ne 200.000 frank, Stavrodromi [Beyoğlu Cemaati Rum Kız Okulu'na [sonraki Merkez Lisesi] 125.000 frank, Büyükada Yetimhanesi'ne 100.000 frank, Bursa sancağındaki okullara 90.000 frank, Tarabya okullarına 60.000 frank, aynı muhitteki Aya Paraskevi Kilisesi'ne 25.000 frank. Patrikhane kilisesi tadilatı için 500 lira, İoakimion Rum Kız Okulu için 500 lira. Fener Rum Erkek Lisesi'ne 500 lira. Eleni Zarifi başka hayırsever kurumlar için de daha az miktarda para bırakmıştır. Εκκλησιαστική Αλήθεια, c. 34, sayı 20 (20.5.1910), s. 155.

33 T. Sofianos, age. s. 93.

34 T. Sofianos, age. s. 93.

35 Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Periklis Fotiadis arşivi, evrak, no: 19 A 4, evrak tarihi: 29.8.1902.

36 Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Periklis Fotiadis arşivi, evrak, no: 19 A 18, evrak tarihi: 10.7.1904.

37 Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Periklis Fotiadis arşivi, evrak, no: 19 A 20, evrak tarihi: 3/16 8.1904

38 Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Periklis Fotiadis arşivi, evrak, no: 19 A 3, evrak tarihi: 3.7.1908. Fotiadis arşivinde bulunan sonraki bir evraktan Patroklos Kampanakis'in Jüri Heyetine katılmayıp Galata Erkek Okulunun mimarlarından biri olduğu anlaşılır.

39 BOA, İradeMaarif,1328 Ca 29. Bu evrak Protercüme (Noter yeminli büro) tarafından tercüme edilerek bize Bayan Meri Komorosano tarafından bu yazının hazırlanması için verildi, kendisine teşekkür borçluyuz. Ek bilgi olarak binanın kırk iki (42) arşın [31,82m.] uzunluğunda ve otuz iki (32) arşın [24,25m.] genişliğinde ve yirmi dört (24) arşın [18,19m.] yüksekliğinde ve aydınlık yeri ile birlikte toplam bin üç yüz kırk dört (1 344) arşın kare [771,7 metre kare] olacağı ve mektep yapımında sıkıntı olmadığı gösterilmiştir, 28.5.1910 ve 29.5.1910.

40 BOA, ŞD-MRF NF.ML., 195/21, "Galata'da Ermeni Kilisesi Sokağı'nda Rum Mektebi inşasına ruhsat verilmesine dair". 29 Cemaziyelevvel 328 (8 Haziran 1910).

41 Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Periklis Fotiadis arşivi evrak, no: 19 A 27, evrak tarihi: 31.5.1910. Mütevelli Heyeti Fotiadis'ten yeni okul binasının müteahhiti olan mimar Markos Langas'tan Çarşamba günü, 2.6.1910, inşaatı teslim almasını rica ediyor ve aynı zamanda binanın mimarları olan Patroklos Kampanakis ve Stavros Hristidis ile anlaşıp bir gün öncesinde hep beraber Yükümlülük Şartnamesi'ni izleyen teslim protokolünü imzalamalarını istiyordu. Üç gün önce M. Langas Fotiadis'den Mütevelli Heyeti ile olan ekonomik anlaşmazlığın yazılı kararını beklediğini yazıyor, böylece bina inşaatından sürüncemede bırakılan hesaplarının temizlenmesini talep ediyordu. Bu kararı Fotiadis ile beraber Kampanakis'in de imzalaması gerekliydi (Periklis Fotiadis arşivi evrak, no: 72 A 1, evrak tarihi: 28.5.1910).

42 *Levant Herald and Eastern Express* (6.1.1906, s. 6) gazetesinde haber başlığı: "Eleni Zarifi'nin vasiyatnamesi. Vefat eden kadın hastane yapımı için 2 milyon lira bağışta bulundu". Prof. Vilma Hastaoğlu'nun bana vermek inceliğinde bulunduğu bu haber sayesinde E. Zarifi'nin bağışlarını aktarabiliyoruz: "Geçen Pazartesi Atina Sulh Mahkemesinde bir süre önce Paris'te vefat eden Bayan Zarifi'nin vasiyatnamesi açıldı Toplam serveti olan 3 milyon franktan 2 milyonu İstanbul'da yeni kurulacak hastane için, 20.000 frank Parnasos Cemiyeti için, 2.000 frank ise Fukaraperver Birliği'ne ve geri kalan serveti ise akrabalarına bağışlıyor. Fakat başka kaynaklardan öğrendiğimize göre hastane hariç vasiyetnamenin öteki maddeleri değişiyor: 15.000 frank Atina Fukaraperver Birliği'ne, 20.000 frank Bitiyukada Rum okuluna, 15.000 frank Galata Rum okuluna, 20.000 frank Parnasos Cemiyetine, 10 000 frank Tinos adasındaki bir kuruma ve 40.000 frank Atina'nın fukaralarına. Vefat edenin akrabaları az veya çok değişik miktarlarda para alıyorlar."

43 Süleyman Büyükkarcı (2003), s. 870-877, bkz. yukarıda dipnot no. 1 (e).

44 Süleyman Büyükkarcı (2003), s. 975-977, bkz. yukarıda dipnot no. 1 (e).

45 P. Kambanakis'in hayatı ve eseri hakkında bkz. Lila Teodondu Sotiriu ve Savvas Çilenis, "Patroklos Kambanakis'in Mimari Vizyonu", Hasan Kuruyazıcı ve Eva Şarlak (yay. haz.), *Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları / Οι Ρωμιοί αρχιτέκτονες της Πόλης στην περίοδο του εκδυτικισμού* (Avrupa Kültür Başkenti sergisinin Türkçe Yunanca kitabı), Zoğrafyon Lisesi Mezunları Derneği yayını, (İstanbul: 2010), s. 128-143.

46 S. Hristidis hakkında bkz. Aristidis Pasadeos, Ο Πατριαρχικός Οίκος του Οικουμενικού Θρόνου (*Ekümenik Tahtın Patrikhane Mekânı*) (Atina: Parusia Yayınevi), c. I, Atina 1995, s. 138. Hristidis'in ismi 1904 ile 1921 yılları arasında *Annuaire Oriental*'lerde yer alırken Hrisidis aynı zamanda 1903 yılında İstanbul Rum Edebiyat Derneği üyesi olmuştu. Hristidis'in eseri o zamanın basınında da yer almış. Ταχυδρόμος (*Postacı*) gazetesinin "Patrikhane binalarının tadilatı" adlı röportajı Patrikhane dergisinde yeniden neşredilmiştir. Bu yazıda şu satırları okuyoruz: "Şimdiye kadar yapılanlar mimar Hristidis'in harcamaları özenle kısması sayesinde başarılmıştır. Mimar bağışlardan toplanan bin yüz elli liranın bir kısmını harcayarak kararlaştırılmış onarımları yapmıştır", Εκκλησιαστική Αλήθεια, ç. 25, sayı 44 (2.11.1901), s. 437-439.

47 Zoğrafyon Lisesi inşaatı şartnamesi için bkz. Savvas Çilenis, Η διαμόρφωση του χώρου στην Κωνσταντινούπολη. Ο ρόλος των ομογενών αρχιτεκτόνων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (İstanbul Kentsel Alanının Düzeni. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Rum Mimarların Rolü)", yayımlanmamış doktora tezi, Atina Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi (Atina, 2009), c. II (Ekler), s. 275-296.

48 M.G. Langas'ın betonarme yapıları hakkında bkz. Vilma Hastaoğlu, "Η έλευση του μπετόν αρμέ στην Πόλη και οι Έλληνες αρχιτέκτονες, μηχανικοί και εργολάβοι 1902-1913 / 20. Yüzyılın Başlarında İstabul'a Betonarme Teknolojisini Getiren Rum Mimarlar)", Kuruyazıcı ve Şarlak (yay. haz.), s. 144-157.

49 Azınlık okulları plan tipolojisi için bkz. Dilek Sarman, yukarıda dipnot no. 1 (c).

EN DOĞRU BİLDİĞİMİZDEN KUŞKULANMAK-12

ANITKABİR'İN UNUTULAN DARBE (HÜRRİYET-İNKILAP-DEVRİM-27 MAYIS) ŞEHİTLERİ

MEHMET Ö. ALKAN

Anıtkabir, Atatürk'e ait bir anıt mezar olmakla birlikte, günümüzde İnönü'nün de kabri orada bulunmaktadır. Hep böyle miydi? Şimdi unutulmuş durumda, ama 1960 darbesinden sonra Anıtkabir'de "Hürriyet Şehitleri" adıyla siyasi bir şehitlik mekânı ve mertebesi icat edilmiş ve 27 Mayıs sırasındaki olaylarda ölen beş "şehit" buraya gömülmüştü. Ardından 21 Mayıs 1963'te Talat Aydemir'in darbe girişimi sırasındaki çatışmalarda ölen altı asker "Hürriyet ve Anayasa Şehidi" ilan edilerek aynı şekilde Anıtkabir'e gömüldü. 1960 darbesinin lideri Cemal Gürsel de "27 Mayıs 1960 devriminin önderi" olarak vefatından sonra Anıtkabir'de düzenleme yapılarak "27 Mayıs Şehitleri" ile "21 Mayıs Şehitleri"nin arasında toprağa verildi. Son olarak İsmet İnönü vefatından sonra –ailesinin arzusu hilâfına– Anıtkabir'e gömüldü. Yıllar sonra büyük bir gizlilik içinde, İsmet İnönü'nün kabri hariç, bütün mezarlar açılarak Anıtkabir'den çıkarılacak, başka yerlere nakledilecek ve siyasi şehitlik mertebesi de son bulacaktı.

27 MAYIS, PROPAGANDA VE SİYASİ ŞEHİTLİK MERTEBESİNİN İCADI

Türkiye siyasi tarihinde "siyasi propaganda" açısından 27 Mayıs dönemi son derece başarılı, özel bir örnektir. Bu dönemde basın, radyo, afiş, plak, kitap, kitapçık, pul, ilk gün zarfı, hatıra para, hatıra yüzük, vinyet, dergi dahil olmak üzere çok sayıda propaganda aracı şaşırtıcı bir ustalıkla kullanılmıştır. Bunlara heykel, büst, rölyef ile bayram, ritüel ve törenleri de ilave etmek gerekir. 27 Mayıs darbesi gençlik arasında taban bulmak için genç kahramanlar yaratmaya özel önem vermiş ve "siyasi şehitlik" mertebesini icat etmiştir.[1] Darbeyi Atatürkçü/Kemalist ideolojiye bağlamanın bir yolu olarak da şehit gençlerin Atatürk yolunda öldükleri ve bu nedenle Atatürk'ün yanına gömülmeleri gerektiği fikri ortaya atılmıştır. Bunun, dönemin coşkusu içinde başta üniversite olmak üzere gençleri mobilize edecek, askeri darbeye destek sağlayacak ve askeri yönetimin meşruluğunu takviye edecek bir taktik olarak düşünüldüğü anlaşılıyor. Fikrin kimden çıktığı önemli değil, ama devrin askeri yönetiminin, Milli Birlik Komitesi'nin (MBK) bunu propagandif amaçla kullanmaktaki becerisi ve başarısı önemlidir. Daha 27 Mayıs darbesinin ilk günlerinde Demokrat Parti (DP) tarafından birçok gencin kıyma makinelerinde hayvan yemi yapıldığı, Et ve Balık Kurumu'nun buzhanelerinde cesetler bulunduğu, kimi cesetlerin toz haline getirildiği, kuyulara atıldığı gibi asılsız haberler basına servis edilmiş, kamuoyunun bu iddialara inanması sağlanmıştı. Böylece DP'nin otoriterleşmesini protesto ederken iktidarın acımasız tutumu nedeniyle 28 Nisan'da taammüden mi öldürüldüğü yoksa seken bir polis kurşunuyla mı öldüğü hâlâ tartışmalı olan Turan Emeksiz'in yanı sıra 27 Mayıs darbe günü ve aslında hepsi kaza sonucu öldüğü belirtilen dört kişi "Hürriyet Şehidi" ilan edilmişti.

ŞEHİTLER VE ANIT MESELESİ...

Darbeciler gençlikle özel bir ilişki kurmaya çok özen gösterir. İstanbul Üniversitesi rektörü Sıddık Sami Onar'ın da üniversite gençliğinin darbe destekçisi haline getirilmesinde önemli bir rol oynadığı ve gayret

gösterdiği dikkat çeker. Bu konuda basınla da ilişki kurulduğu ve basın mensuplarının yönlendirildiği anlaşılıyor.

Daha darbenin ertesi günü *Milliyet* gazetesi "Hürriyet Şehitleri" kavramını kullanan ilk gazete olur ve bir kampanya başlatır; amaç, "Şehit üniversitelilere Üniversite bahçesinde dikilecek anıt"tır.[2] Kampanyanın ikinci gününde, "şehit" olan gençlerin üniversitenin bahçesine gömülmesi gündeme getirilir. *Milliyet*'in açtığı kampanyaya, rakibi *Dünya* gazetesinden sert tepki gelir; gazetede "Abide Meselesi" başlıklı bir yazı yayımlanarak, "28 Nisan Şehitleri için bir abide dikilmesi fikri umumidir" denir ve bu meselenin bir gazeteye mal edilemeyeceği belirtilir.[3] Anıt yapılması konusunda MBK'ye de başvuru yapılmış, şehit sayısı kesinleştikten sonra İstanbul ve Ankara üniversitelerinde özel birer şehitlik yapılması istenmiştir.[4] Milli Türk Talebe Birliği de şehitler için bir "Hürriyet Abidesi" yapılmasını istemiştir.[5]

İstanbul Üniversitesi Rektörü Onar, 2 Haziran 1960 tarihli toplantıda, Üniversite Yönetim Kurulu'nun "memleketi hürriyete kavuşturmak için şehit düşenler adına anıt inşa etmeye karar verdiğini" açıklar ve şehitlerin de Anıtkabir'e nakledilerek bir "Pantheon" meydana getirilmesinin öneminden söz eder.[6] Bu basın toplantısıyla hem ölenler şehit ilan edilmiş, hem de naaşların gömüleceği yer belirlenmiş olur. Bu günlerde *Hürriyet*'teki "Üniversite şehitlerin adedini tespite çalışıyor-Şehitlerin, Anıt-Kabir'e gömülmesi muhtemel"[7] başlıklı haber dikkat çeker. Bu abide yapımı meselesi uyanıklara geçim kapısı da olmuş, Cemal Gürsel'in ismi basılı kartlarla bağış toplanmaya başlanmıştır. Bu nedenle MBK abidenin devletçe yapılacağını, vatandaşların kimseye para vermemesi gerektiğini belirten bir tebliğ yayınlamak zorunda kalmıştır.[8]

Haziran ayı başından itibaren, basında DP iktidarı döneminde pek çok gencin öldürülüp, cesetlerinden Et ve Balık Kurumu tesislerinde kıyma yapıldığı haber ve ihbarları yer alır; haber dallanıp budaklanarak müthiş abartılarla manşetlere çıkar. Mesela 2 Haziran tarihli *Cumhuriyet* "Buzhane ve Çukurlarda Bulunan Cesetler" manşetini atar. Haberin alt başlığında şunlar yazılıdır: "Cesetler, Ankara ve İstanbul'da bulundu. Bir Milli Birlik Komitesi Üyesi Fransız Ajansı muhabirine verdiği malumatta çukurlarda ve Et Balık Kurumu buzhanelerinde cesetler bulunduğunu açıkladı".[9] *Milliyet*'te ise aynı konudaki haber, BBC ile görüşen bir başka MBK üyesi albayın yayınlanan mülakatına dayanılarak "Buzhanelerden toplu halde cesetler çıktı" sürmanşetiyle çıkar. Haberin devamında "Cesetlerin ekserisinin nümayişlerde öldürülen talebeler olduğu açıklandı"[10] cümlesi okunur. Ertesi gün de "Şehit gençler için anket açılıyor" başlıklı haberde, "rektörün şehit sayısına dair haberlerin mübalağalı olmadığı, şehitlerin Anıtkabir'e gömülmesi" gerektiği belirtilmiştir.[11]

Şehitler Ankara'ya nakledliyor

Hürriyet şehitlerimizin cenazeleri bugün büyük törenle Haydarpaşa'ya götürülecek

10 Haziranda Ankara'da şehitlerimiz büyük ve hazin bir tören ile Anıt-Kabir yanında hazırlanan "Hürriyet Şehitliğine, defnedilecekler

Hürriyet

Dünkü muhteşem mitinge ait diğer fotoğraflarımız son sahifemizdedir

Hürriyet Bayramı: İstanbul dün coştu

"Sabık,,ların Harp Okulunun imhasına dair korkunç plânı

Ordu, gençlik ve halk Beyazıt ile Taksim meydanlarında andiçti

Geçici Anayasa açıklanıyor

Hürriyet, 9 Haziran 1960.

"27 MAYIS/HÜRRİYET/İNKILAP/DEVRİM ŞEHİTLERİ"

Tam bu haberlerin ortalığı hareketlendirdiği ortamda, MBK üniversite gençliğinin desteğini almak ve bunu törenlerle pekiştirmek için yakalanan bu fırsatı kaçırmayacak ve hemen fiili olarak icat edilen bu şehitlik mertebesini resmileştirecektir. Komite'nin 3 Haziran'da yayınladığı tebliğde, kaybolan gençlerle ilgili resmi olarak "şehit" sıfatı kullanılır. Şehitliği resmileştiren; DP'nin gençlere yönelik acımasız saldırılarından, katledilen ve nerede oldukları bilinmeyen gençlerin aranmaya devam ettiğinden, 27 Mayıs şehidi teğmen Ali İhsan Kalmaz'ın ve bulunabilen diğer gençlerin Anıtkabir'e defnedileceğinden söz eden bu tebliğ aynen şöyledir:

"Milli Birlik Komitesinin, ölen ve kaybolan gençler hakkındaki tebliği

1- Kahraman ve Fedakâr üniversiteli gençlerimiz 28 Nisan 1960 dan 27

Hürriyet
Gece yasağı kaldırıldı
Şehit gençlerin sayısı henüz belli değil
Rakam, Üniversiteler açılınca anlaşılacak
Maarif Vekili şöyle dedi: "İstanbul'da 11 talebenin öldürüldüğü söyleniyor,,
Basın - Yayın Umum Müdürü Alb. Alaflı da dün bu konuda sorulan suallere cevap verdi
Üniversiteli şehitler için bilgi toplanıyor
Orgl. Gürsel Millete hitaben bir bayram mesajı neşretti
Basın hürriyetinden bahseden Gürsel: "Bu heclilere idare yolunu şaşırtır,, dedi
Bütün fiatların artmasını önlemek için hububata zam yapılamıyor
Kadıköy, dün son yılların en büyük gösterisine sahne oldu
Sahtekâr ve düzenbaz bir sahis yakalandı
Vali Refik Tulga da bir konuşma yaptı. Yurtta hürriyet sevilikleri devam ediyor
Zeki Şahin'in oğlu Hücuman marifetleri
Ucuzluk başladı
Bir DP li Aygünün emriyle 200 adet labanca dağıtmış
Radyoyu ne hükümet ne bir zümre istismar edemeyecek
Bayrağımız kullu olsun
Yeni bir at

Hürriyet, 5 Haziran 1960.

Mayıs 1960 tarihine kadar hürriyet uğruna yaptıkları masum ve imanlı gösteriler sırasında bu asil gençliğimize eski hükümetçe coplarla, kılıçlarla hücum edildiği, hiç müdafaa vasıtası olmayan gençlerin teşkil ettiği kitleler üzerine insafsızca ateş açıldığı, kendilerinin ağır şekilde dövülüp yaralandığı ve birçok gençlerin öldürüldüğü artık muhterem halkımızın malûmu olmuştur.

Hürriyet şehitlerimizin tesbiti işine Silâhlı Kuvvetlerimizin idareyi ele aldığı andan itibaren ehemmiyetle devam edilmektedir.

Bugüne kadar yapılan inceleme ve araştırmalarda birçok ipuçları ele geçmiştir. Cinayetleri yapanların kendi suçlarını örtmek ve cesetleri yok etmek için akla hayale gelmeyecek canavarca tedbirlere başvurdukları anlaşılmaktadır. Şehitlerin gizli yerlere gömüldükleri, ıssız yerlerdeki kuyulara atıldıkları, bir kısmının buzdolaplarına konulduğu ve bir kısmının da hayvan yemi yapılan makinelerde kıyılarak toz haline getirildiği hakkında korkunç haberler alınmaktadır. Aramalara dikkat ve hassasiyetle devam edilmektedir. Korkunç bir vahşetle işlenen bu cinayetler er veya geç mutlaka meydana çıkarılacak ve sayın umumî efkârın ıttılâına arzedilecektir. Cinayetlerin kısa zamanda meydana çıkarılması ve canilerin ele geçirilmesi için sayın talebe velilerinin ve sayın halkımızın resmî makamlara ve Üniversite tahkik heyetlerine yardımcı olmalarını rica ederiz.

2. Tesbit edilen hürriyet şehitlerimizin ebedi istirahatgâhlarına bir an evvel tevdi edilmeleri için Milli Birlik Komitesi'nce şu hususlar kararlaştırılmıştır.

a) Son hadiseler sırasında hürriyet uğruna şehit düşen gençlerimizle, 27 Mayıs'ta Silahlı Kuvvetlerimizin yaptığı inkılap hareketlerinde şehit olan Kara Harp Okulu öğrencisi Teğmen Ali İhsan kalmaz, 10 Haziran 1960 günü Ankara'da yapılacak büyük merasimle Anıtkabir'in yanında tesis edilecek Hürriyet Şehitliği'ne gömüleceklerdir.

b) Askeri ve mülki erkân ile üniversitelerin, askeri okulların, vilayet temsilcilerinin ve baroların ve diğer daire müessese temsilcilerinin katılacakları bu merasime ait program ayrıca ilân edilecektir."[12]

Bu bildiri ile hem "Hürriyet Şehitleri" hem de Anıtkabir'deki "Hürriyet Şehitliği" tanımı yapılmış olur. 4 Haziran'da basına tek elden servis edildiği anlaşılan haberlerde mesela *Cumhuriyet* gazetesi "Şehit cesetleri kıyılıp hayvan yemi mi yapıldı?" diye[13] diye başlık atarken, *Hürriyet* gazetesinde "Cesetlerin makinada kıyılıp toz haline getirildiği ihbar edildi" ve "Halktan aramalar için yardım isteniyor" başlığından sonra "Şehitlerimiz, 10 haziranda Ankarada Anıt-Kabir'in yanına törenle gömülecek" haberi yer alır.[14] *Milliyet* "Korkunç İhbarlar" başlığını,[15] *Ulus* "İçişleri Bakanı: Bulunan Cesedler Bildirilecektir" manşetini kullanır.[16] *Yeni Sabah* "Talebelerin Ölümüyle ilgili korkunç ihbarlar yapılıyor" başlığıyla çıkar.[17] *Vatan* sekiz sütuna manşet "Korkunç Vahşet" başlığını kullanır ve alt başlıkta "Eski İktidarın şehit öğrencileri yok etmek için makinalarla kıydırdığı bildiriliyor" cümlesi okunur.[18]

Gün geçtikçe haberlerin şiddet dozu artar. DP'nin tutukladığı yüzlerce gencin kıyma haline getirildiği, Et ve Balık Kurumu'nda yüzlerce ceset bulunduğu, buzdolaplarından cesetler çıktığı yolunda uydurma haberler neredeyse istisnasız bütün basında manşetten verilir.[19] Yine *Cumhuriyet*'in "Halk Arasında Büyük Heyecan Uyandıran İhbarlar: Şehit Cesetleri kıyılıp hayvan yemi mi yapıldı?-Milli Birlik Komitesi, bu ve bunun gibi ihbarların üzerinde dikkatle durulduğunu, hakikatin yakında mutlaka meydana çıkarılacağını bildirerek çocukları kayıp ailelerin müracaatlerini istedi" şeklindeki haberinin altında "Et ve Balık Kurumunda hayvan yemi nasıl yapılır?"

haberi yer alır.[20] *Hürriyet* gazetesi de "Cesetlerin makinada kıyılıp toz haline getirildiği ihbar edildi" şeklinde bir habere yer verir.[21]

Merak edilen konuların başında, kaç kişinin DP tarafından öldürüldüğü gelir. Haziranın ilk günleri, yüzlerce olduğu açıklanan "şehit gençlerin" sayısının tespiti gayretiyle geçer. 5 Haziran tarihli *Hürriyet*'te "Şehit Gençlerin sayısı henüz belli değil-Rakam, üniversiteler açılınca anlaşılacak-Maarif Vekili Şöyle dedi: 'İstanbul'da 11 talebenin öldüğü söyleniyor'"[22] başlığının altında "Maarif Vekili Prof. Fehmi Yavuz ve Basın-Yayın Umum Müdürü Kur. Albay Ertuğrul Alatlı, hürriyet şehitleri ile alakalı suallere cevap vermişlerdir" yazmaktadır. İstanbul ve Ankara üniversitelerinden kaç öğrencinin öldüğü sorusuna, Ankara Üniversitesi'nden ölüm haberi olmadığı, 9 Haziran'da üniversitelerin açılıp sınavların başlamasıyla sayının tespit edileceği cevabı verilmiştir.[23] *Cumhuriyet* gazetesi 5 Haziran'da "Mezardan dün 3 ceset çıkarıldı" şeklinde provokatif bir başlık atar.[24] Ancak cesetleri kimse görmemiştir. *Milliyet*'te ise "Cesetlerin Tespiti için Komiteler Çalışıyor" başlıklı bir haber yer alır.[25] 9 Haziran tarihli gazeteler "Harbiyeye yönelik imha planı" haberiyle" çıkar.[26]

Bu konuda İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün de boş durmayıp araştırma yapmakta olduğuna yönelik "Üniversiteli Şehitler için Bilgi Toplanıyor" haberleri basına yansır.[27] Günler geçer, yüzlerce gencin kayıp olduğu haberleri yapılır, ancak tek bir ceset bile bulunamaz; kimse yetkili mercilere kayıp genç başvurusu yapmaz.[28]

Rektör Onar, 9 Haziran'da İstanbul'da vefat edenlerin uğurlama töreninde "Naaşları belki bulamayacağız ama ölülerimiz vardır" demeye ısrarla devam edecek, *Cumhuriyet* 10 Haziran'da "Şehitlerin cesetleri aranıyor" başlığını kullanacak, ama o şehitler hiçbir zaman bulunamayacaktır.[29] Dönemin tanık yazarlarından Bedii Faik, açıkça "İhtilalin en büyük dayanaklarından biri olan 28-29 Nisan olaylarında çok sayıda gencin öldüğü yayılmıştı ve günler geçtiği halde bu tahakkuk etmiyordu. Eyvaah!.. yanmıştık adeta!.. Ölenimiz azdı! Ve ölenimiz az çıktıkça, ihtilalin ayağı sanki kayıverecek, sesi sanki kısılıverecekti!.. Nitekim bu telaşladır ki, 28-29 Nisan olaylarında çok sayıda gencin öldüğü ve ölülerin saklanıp hatta kıyma makinalarına konduğu ihbarları yapıldığı haberi, doğrudan doğruya Milli Birlik Komitesi'nin tebliğidir!.. Bu bildiriyi tarihi bir ibret belgesi olarak aynen aktarmakta fayda görüyorum"[30] diye yazdıktan sonra şu cümleyi ekler: "Artık bu seli kimse durduramazdı."[31]

Anıtkabir Şehitliği'nin gençler tarafından ziyareti.

Fotoğraf: CengizKahraman Arşivi.

Gerçekten de herkesin inandığı bir "yalan" haline gelen, ancak bir türlü bulunamayan "şehit" sayısı sorun yaratacaktır. Sayının azlığı nedeniyle 27 Mayıs sıralarında başka sebeplerle ölenler de "şehit" ilan edilerek hem sayının artması sağlanır, hem de bu kişilerin İstanbul'da ve Ankara'da Anıtkabir'e gömülmeleri için muazzam bir tören yapılır.

ŞEHİTLERİN TESPİTİ: YÜZLERCE ŞEHİTTEN BEŞ ŞEHİDE...

Demokrat Parti tarafından öldürülmüş yüzlerce genç olduğu iddiası aslında DP'nin kendisinin yol açtığı bir spekülasyondur. DP'nin, hükümetin, Tahkikat Komisyonu'nun basına getirdiği yasaklar ve sansür nedeniyle 28 Nisan olayları olduğu gibi haberleştirilememiştir. Mesela Turan Emeksiz'in öldüğü haberi gazetelerde yer alamamıştır. Ancak başta öğrenciler olmak üzere halk arasında durum bilinmektedir ve olup bitenler kulaktan kulağa hızla yayılır. Tanık olunan ölüm bile gazetelerde yer almayınca, başka ölümlerin de var olduğu ve gizlendiği şayiasının çıkması normaldir. Darbecilerin de bu kuşku ve şayia ortamından yararlandıkları aşikâr.

MBK bu konuda kabarmış coşkuyu kaçırmamak için, yüzlerce olması beklenen ancak bulunamayan cesetler konusunu daha fazla uzatmaz;[32] 10 Haziran'da Anıtkabir'e gömülecek ve bulunabilen/icat edilen şehitlerin isimlerini ilan eder. Buna göre, 28 Nisan'da başlayan öğrenci protestoları sırasında seken kurşunla ölen İstanbul Üniversitesi öğrencisi Turan Emeksiz, aynı günlerde yapılan gösterilerde bir tank paleti altında kalan lise öğrencisi Nedim Küçükpolat ve Ankara'da 27 Mayıs günü kaza kurşunuyla ölen ve içlerindeki tek asker olan Teğmen Ali İhsan Kalmaz'dan oluşan toplam üç kişi MBK tebliğiyle "Hürriyet Şehidi" ilan edilir. Ayrıca 28 Nisan ila 27 Mayıs arasında şehit olanların cesetlerinin aranmasına devam edildiği de belirtilir.[33]

Başlangıçta üç isim "Hürriyet Şehidi" ilan edilmişken, bunlara fiili olarak aynı gün, Ankara'da kazayla ölen iki isim daha ilave edilerek şehit sayısı beşe yükseltilir. Sayının yüzlerce olması beklenirken beş isimde kalınması konusundaki kafa karışıklığı resmi tebliğlerden de anlaşılır. Turan Emeksiz ve Ali İhsan Kalmaz dışındaki isimlerin bir heyecan fırtınası içinde "şehit" ilan edildikleri, hatta bir asker olan Ali İhsan Kalmaz dışındakilerin gerçek şehit sayılmadığı anlaşılmaktadır. Kalmaz, "İnkılabın en kıymetli şehidi, Milli Birlik Harekâtının biricik şehidi, 27/Mayıs/1960 ın yegâne

şehidi" şeklinde değerlendirilir.[34] Bu konuda yayımlanan *Ak Devrim* adlı resmi bir kitapta da "İnkılâbın tek şehidi" ifadesi kullanılacaktır.[35]

Yıllar sonra, 1988'de cenazelerin Anıtkabir'den kaldırılmasına öncülük eden Kenan Evren kendisine gelen tepkiler üzerine, "şehit" ilan edilen bu beş kişinin tamamının aslında gerçek şehit olmadıklarını, kazayla ölmüş olduklarını ifade ve itiraf edecektir.

Hürriyet
11 HAZİRAN 1960
Hürriyet
GÜNLÜK MUSTAKİL SİYASİ GAZETE
Atalarına kavuşan evlâtlar :
Şehitlerimiz Ata'larına kavuştu
Beş şehidimiz dün Ankara'da hazin bir törenle Anıt-Kabir yanında toprağa verildi
"Kimseyi İlâh seviyesine çıkarmayınız,,
Bütün yurtta aynı anda törenler yapıldı Ankara'da merasimi yüzbinler takip etti
Pazartesiye büyük miting yapılacak
Bayar ile Menderes de Yassıada'ya getirildiler
İki "sabık,, ayrı ayrı uçaklarla getirildi

Hürriyet, 11 Haziran 1960.

Şehit ilan edilen ilk isim, 28 Nisan'da DP karşıtı gösteriler sırasında taammüden mi öldürüldüğü, yoksa seken bir polis kurşunuyla mı öldüğü hâlâ tartışmalı olan İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi öğrencisi Turan Emeksiz,[36] ikinci isim ise İstanbul Erkek Lisesi öğrencisi 17 yaşındaki Nedim Özpolat'tır.[37] Özpolat, 28 Nisan sonrası gösterilerde tanktan tanka atlarken paletlerin altında kalır.[38] Ankara'dan Teğmen Ali İhsan Kalmaz, Ankara'da postaneyi teslim almaya gittiğinde bir jandarma erinin kaza kurşunuyla vurulur.[39] 11 yaşındaki Ersan Özey, babasıyla 27 Mayıs günü kutlamalar için gezerken sokağa çıkma yasağını ihlal ettiği için vurulur.[40] Beşinci ve son isim, Harbiye birinci sınıf öğrencisi Sökmen Gültekin'dir.[41] O da 27 Mayıs darbesi sabahı erken saatlerde darbe hazırlıkları esnasında, elindeki Thomson marka silahın ateş alması sonucu kendisini vurmuş ve ölmüştür. Önce yalnızca askerin şehit olacağı düşünülürken, sivillerin de şehit olabileceği kabul edilir ve bütün bu isimler "şehit" ilan edilir.

MBK Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel "Biz onları Atatürk'ün ayakları dibine nöbetçi dikeceğiz" der ve şehitlerin tespitiyle birlikte Komite, Anıtkabir'de yapılacak düzenleme için TMMOB'u görevlendirir. Aralarında mimarlardan Bülent Onaran, Şevki Vanlı ve Ferzan Baydar'ın bulunduğu bir kurul, bu konuda ayrıntılı bir rapor hazırlar.[42]

CENAZE TÖRENİ VE ANITKABİR'İN İLK MEZARLARI...

Bazen "Hürriyet Şehitleri"[43] bazen de "İnkılap Şehitleri" olarak anılan şehitler 9 Haziran'da İstanbul'da başlayan ve 10 Haziran günü Ankara'da devam eden büyük bir törenle Anıtkabir'e gömülür.[44] Haberi, başka hiçbir gazetenin çıkmadığı 8 Haziran günü İstanbul'daki *Bayram Gazetesi* "Hürriyet Şehitleri Yarın 18de nakledilliyor" şeklinde verir.[45] Bu amaçla Turan Emeksiz'in Mevlanakapı'ya gömülen cenazesi çıkarılır ve Anıtkabir'e gönderilmek üzere hazırlanır. Hatta Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Dairesi'nin kararıyla 10 Haziran törenleri için tüm Türkiye'de ortaokullar tatil edilir.[46]

Bu süreçte *Hürriyet* gazetesinin ismi bile siyah matem rengiyle basılır. 9 Haziran'da Cerrahpaşa Hastanesi'nden alınan cenazeler büyük bir törenle Haydarpaşa'ya nakledilir. Bu arada Beyazıt'ta da görkemli bir miting yapılmıştır. *Hürriyet* haberi "Şehitler Ankara'ya nakledliyor" başlığı ve şu cümlelerle verir: "Hürriyet şehitlerimizin cenazeleri bugün büyük törenle Haydarpaşa'ya götürülecek. 10 Haziranda Ankara'da şehitlerimiz büyük ve hazin bir tören ile Anıt-Kabir yanında hazırlanan 'Hürriyet Şehitliğine' defnedilecekler."[47]

İstanbul'daki törende Rektör Onar "Şehitlerimiz ikiden ibaret değil, fakat diğerlerini tespit için uğraşıyoruz" diyecektir.[48] Kortej eşliğinde Sarayburnu'na getirilen naaşlar Deniz Kuvvetleri'ne ait bir zırhlı ile Haydarpaşa'ya nakledilir ve orada tahsis edilen özel trenle Ankara'ya gönderilir. Trende Rektör Sıddık Sami Onar da vardır. Tören günü olan 10 Haziran'da *Hürriyet*, "Şehitlerimiz Anıt-Kabir Yolunda" başlığıyla çıkar.[49] *Vatan* gazetesi de "Hürriyet Şehitleri Gözyaşlarıyla Uğurlandı" sürmanşetini kullanır.[50]

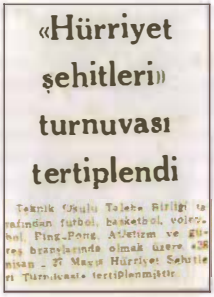
Ertesi sabah 10 Haziran'da şehitlerin buluştuğu Ankara'da tertip edilen tören de oldukça görkemlidir. İstanbul'dan yola çıkarılan iki şehit, Ankara'da Cebeci Camii'ndeki üç şe-

hidin yanına getirilir. Kılınan cenaze namazı sonrası cenazeler top arabalarına konarak büyük bir törenle Anıtkabir'e defnedilir. Yolda Hava Kuvvetleri'ne bağlı uçaklar alçak uçuşlar yapıp beş dakikada bir top atışıyla selamlanmış; Cemal Gürsel, İsmet İnönü ve Osman Bölükbaşı ile başka bazı istisnalar dışında bütün üst düzey devlet erkânı törene katılmıştır. Cenazeler Anıtkabir'e nakledilirken "Olur mu Böyle Olur mu, Kardeş Kardeşi Vurur mu?" marşı eşliğinde yürünür.

Her cenaze toprağa verilirken tören bölüğü havaya yaylım ateşi açar. *Hürriyet* gazetesi töreni "Şehitlerimiz Ata'larına Kavuştular" diye verir.[51] Yine "Atalarına Kavuşan evlâtlar" da bir resim altı yazısı olur. *Ulus* ise "Ata'larına Kavuştular, ne mutlu" sürmanşetiyle çıkarken aynı sayfada "İstanbul'da 9 ceset bulundu" haberini yapacak, ama o cesetleri kimse göremeyecektir.[52] *Cumhuriyet*'in manşeti "Hürriyet Şehitleri Ata'ya Teslim Edildi"[53], *Vatan*'ınki de "Hürriyetin 5 Şehidi Anıtkabirde" şeklindedir.[54] Bu görkemli tören, darbeyi bizzat Atatürk'ün kişiliğiyle olduğu kadar, ideolojisi ve kabriyle de bütünleştirmek gayretinin bir sonucudur; yani darbe Atatürk'ün isteyeceği bir eylem olarak meşrulaştırılmakta, darbeciler kendilerini Atatürk'ün izinde giden, ölenleri de Atatürk uğrunda ölen şehitler olarak tanıtmaktadır.

Gürsel, İnönü ve Bölükbaşı'nın katılmadığı törende darbecilerden Başbakanlık Müsteşarı Kurmay Albay Alparslan bir konuşma yapar.[55] "Hürriyet Şehitleri"nin gömülmesinden sonra "Devlet ve Hükümet Reisi Cemal Gürsel" şehitleri ziyaret edip kabirlerine çelenk koyar. Bu ziyaret, sonraki yıllarda şehitlere yönelik ritüelin de başlangıcı olacaktır.[56]

"Devlet ve Hükümet Reisi Cemal Gürsel, bugün saat 11.45 te Anıt - Kabre giderek Aziz Hürriyet şehitlerimizin mezarı başında ihtiram vakfesinde bulunmuş ve bir çelenk koymuştur. Çelengin üzerinde şu ibareler yazılı idi:

«Hürriyet şehitleri» turnuvası tertiplendi

Teknik Üsulü Taleba Birliği tarafından futbol, basketbol, voleybol, Ping-Pong, Atletizm ve güreş branşlarında olmak üzere 28 nisan - 27 Mayıs Hürriyet Şehitleri Turnuvası tertiplenmiştir.

'Çocuklarım,
Siz ölmediniz. Atanıza kavuştunuz. Ata'nın mübarek eşiğinde ebedi ihtiram nöbetçileri payesine eriştiniz. Ne mutlu sizlere.'"

HÜRRİYET SAVAŞININ GAZİLERİ VE KIZLARI...

İzleyen aylarda Devrim/Hürriyet Şehitleri mekânı bir tören alanı haline gelir, ayrıca sivil toplum kuruluşlarının genel kurullarında bile artık "Atatürk ve Hürriyet Şehitleri için yapılan ihtiram duruşu (...)" normalleşir.[57] Hatta "Hürriyet Şehitleri" için turnuvalar düzenlenir.[58]

Bunun yanında, Devrim/İnkılap Şehidi kavramının yanı sıra "devrim gazisi" diye bir statü de ortaya çıkar.[59] *Hayat* dergisi "Hürriyet savaşının Gazileri" başlığına birinci sayfasında yer verir[60] ve izleyen sayıda "Hürriyet Savaşının Kızları" başlıklı bir haber yayımlar.[61]

Hürriyet şehitlerinin yanı sıra 28 Nisan olayları da özenle hatırlanacak, anılacak ve törenler düzenlenecektir. Bunlara Anıtkabir'deki hürriyet şehitlerinin mezarları başında tören yapılması da dahildir[62] Mesela Türk Hava Kuvvetleri'nin 55. kuruluş günü kutlanırken de "Tören dolayısıyla Anıt-Kabir, Hürriyet Şehitleri, Cebeci Şehitliği ve Zafer Anıtına çelenkler konulacak, saygı duruşunda bulunulacaktır..."[63] Anıtkabir ziyareti sırasında ve TBMM oturumlarının bazılarında da "Ulu Önder Atatürk'ün ve Hürriyet Şehitlerinin ruhlarını tâziz için" iki dakikalık saygı duruşları yapılacaktır.[64] Meclis'te de zaman zaman "Devrim Şehitleri" için saygı duruşu teklifleri gerilim yaratmıştır.[65]

Cumhuriyet, 28 Şubat 1961, s. 6.

27 Mayıs'ın birinci yıldönümüne giderken 19 Mayıs törenleriyle birlikte Anıtkabir'de devrim şehitlerinin başında da nöbet tutulmaya başlanır ve bu haber *Milliyet*'te "Anıt-Kabir'de Atalarının Başucunda yatan

Cumhuriyet

DEVLET

Hürriyet Şehitleri Ata'ya Teslim Edildi

Beş şehit Ankara'da dün toprağa verildi

Ankara sokaklarını dolduran yüzbinlerce kişi şehitlerinin ardından göz yaşı döktüler

Onlar istedi Oyle Oldu

Bayar ve Menderes şehrimize getirildi

Milli Korunma Teşkilâtı yakında lâğvediliyor

Ankara notları

Hazineye altın bağışı hızla devam ediyor

Emafın fiyat indirimi bütün yurda yayılıyor

Cumhuriyet, 11 Haziran 1960.

devrim şehitlerinin mezarları başında iki erimiz nöbet tutuyor" şeklinde manşetten verilir.[66] İstanbul'da 1961'deki 28 Nisan törenlerinin adreslerinden biri (eski Eminönü Halk Evi binası, sonra MTTB binası, şimdi Birlik Vakfı) önünde açılan Turan Emeksiz büstünün önüdür.[67] 2 Haziran 1970'te düzenlenen törende de Anıtkabir'deki devrim şehitleri törene dahil edilir.[68]

Daha önemlisi "devrim" kavramı sol bir içerik taşımaya başlamış, Kemalist sol ve bazı radikal sol grupların mezarlığı bir tören mekânı haline getirmesi rahatsızlık yaratmıştır. Bu konuda önce 12 Mart döneminde ciddi bir rahatsızlık duyulur, 12 Eylül darbesinden sonra da Anıtkabir'i Atatürk dışında bir tören alanı halinden çıkarmak için önce yönetim sivilden askere devredilir, sonra İnönü dışındaki bütün cenazeler başka yerlere nakledilir.

Milliyet, 28 Şubat 1964, s. 1.

20-21 Mayıs olaylarında şehit düşenler için yapılan âbide açıldı

ANKARA, ÖZEL, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayında dün, 20-21 Mayıs olaylarında şehit düşen Binbaşı Cafer Atilla, er Mustafa Gültekin'le Mustafa Çakı için yaptırılan «Hürriyet Abidesi» nin açılış töreni yapılmıştır.

21 MAYIS ŞEHİTLERİ: "HÜRRİYET VE ANAYASA UĞRUNDA ŞEHİT DÜŞENLER" ANITKABİR'DE...

Milliyet, 29 Mayıs 1963, s. 1.

Anıtkabir'e ikinci grup, yine bir darbe girişimi sırasında, 21 Mayıs 1963 tarihindeki darbe girişiminde "hürriyet ve anayasa uğruna şehit düşerek ölenler" şeklinde ilan edilip gömülür. 27 Mayıs darbesinin şahin kanadının tasfiye edilmesinden sonra ordu içi gerginlik bitmemiştir. Seçim sonrası ortamda DP devam partilerinin aldıkları oy oranı nedeniyle askerin yaşadığı tedirginlik ve darbeyi tamamlayacak bir darbenin yapılması gerektiğini düşünen ordu mensubu sayısı az değildir. Bunlardan biri de Albay Talat Aydemir'dir [69]

22 Şubat 1962'deki ilk darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanan ve emekliye sevk edilen Aydemir, darbe planları yapmaktan vazgeçmez. Tam on dört ay sonra, 20 Mayıs 1963'te yine Harp Okulu ve bazı birliklerin desteğini sağlayarak yeni bir girişime başlar.[70] Aynı gece çatışmalar yaşanır, Hava Kuvvetleri'nin de yardımıyla darbe bastırılır.[71] Darbe girişimi sırasında[72] yaşanan çatışmalarda altı kişi hayatını kaybetmiş, otuz kişi de yaralanmıştır. İnönü başkanlığında, kumandanlarla yapılan toplantıda 21 Mayıs olaylarında darbeyi önlemek için ölenlerin de "şehit" olarak adlandırılması ve Anıtkabir'e gömülmeleri kararlaştırılır.[73] Böylece 27 Mayıs şehitlerinden sonra 21 Mayıs şehitleri diye bir statü daha icat edilmiş olur. Bunlar 21 Mayıs 1963'te Talat Aydemir'in Harbiye ayaklanması/darbe kalkışması sırasında "Hürriyet ve Anayasayı koruma uğruna" hayatlarını feda edenler, "Rejimi korurken" şehit düşenler olarak haberleştirilir.[74] Yaralıların da sayısı verilir.[75] Cafer Atilla, TBMM önünde ayaklanmaya katılan Harp Okulu öğrencileri ile, Muhafız Alayı arasında çıkan çatışmada ölmüştür. Mustafa Şahin, Mustafa Çakı ve Hasan Aktar ise 21 Mayıs gecesi sabaha karşı ayaklananları korkutmak ve sindirmek için Hava Kuvvetleri'ne bağlı F-100 uçaklarının birinden düşen bir roketin Emniyet Müdürlüğü önünde patlaması sonucu ölmüşlerdir.[76] Ölenler arasında er Mustafa Gültekin de bulunmaktadır.

Şehit Albay Fehmi Erol

21 Mayıs günü Yaralanan bir Albay vefat etti

20/21 Mayıs gecesi yaşanan olayların ardından ölenler için 22 Mayıs 1963'te TBMM'de saygı duruşunda bulunulur ve aynı birleşimde öner-

Cumhuriyet

KOKTEYL PARTİ

Bakanlarla Komutanlar dün bir toplantı yaptılar

Güvenlik Kurulu olayları ele aldı, tedbirleri gözden geçirdi

İnönü'nün başkanlığında yapılan toplantıda 21 mayıs şehitlerinin Anıt-Kabire defni kararlaştı

21 Mayıs şehitleri dün Anıt-Kabir'e defnedildi

İnönü'ü Ga yaptığı konuşma

NATO, çok milletli bir nükleer kuvvet kurulmasını kabul etti

Şehirde merhamet duygusu yapmaya zorlanan çocukların sayısı artıyor

Evlenmeleri hâdise olan Sikkim Prensi ve Amerikalı eşi geldi

Anayasa Mahkemesi 17 davaya bakacak

Günün Notları

Fikret OTYAM

geler verilir.[77] Bu arada 23 Mayıs 1963 günü toplanan Milli Güvenlik Kurulu, "silahlı ayaklanmanın bastırılması sırasında şehit düşenlerin Anıtkabir'e gömülmeleri" için karar alır.[78] 23 Mayıs'ta bu karar alınırken, darbe girişimi esnasında "demokratik rejimi savunmak için hükûmet emrindeki görevleri sırasında şehit düşenlerin" cenazeleri saat 12.00'de Hacı Bayram Camii'ne getirilmiştir ve burada toplanan binlerce kişinin katılımıyla cenaze namazı kılınmaktadır. Naaşları bir başka yere gömmek üzere hazırlık yapılmış ve tam cenaze namazı kılınırken, Milli Güvenlik Kurulu tarafından, cenazelerin "Devrim Şehitlerinin yanına Anıt-Kabir'e gömülmesi" kararı alındığından hemen törende değişiklik yapılır. Hacı Bayram Camii'ne aceleyle başta bakanlar olmak üzere Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay, kuvvet kumandanları, Genel Kurmay İkinci Başkanı, generaller, yüksek rütbeli subaylar, askeri ve mülki erkân gelir. Cenaze namazı kılındıktan sonra "şehitlerin" tabutları subaylar tarafından eller üzerine alınır. Bu sırada Başbakan İsmet İnönü de gelmiş ve kortejdeki yerini almıştır. Cumhurbaşkanını ise yaveri ve genel sekreteri temsil etmiştir. Şehitler Anıtkabir'e getirilir ve burada törenle "Devrim Şehitleri"nin yanında aceleyle hazırlanan özel yerlerine gömülürler.[79] İnönü[80] törende darbe girişimini lanetleyen, şehitleri öven ilginç bir konuşma yapar. [81]

Bu beş isme daha sonra 20/21 Mayıs olaylarında ağır yaralanan ve 29 Mayıs'ta vefat eden Hava Albay Fehmi Erol da eklenecektir.[82] Fehmi Erol, Aydemir'in başlattığı hareket sırasında Ankara Radyoevi'ni korumakla görevlendirilmiş, burada yaşanan çatışmalarda yaralanmış, birkaç gün sonra da ölmüştür. 30 Mayıs'ta bir tören yapılır ve İnönü yaptığı konuşmada[83] "Cumhuriyet ve Demokrasi aleyhine" başlatılan silahlı isyanda ölen albay için "O, aziz canını, Cumhuriyetin ve rejimin temelini yıkmak isteyen nankör ve namert bir tecavüze karşı vatanını korumak için verdi" vurgusunu yapar.[84] Anıtkabir'de Atatürk'ünkinin dışında on bir mezar olmuştur.

27 MAYIS'IN LİDERİ GÜRSEL, ANITKABİR'DEKİ 27 MAYIS ŞEHİTLİĞİNDE...

Türkiye tarihinde görevi sırasında ölen ilk cumhurbaşkanı/devlet başkanı Atatürk'tür ve özel bir mezarlık/Anıtkabir yapılması konusunda hiçbir tartışma yaşanmaz. Ancak inşaatın on beş yıl sürmesi anlaşılır gibi değildir. Anıtkabir yapılırken başlangıçta başka mezarlara yer ayrılması düşünülmüş, ancak yapı yalnızca Atatürk için tasarlandığından, bu fikirden vazgeçilmiştir. Atatürk'ün 1938'de vefatından sonra ölen en üst düzey ikinci isim 27 Mayıs döneminin lideri Cemal Gürsel'dir. Gürsel yalnızca 27 Mayıs darbesinin lideri olmayıp, MBK ve devlet başkanı, sonra cumhurbaşkanı ve tabii senatördür[85] ve ölünce herhalde başka yere gömülmesi söz konusu olamayacaktır! Zira Atatürkçülüğü dayanak yapan darbeciler için Anıtkabir en saygın mekân olarak algılanmakta ve ideolojik açıdan kutsal sayılmaktadır. Gürsel "Devrim Şehitleri", "İnkılâp Şehitleri", "Hürriyet ve Anayasa Şehitleri" gibi adlarla icat edilen yeni şehitlik kavramı ve mekânıyla Anıtkabir'i yeni mezarlar için açan kişidir; dolayısıyla olabilecek en itibarlı yerde ona da hemen bir yer ayrılır.

14 Eylül 1966'da, yani daha öldüğü gün Cemal Gürsel'in gömüleceği yerin Anıtkabir olacağı anlaşılmıştır.[86] *Milliyet*'te çıkan habere göre, gazetenin muhabirinin o gün yönelttiği, naaşın Anıtkabir'e gömülüp gömülemeyeceği yönündeki soruya senatörlerden birinin verdiği "Burada Atatürk'ten sonra ölen Cumhurbaşkanlarının gömülmesini temin edecek yerler var. Cemal Gürsel, büyük ve vatansever bir Cumhurbaşkanı idi. Anıtkabir'e gömülmesi tabiidir" cevabı, aslında Anıtkabir'in bir devlet mezarlığına dönüşmesi isteğinin de işaretidir.[87] Gürsel'in gömüleceği yerin Anıtkabir olacağı, Genelkurmay'ın durumu hükümete iletmesi ve aynı gün 15 Eylül'de alınan Bakanlar Kurulu kararının[88] Cumhurbaşkanı Sunay tarafından onaylanmasıyla kesinleşir.[89] Anıtkabir için mezar yeri olmaması sebebiyle, Gürsel'in 27 Mayıs şehitleri ile 21 Mayıs şehitlerinin arasına gömülmesine karar verilir ve hemen çalışmalar başlar.[90] Ayrıntılı cenaze töreni programı *Resmi Gazete*'de yayımlanır,[91] ayrıca kitapçık olarak basılır.[92] Buna göre Cemal Gürsel'in tabutu 17 Eylül'de TBMM önüne getirilerek katafalka konacak,[93] ertesi gün 18 Eylül'de de toprağa verilecektir.

Bu sırada Hürriyet Şehitliği yeniden düzenlenmiş, "Cemal Gürsel'in kabri '27 Mayıs 1960 Devriminin Önderi' sıfatıyla Anıtkabir'in yanındaki şehitler arasına defnedilmiştir."[94] Yapılan düzenlemeyle mezarın sağ tarafına "27 Mayıs Şehitleri" Topçu Teğmen Ali İhsan Kalmaz, Nedim Özpolat, Turan Emeksiz, Sökmen Gültekin ve Ersan Özey; sol tarafa ise "21 Mayıs Şehitleri" Hava Albay Fehmi Erol, Piyade Binbaşı Cafer Atilla ve piyade erler Mustafa Şahin, Mustafa Gültekin ve Mustafa Çakı ile Hava Onbaşı Hasan Aktar gömülür.[95]

Gürsel'in mezarı Anıtkabir'in 12. mezarıdır. İlginçtir, mezar yıllarca yaptırılmayacaktır. Sonunda yaptırıldığında, üzerine "27 Mayıs 1960 Devriminin Önderi-Dördüncü Cumhurbaşkanımız-E. Orgeneral-Cemal Gürsel-1895-14 Eylül 1966" yazısı yazılır. Ölüm yıldönümlerinde Gürsel mezarı başında anılsa da,[96] bunun mezarların bir devlet mezarlığı yaptırılarak oraya nakledilmesi düşüncesinin sürekli gündemde kalmasından kaynaklandığı anlaşılıyor.[97]

Cumhuriyet
Dün 6.45'te gözlerini hayata yuman eski Cumhurbaşkanı Ankara'da defnedilecek
GÜRSEL'i KAYBETTİK
Milli Yas ilân edildi
Törenle ilgili karar bugün açıklanıyor
GÜRSEL UYUDU, UYANMADI...
Başbakan "Milli Teessüf" istedi

Cumhuriyet, 15 Eylül 1966.

İNÖNÜ'NÜN VASİYETİNE AYKIRI OLARAK VE AİLESİNİN KARŞI ÇIKMASINA RAĞMEN ANITKABİR'E GÖMÜLMESİ...

Garp Cephesi komutanı, Lozan kahramanı, ilk ve en uzun süreli başbakan, ikinci cumhurbaşkanı ve üç koalisyon hükümetinin başbakanı İsmet İnönü 89 yaşında, 25 Aralık 1973'te vefat eder. Vefatının ardından aile adına konuşan oğlu Ömer İnönü, babasının İzmir'e kendi annesinin yanına gömülmeyi vasiyet ettiğini, bunun daha doğru olacağını, babasının hep böyle yapılmasını ve annesinin yanına gömülmeyi istediğini altını çize-

Milliyet
Halk Gazetesi
PAZAR GÜNÜ YAPILACAK TÖRENLE
GÜRSEL, ANIT-KABİR'de TOPRAĞA VERİLİYOR
Bayan Gürsel, fenalık geçirdiği için cenaze törenine katılamıyor

Milliyet, 16 Eylül 1966.

Hürriyet
16 Sayfa
Yurtta milli matem ilân edildi
İNÖNÜ'YÜ KAYBETTİK
Başımız sağolsun
Ölümü bütün yurtta üzüntü yaratan İnönü cuma günü toprağa verilecek

Hürriyet, 26 Aralık 1973.

rek kamuoyuna açıklar.[98] İnönü'nün kızı Özden Toker'in eşi Metin Toker de aynı fikirdedir.

Milliyet
Halk Gazetesi
27 ARALIK 1973
İnönü, Anıt-Kabrin içinde, Atatürk'ün tam karşısında toprağa verilecek
TÖREN YARIN

Milliyet, 27 Aralık 1973.

Mevhibe İnönü de son derece insani bir taleple, İsmet Paşa'nın Anıtkabir'e değil İzmir'e gömülmesini ısrarla istemektedir; kendisinin de öldükten sonra eşinin, yani İsmet Paşa'nın yanına gömülmeyi arzu ettiğini dile getirir ve "Beni Paşamdan ayırmayın. Hayatta beraberdik, ölümünden sonra da beraber olmak isterim" diye ricada bulunur. Mevhibe Hanım, İsmet Paşa'nın Anıtkabir'e gömülmesi durumunda bu arzusunun gerçekleşemeyeceğinin farkındadır.[99] Ancak başta CHP olmak üzere ordunun da İnönü'nün Anıtkabir'e gömülmesi konusunda kararlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda aileye ciddi bir baskı yapıldığı da açıktır.

Dönemin CHP'li "Belediye Başkanı Vedat Dalokay "Sayın İnönü bir ailenin değil, bütün milletin malıdır. Anıt-Kabir'e defnedilmesi en doğru şekil olur" der[100] ve İnönü'nün "millete mal olmuş" olduğunu *Hürriyet* de şu haberle ilan eder:

"Vefatından sonra Mevhibe Hanım 'Beni Paşam'dan ayırmayın. Hayatta beraberdik, ölümünden sonra da beraber olmak isterim.' Diyerek asri mezarlığa gömülmesini istemişti. Ama millete mal olmuş bir insandı İnönü. Onun yeri Ata'nın yanı, Anıtkabir'di. Milletin kalbinin attığı yere gömülmeliydi. Ve rızası alındı. Mevhibe Hanım Paşa'sına olan sevgisini milletiyle paylaşacaktı."[101]

Sonuçta ertesi günkü haberlerde İnönü'nün Anıtkabir'e gömülmesine karar verildiği,[102] hatta "İnönü, Anıt-Kabrin içinde, Atatürk'ün tam karşısında toprağa verilecek" şeklinde kararın kesinleştiği anlaşılır. Buna göre "Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Fuat Bayramoğlu ve Cumhurbaşkanı Danışmanı Fahri Çoker Anıt Kabre gidip yer bakmışlardır. Daha sonra başbakan yardımcısı Kemal Satır Anıt-Kabir'de inceleme yapıp yer beğenmiştir. Sonra da Başbakan Naim Talû ve 11 bakan ile Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Semih Sancar Anıt-Kabre gelmişler, planları incelemişler İnönü'nün gömüleceği muhtemel yerleri gezmişlerdir."[103] Sonra da Erdal İnönü ile Özden Toker'in muvafakatleri alınacaktır.

Bu suretle Anıtkabir'de bir cumhurbaşkanları mezarlığı yapılması fikri de tekrar gündeme gelmiştir.[104] 12 Mart darbesi döneminin başbakanı Naim Talu'nun hükümeti resmi karar çıkarır: İnönü diğer gömülenlerden farklı olarak Anıtkabir alanı içine gömülecektir. Tespit edilen yer Zafer Kulesi ile Barış Kulesi arasında 25 açıklıklı Kolonad'ın orta boşluğunda,

Anıtkabir alanı içindeki mezar odasında İsmet İnönü'nün kabri.

13 ve 14. kolonlar arasındaki yerdir."[105] Bu nokta Anıtkabir'in tam karşısındaki alanın ortasına denk gelmektedir. İnönü 28 Aralık 1973'te devlet töreniyle defnedilir."[106] Uzun ve görkemli bir tören yapılır."[107] Naaş, lahtın altındaki bölümde hazırlanan mezar odasına gömülmüştür."[108]

Bu arada konu AP Meclis grubunda da gündeme getirilmiştir. Yapılan konuşmalarda Süleyman Demirel, her seferinde devlet başkanlarının nereye gömüleceği sorununun yaşanmaması için bir genel kural oluşturulması gerektiğini söyler ve Gürsel'in Anıtkabir'e devlet başkanı olduğu için değil, 27 Mayıs lideri olduğu için gömüldüğünün altını çizer."[109]

(Bu vesileyle belirtmek isterim ki İnönü'nün Anıtkabir'de değil, kendisinin vasiyeti ve ailesinin isteğinin yerine getirilerek kendisine ait bir mezar yerine, belki bir anıt mezar da yapılarak gömülmesinin daha doğru olduğunu düşünüyorum. Şevket Süreyya Aydemir'in *İkinci Adam* adlı kitabı, İnönü hakkındaki en iyi biyografilerden biri olmakla birlikte, yazarın kitaba verdiği ismi, yani "İkinci Adam" ismini de doğru bulmuyorum. Belki bir dönem, Atatürk'ün sağlığındaki dönemde, başbakanlığında böyle nitelenebilir; ancak İnönü kadar hatası ve sevabıyla Türkiye siyasal hayatında bu kadar uzun süreli faal rol oynamış başka bir lider yoktur. Elbette Atatürk ile olan yakınlığı ve birlikteliği inkâr edilemez ve önemlidir, ancak parlak sözlerin ardına sığınıp kabrini Anıtkabir'e yapmak onun değerini bulması açısından uygun olmamıştır. Sonuçta Anıtkabir, Atatürk'e ait bir mekândır. İnönü, Anıtkabir'de gömülü olduğu sürece Atatürk'ün gölgesinde kalmaya devam edecektir...)

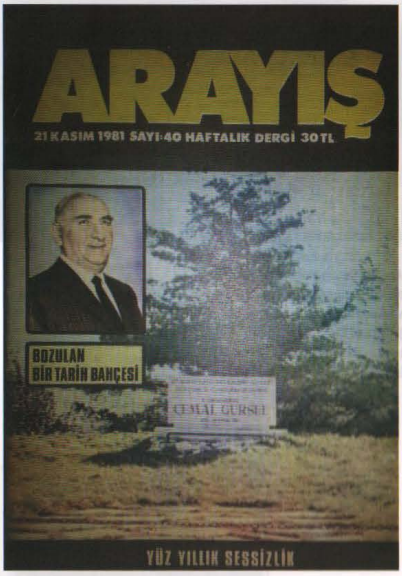
ANITKABİR HİZMETLERİNİN "SİVİL"DEN "ASKER"E GEÇMESİ VE DEVLET MEZARLIĞI'NIN KURULMASI

Daha 1950 yılında Tekke ve Zaviyeler Kanunu'nda yapılan değişiklikle Türk büyüklerinin türbelerinin açılması, bunların tespiti ve yönetimi işi Milli Eğitim Bakanlığı'na bırakılmıştır. Bununla birlikte inşaatı devam eden Anıtkabir'in hizmetlerini Atatürk'ün naaşının taşındığı 10 Kasım 1953'te Bayındırlık Bakanlığı üstlenir. Ancak 14 Temmuz 1956'da yürürlüğe giren yeni bir kanunla Anıtkabir'in her türlü hizmeti Maarif Vekâleti'ne devredilir,"[110] fakat 28 Şubat 1957 tarihine kadar hizmetler Bayındırlık Bakanlığı tarafından yürütülür. Ayrıca emniyet ve tören hizmetlerinin Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı'na bağlı Muhafız Bölüğü tarafından yürütülmesi amacıyla Anıtkabir'de kara, deniz, hava ve jandarma takımlarından oluşan bir Muhafız Bölüğü konuşlandırılır. 12 Mart sonrasında, 13 Temmuz 1971'de Milli Eğitim Bakanlığı içinde Kültür Müsteşarlığı'nın kurulmasıyla Anıtkabir bu müsteşarlığa bağlanır, sonra da 17 Aralık 1974'te, Kültür Bakanlığı'nın kurulmasıyla Anıtkabir hizmetleri buraya devredilir. 12 Eylül darbesinden bir yıl sonra, 11 Eylül 1981'de hizmetlerin ayrı bir bakanlık, emniyet ve tören işlerinin ayrı bir makam tarafından yürütülmesinin sorunlara yol açtığı belirtilir ve"[111] "Anıtkabir Hizmetlerinin Yürütülmesine İlişkin Kanun" çıkarılarak, Anıtkabir yönetimi Genel Kurmay Başkanlığı'na (Genel Sekreterliğe) devredilir."[112] daha sonra ise konuyla ilgili yönetmelik"[113] ve yönerge yayımlanır. Bu sırada Anıtkabir'deki mezarlar da gündeme gelmiş ve Milli Güvenlik Konseyi'ne bir kanun teklifi sunulmuştur. Teklifte yer alan, Anıtkabir'in Atatürk ve en yakın silah ve mesai arkadaşı İsmet İnönü'ye ait olduğu yönündeki ifade, yapılacak yeni düzenlemenin de ipucunu vermektedir."[114] Bu amaçla 1981 yılında öncelikle Atatürk Orman Çiftliği arazisi içinde bir Devlet Mezarlığı kurulması kararlaştırılır ve kanun yayımlanır."[115] Kanunun amacı ve kapsamı şöyle ifade edilir:

"MADDE 1- Bu Kanunun amacı; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları ve Devlet Başkanları ile Cumhuriyetin kuruluşuna hayat veren Ulu Önder Atatürk'ün en yakın silah arkadaşları olan İstiklal Harbi Komutanları (Kahramanları) için, Ankara'da, bir 'Devlet Mezarlığı' tesisi ve bunun idame ve muhafazası ile ilgili hususları düzenlemektir."

Maddenin hemen altına şu paragraf eklenmiştir:

"Türk milletinin, bir armağan olarak yalnız Büyük Kurtarıcısı için tesis ettiği Anıtkabirde Atatürk'ün ve ayrıca en yakın silah ve mesai arkadaşı İsmet İnönü'nün kabirleri muhafaza edilir. Anıtkabir alanı içine başkaca hiçbir kimse defnedilemez."

Arayış, 21 Kasım 1981.

Sonra da İsmet İnönü dışındaki bütün cenazelerin Anıtkabir'den çıkarılmasını öngören şu geçici madde yazılır:

"Geçici Madde 2— Anıtkabir bahçesine defnedilen Cemal Gürsel'in kabri Devlet Mezarlığına; devrim şehitlerinin ise, varsa eşleri, bulunmaması halinde anne ve babaları tarafından başka yere nakledilmemeleri halinde Ankara'daki askeri şehitliğe Devletçe nakledilirler."

Gürsel'in mezarının Anıtkabir'den kaldırılacağını ilk fark eden ve işleyen, Bülent Ecevit'in *Arayış* dergisidir. Dergi, "Bozulan Bir Tarih Bahçesi" başlığıyla bir kapak haberi hazır-

Anıtkabir'in boşaltılmasından sonra Cebeci Şehitliği'ne taşınan Turan Emeksiz'in kabri.

Milliyet, 25 Ağustos 1988.

lamıştır.[116] Ancak mezarlar o sırada değil, yaklaşık yedi yıl sonra büyük bir gizlilik içinde yeni yerlerine nakledilecektir.

Milliyet, 25 Ağustos 1988.

Mezarlar açılıyor 28 yıl sonra Anıtkabir'de ilginç bir tören var. 27 ve 21 Mayıs şehitlerinin mezarları imamların nezaretinde, işçiler tarafından kazılıyor. Askerler, kemikleri kocacakları torbaları hazır bekliyorlar. Dualar, göz yaşı, kazma kürek telaşıyla mezarlar açılıyor.

"ANITMEZARLIK"TAN ANITKABİR'E DÖNÜŞ: "HÜRRİYET VE ANAYASA ŞEHİTLERİ"NİN ANITKABİR'DEN GİZLİCE ÇIKARILMASI VE TEPKİLER

Kanun 1981 yılında çıkmakla birlikte, Cemal Gürsel'inki hariç Anıtkabir'deki tüm mezarlar yedi yıl sonra, 24 Ağustos 1988 tarihinde, basını bile haberdar etmeden, büyük bir gizlilik içinde nakledilir.[117] Cemal Gürsel'in mezarı ise altı gün sonra, 30 Ağustos günü nakledilecektir.

Mezarların nakledilmesinden yalnızca *Milliyet* gazetesinin haberi olur ve kamuoyu olayı bu gazeteden öğrenir. Haber "Milliyet, Ankara'daki sessiz töreni yakaladı. Anıtkabir Boşaltıldı!-27 Mayıs ve 21 Mayıs şehitlerinin mezarları artık Cebeci'de" başlığıyla verilmiştir.[118]

Mezarlar açılmış, kemikler temizlik işçileri tarafından torbalara doldurulup Cebeci Şehitliği'ne nakledilmiştir; ancak Ersan Özey'in ailesi rıza vermemiş ve cenazeyi kendisi teslim almıştır. Dolayısıyla geri kalan on kişinin mezarları hâlâ Cebeci Şehitliği'nde B-4 numaralı parselde bulunmaktadır. Bütün bu süreçte mezarların boşaltılması işlemini rütbesiz erler gerçekleştirmiştir.[119]

Mezarların nakledilmesine yönelik eleştiriler başlar ve Evren'e ciddi tepkiler gelir. *Cumhuriyet* haberin başlığını "27 Mayıs şehitlerinin sessizce Anıtkabir'den Cebeci Şehitliği'ne nakledilmeleri, özellikle 27 Mayıs hareketine katılanların sert tepkilerine neden oldu" şeklinde verir.[120] *Milliyet* ise "Kabir Kavgası" manşetini tercih eder. Bazıları bu gizli nakilleri eleştirirken "Atatürk'ün naaşı çalınsa haberimiz olmayacak" diyecektir. Altan Öymen de *Milliyet*'e yazdığı "Cenazeler" başlıklı başyazıda anlamsız gizliliği eleştirir.[121] Bu sırada başlayan tartışma, Kemalist solun 27 Mayıs'ı savunması, muhafazakâr liberal sağın ise eleştirmesi şeklinde tezahür eder. Mesela dönemin sağ partilerinden Doğru Yol Partisi üyeleri "Onların Anıtkabir'de olması yanlıştı" derken,[122] Barutçu, "Atatürk'ün olduğu yerde ne olduğu belli olmayan, insanların ne işi var? Esas Menderes, Zorlu, Polatkan'ın mezarları devlet töreniyle Anıtkabir'e nakledilmeli" açıklamasını yapar. Aydın Menderes ve ANAP'tan Oltan Sungurlu da benzer fikirleri dile getirir.[123]

Anıtkabir'de gömülü Ali İhsan Kalmaz'ın kardeşi nakil kararına büyük tepki gösterenlerin başındadır. "Şehitlerin ruhu bu ve öteki dünyada nakil kararını alanları rahatsız edecektir" diyerek, kardeşi öldüğünde yaşananları "Cenazeyi Isparta'ya götürmeye karar verdik. Cemal Gürsel Paşa, olayın Kalmaz ailesinden çıktığını, Türk milletine mal olduğunu, bu yüzden Atatürk'ün ayakucuna bekçi olarak gömüleceğini beyan etti. Bu yüzden cenazeyi bize vermediler. 10 Haziran 1960 günü kardeşim ile birlikte beş kişi Anıtkabir'e gömüldü..." şeklinde anlatır. "28 sene sonraki içler acısı duruma üzülüyoruz. Vatan ve millet için ölen insanın sonu bu mu olacaktı? Bu hadiseden sonra çocuğuma milli hisleri nasıl anlatacağım?" diye tepkisini dile getirdikten sonra, 27 Mayıs izlerinin silinmesinden duyduğu rahatsızlığı ifade ederek, 12 Eylül öncesinde AP, 1985 yılında da ANAP tarafından değiştirilen okul ve sokak isimlerinin iadesini ister.[124]

Mezarların bu şekilde kamuoyuna haber verilmeden gizlice nakledilmesi,

başta eski MBK üyeleri ve 27 Mayısçılardan gelen eleştiriler olmak üzere tepkilere sebep olur. Örneğin MBK üyelerinden Suphi Karaman, mezar nakillerini "ibret verici bir olay" diye niteler ve "...27 Mayıs şehitleri Turan Emeksiz ve Ali İhsan Kalmaz'ın cenaze törenleri o günlerde yüz binlerin katılımı ile yapılmıştır" diyerek, kemiklerin bu şekilde saklı ve sessiz taşınmasının çok manidar olduğunu belirtir.[125] MBK üyesi ve SHP İstanbul eski milletvekili Hüseyin Avni Güler, olayı "mezar hırsızlığı" olarak niteleyecek ve suçlu olarak Cumhurbaşkanı Kenan Evren'i gösterecektir.[126]

Eski MBK üyelerinden Mucip Ataklı'nın kardeşi SHP Şanlıurfa eski milletvekili Vecihi Ataklı da mezarların naklinden son derece üzgün olduğunu ifade eder ve mezar naklini gizli yaparak yönetimin "korsanlık" yolunu seçtiğini belirtip olayı kınar.[127] Sosyalist Parti Genel Sekreteri Yalçın Büyükdağlı, şehitlerin mezarlarının Anıtkabir'den çıkarılmasını saygısızlık olarak niteleyip "Tarihimizin ilerici mirasına saldıran zihniyet, yarın Atatürk'ü de Anıtkabir'den çıkarabilir. Atatürk'ün bağımsızlık, laiklik gibi temel ilkelerini çoktan terk etmişlerdir. Bu saygısız tutuma dur demeliyiz" der[128] ve "27 Mayıs şehitleri yeniden Anıtkabir'e nakledilmeli, Cemal Gürsel'in mezarı yerinde kalmalıdır" diye ekler.[129]

Bu nakillere tepki sürerken, Cemal Gürsel'in kabri de 27 Ağustos 1988'de açılıp, kemikler yine belediye işçileri tarafından torbaya konacak ve Gülhane Askeri Tıp Akademisi'ne götürülecektir. Gürsel'in cenazesi diğerlerinden farklı olarak, 30 Ağustos günü yapılan devlet töreniyle Devlet Mezarlığı'na defnedilir. Bu olayla ilgili, gazetelerde "tepki" manşetleri görülür.[130] Öncelikle Gürsel'in mezarının açılması, bir torba içinde taşınması ve Devlet Mezarlığı'na nakledilmek üzere GATA'ya götürülmesi eleştirilir. Cemal Gürsel'in oğlu Özdemir Gürsel, büyük bir tepki göstererek "Ahde vefa gösterilmemiştir. Bir gün sıra İnönü'ye, hatta Atatürk'e gelebilir" diye sitem eder. "Hatta açılan bu mezarlara yarın bir zamanlar vatan haini ilan edilen Menderes ve arkadaşlarının konmayacağı ne malum" der ve ordunun tepkisizliğini de eleştirir.[131] Devlet Mezarlığı da Cemal Gürsel'in mezarının nakli vesilesiyle 30 Ağustos 1988 tarihinde yapılan törenle resmen açılır.[132]

Kenan Evren gelen eleştiriler nedeniyle konuşma metninin dışına çıkarak Anıtkabir'in "anıtmezarlık" haline geldiğini, yani Devlet Mezarlığı uygulamasıyla Atatürk'ü kurtardıklarını söyler.[133] Hatta 27 Mayıs'ın karşısında olmadığını, bu hareketi her zaman savunduğunu, mezar naklinde bir kusur varsa sorumluluğun kendisinde olduğunu ilan eder. Gürsel'in cenaze törenine protesto için aileden hiç kimse katılmamıştır.[134]

Anıtkabir'in boşaltılmasından sonra Cebeci Şehitliği'ne taşınan Ali İhsan Kalmaz ve Nedim Özpolat'ın kabirleri.

Menderes, Zorlu, Polatkan'ın naaşlarının Anıtkabir'e getirilmesi istendi

Devlet Mezarlığı Türkiye'nin 4. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in mezarı da açılacak. Gürsel'in naaşı, 30 Ağustos günü resmi bir törenle Sunay'ın naaşı ile birlikte yeni yapılan Devlet Mezarlığı'na fotoğrafta görülen yere defnedilecek (solda). Devlet Mezarlığı'ndaki son hazırlıklar da tamamlandı (sağda). Bureya ayrıca Milli Mücadele'nin 9 generali de eski mezarlarından alınarak nakledilecek.

Mezar naklinde suçlama

***Milliyet*, 26 Ağustos 1988.**

Anıtkabir'de şehitliğin kaldırılmasından sonra yapılan son düzenleme.

● Babasının mezarının Anıtkabir'den taşınmasına karşı çıktı

Gürsel'in oğlundan BÜYÜK TEPKİ

ANKARA, ÖZEL

2 7 ve 21 Mayıs şehitlerinin mezarlarının nakledilmesi sonra, 27 Mayıs Devrimi'nin öncüleri, Türkiye'nin 4. Cumhurbaşkanı **Cemal Gürsel**'in mezarını da Anıtkabir'den taşıdı. Gürsel'in mezarının nakli ile Anıtkabir'ne başlatılması işlemi tamamlanırken burada yalnızca Atatürk ve İsmet İnönü'nün mezarları kaldı.

Cemal Gürsel'in mezarının taşınması sırasında Anıtkabir'de bu-

● Türkiye'nin 4. Cumhurbaşkanı ve 27 Mayıs harekâtının önderi Cemal Gürsel'in mezarının taşınması sırasında Anıtkabir'de olan oğlu Özdemir Gürsel, çok üzgün olduğunu söyledi. "Sıra İsmet Paşa, hatta Atatürk'e gelebilir. Bu memlekette olmayacak is yoktur" dedi

Milliyet,
28 Ağustos 1988.

Evren yaptığı konuşmada şu ilginç cümleleri sarf eder:

"Atatürk için yapılan Anıtkabir'e, bu mezarlar orada oluşmaya başlayınca, haklı olarak her cumhurbaşkanı vefat ettiğinde, bunu Anıtkabir'e gömelim demeye başlamışlar. 27 Mayıs'ın lideri sayın muhterem komutanımız olan Cemal Gürsel de vefat edince, oraya gömüldü, emsal teşkil etti. Onun yanına 27 Mayıs ve 21 Mayıs olaylarında, çatışmalarda şehit düşmuş kişiler de oraya defnedildi. Bunların içinde, takside giderken tesadüfen vurulanlar var. Bunların içinde 'Ne oluyor' diye pencereye çıkıp bakarken, bir serseri kurşunla ölen var. Bunların hepsi oraya gömüldü. Yarın, öbürsü gün öyle inanıyorduk ki, orası, Anıtkabir değil, bir anıt mezarlık haline gelecekti. (...)

Efendim, 27 Mayıs'ın karşısında olanlar, yarın, öbürsü gün Atatürk'ü de kaldırırlar, İsmet İnönü'yü de kaldırırlar dediler. Kaldı ki, orada medfun olanlar, 27 Mayıs'a iştirak edenler değil, 27 Mayıs'ı yapan arkadaşlar, vefat edenler, başka mezarlıklara gömüldü. Orada dediğim gibi sokakta geçerken vurulan kimseler. Biz Atatürk'ü kurtardık. Atatürk'ü yalnız bıraktık orada. Çünkü orası kanunla kurulmuş. Yalnız Atatürk'e tahsis edilmiş Anıtkabir oldu."[1][2]

Cumhuriyet,
31 Ağustos 1988.

Devlet Mezarlığı törenle açıldı

Evren: Eğer kusur varsa bu benimdir

Eski cumhurbaşkanları Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay ile 4 Kurtuluş Savaşı komutanının defin töreni ile açılan Devlet Mezarlığı için Cumhurbaşkanı Evren, "Eğer bir kusur varsa, bu kusur benimdir" dedi.

Devlet Mezarlığı'nın açılış törenine Cumhurbaşkanı Evren, Başbakan Özal, SHP lideri İnönü, DYP Lideri Demirel ve Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeleri katıldı. Törene 27 Mayıs'ın önderi Gürsel'in yakınları katılmadı.

ANKARA (Cumhuriyet Bürosu) — Devlet Mezarlığı dün eski cumhurbaşkanlarından Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay ile 4 Kurtuluş Savaşı komutanının defin töreni ile açıldı. Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Anıtkabir'den yapılan nakiller ile ilgili olarak, "Eğer bir kusur varsa, bu kusur benimdir" dedi.

Devlet Mezarlığı'nın kendisi için yaptırdığı yolculuktaki düşünceler konusunda da Evren, "Rahmetli eşim vefat etmeden evvel, ben nerede ölmüşsem, oraya gömün dedim. Çünkü benden sonra bir sen

(Arkası Sa. 8, Sü. 1'de)

DEVLET MEZARLIĞINA 400 YILLIK ÇÖZÜM
IŞIK KANSU'nun haberi
8. Sayfada

UNUTUŞ...

Bir dönem kahraman ve şehit ilan edilen, muazzam ve mutantan törenlerle Anıtkabir'e gömülenler süreç içinde önce Kemalistlerin, sonra da sol Kemalistlerin ve bazı sol gençlik gruplarının ziyaretgâhı ve simgesi haline gelir. Özellikle Turan Emeksiz bu konuda öne çıkan isim olur.

12 Eylül darbesinden sonra, önce Anıtkabir'in yönetimi sivil idareden askeri idareye geçer, ardından da Evren'in deyişiyle Anıtkabir'i "Anıtmezar" olmaktan kurtaracak Devlet Mezarlığı Kanunu çıkar. Böylece aradan otuz yıl geçmeden, Cemal Gürsel Devlet Mezarlığı'na, Ersan Özey de asri mezarlığa ve geri kalanlar Cebeci Şehitliği'ne gömülerek, bir dönemin önem verdiği, her yıl törenler düzenlediği, siyasi şehitlik simgesi son bulur ve adeta tarihten silinir. Kimse "hürriyet ve anayasa", devrim/inkılap/27 Mayıs şehitlerini hatırlamayacak, bu konu zaman zaman günümüz siyasetinde kullanılacaktır.[3][6]

DİPNOTLAR

* Bu olayın Turan Emeksiz üzerinden akademik açıdan iyi bir anlatımı için bkz. Turgay Gülpınar, Şehitliğin İnşası ve İmhası: Turan Emeksiz Örneği, yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı (Ankara, 1912), s. 100-124. Ayrıca bu teze dayalı bir makale için bkz. Turgay Gülpınar, "Turan Emeksiz: Bir Simgenin Doğuşu ve Yok Edilişi", *Öl Dediler Öldüm: Türkiye'de Şehitlik Mitleri* (der. Serdar M. Değirmencioğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 133-146. Bu konuda bir yazı için bkz. Yıldıray Oğur, "Turan Emeksiz, Ali İhsan Kalmaz, Ersan Özey, Nedim Özpolat, Sökmen Gültekin: Anıtkabir'e Gömülen Muhalif Gençler", *Cumhuriyet'in Beyaz Mağdurları* (İstanbul: Timaş Yayınları, Mart 2013), s. 121-138 ve daha önce yazdığı "Anıtkabir'e Gömülen Protestocu Öğrenciler", *Toraj*, 12 Aralık 2010.

1 Şehitlik konusunda yegâne ve gerçekten mutlaka okunması gereken eser Serdar M. Değirmencioğlu'nun derlediği *Öl Dediler Öldüm: Türkiye'de Şehitlik Mitleri*'dir.

2 "Hürriyet Şehitleri İçin Kampanya", *Milliyet*, 29 Mayıs 1960, s. 1.

3 "Abide Meselesi: Üniversite hocalarından bir heyet kurulmasını teklif ediyor ve mevzuun istismarına vesile verilmemesini istiyoruz", *Dünya*, 30 Mayıs 1960, s. 1 ve 5.

4 "Şehit olan gençlerin üniversite bahçesine gömülmeleri isteniyor. Üniversite hadiseleri sırasında şehit olan talebelerin, üniversite bahçesine gömülmesi için Milli Birlik Komitesi nezdinde teşebbüsler yapılmaktadır. Teşebbüs müsbet karşılanırsa talebelerin defin merasimi, şehit sayısı kat'i olarak anlaşıldıktan sonra yapılacaktır. Gençler için, İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde hususi birer şehitlik kurulması da düşünülmektedir", *Milliyet*, 30 Mayıs 1960, s. 1.

5 "M.T.T.B. Zafer Abidesi İstiyor", *Medeniyet*, 30 Mayıs 1960, s. 1 ve 6; "Hürriyet Anıtında Gençler Çalışacak", *Dünya*, 1 Haziran 1960, s. 1 ve 5.

6 "Hürriyet Şehitleri İçin Anıt: Rektör Onar dün bu konuda bir demeç verdi", *Ulus*, 3 Haziran 1960, s. 1 ve 7.

7 "Üniversite şehitlerin adedini tespite çalışıyor: Şehitlerin, Anıt-Kabre gömülmesi muhtemel", *Hürriyet*, 3 Haziran 1960, s. 1 ve 6.

8 *Ak Devrim* (Ankara: Başbakanlık Devlet Basımevi, 1960), s. 74.

9 *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1960, s. 1.

10 *Milliyet*, 2 Haziran 1960.

11 *Milliyet*, 3 Haziran 1960.

12 "O Günlerin Fevkaladelikleri Dolayısiyle Resmi Gazete'ye Germeyen Yayınlar", *Resmi Gazete*, no: 10545, 7 Temmuz 1960, s. 1672.

13 *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1960, s. 1.

14 "Hürriyet Şehidi Gençlerimiz Hakkında dün Milli Birlik Komitesi Açıklama Yaptı", *Hürriyet*, 4 Haziran 1960, s. 1 ve 5.

15 "Korkunç İhbarlar", *Milliyet*, 4 Haziran 1960, s. 1.

16 *Ulus*, 3 Haziran 1960, s. 1 ve 5.

17 "Talebelerin Ölümüyle İlgili Korkunç İhbarlar Yapılıyor: Bir Tebliğde 'talebelerin gizlice gömüldüğüne, bir kısmının da kuyulara atıldığına dair muhtelif haberler alınmaktadır' deniyor. Milli Birlik Komitesi tahsildeki çocukları kayıp olan annelerin ve babaların müracaatlarını istiyor", *Yeni Sabah*, 4 Haziran 1960, s. 1 ve 5.

18 *Vatan*, 4 Haziran 1960, s. 1 ve 5.

19 Bu haberler için İdris Gürsoy, *Medyadaki Darbe Geni* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013).

20 *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1960.

21 *Hürriyet*, 4 Haziran 1960, s. 1.

22 "Şehit Gençlerin sayısı henüz belli değil: Rakam, üniversiteler açılınca anlaşılacak.- Maarif Vekili Şöyle dedi: "İstanbul'da 11 talebenin öldüğü söyleniyor", *Hürriyet*, 5 Haziran 1960, s. 1 ve 7.

23 "Basın-Yayın Umum Müdürü Alb. Alatlı da dün bu konuda sorulan suallere cevap verdi. Buşün birer basın toplantısı yapan Maarif Vekili Prof. Fehmi Yavuz ve Basın-Yayın Umum Müdürü Kur. Albay Eruğrul Alatlı, hürriyet şehitleri ile alakalı suallere cevap vermişlerdir", *Hürriyet*, 5 Haziran 1960, s. 1 ve 7.

24 *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1960, s. 1.

25 "Üniversite kayıp talebelerin ailelerini yardıma davet ediyor", *Milliyet*, 5 Haziran 1960.

26 *Hürriyet* gazetesi 9 Haziran'da "Sabıkların Hunharca Planı" manşetiyle çıkarken, haberin devamında "Harbiyeliler bir meydana toplanacak, bombalar, makineli tüfeklerle, özel adamları tarafından imha edilecekleri" denmektedir. Bir başka haber "Şehitlerin naşları Ankara'ya gidiyor" şeklindedir. *Hürriyet*, 9 Haziran 1960, s. 1 ve 5. *Yeni Sabah* ise "Bayar'ın Harbiye'yi İmha Planı" başlığını kullanır. *Yeni Sabah*, 9 Haziran 1960, s. 1 ve 5.

27 "Üniversiteli Şehitler İçin Bilgi Toplanıyor", *Hürriyet*, 5 Haziran 1960, s. 1 ve 7.

28 *Hayat* birinci sayfasında "Hürriyet Şehidi Teğmen Ali İhsan Kalmaz'ı tanıtan bir haber yapıyor ve iç sayfada şu yazıyı çerçeve içinde veriyordu: "Vazifeliler, Ankara'da Siyasal Bilgiler ile İstanbul'da Beyazıt Meydanı hadiselerinin müsebbip ve kurbanlarını en titiz şekilde aramaktadırlar. Alınan neticeler halk efkârına bildirilecektir. Hürriyet mücadelesinin bu aziz şehitlerine sahiflerimizi ayırmak, onların unutulmaz

hâtıralarını yâdedebilmek için katı neticenin alınmasını bekliyoruz." Sayı:24, 10 Haziran 1960, s. 13.

29 *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1960, s. 1

30 Bedii Faik, İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci (İstanbul, 1976)'dan akt. Mehmet Arif Demirer, *27 Mayıs Maaallar ve Gerçekler* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2012), s. 214-215.

31 Bir değerlendirme için Demirer, *age*, s. 214-215.

32 27 Mayıs hareketini ciddi bir şekilde yıpratacak olan da bu uydurmacı sayılardır. Yüzlerce diye açıklanan gazetelerde burada 9 ceset bulundu, şurada şu kadar ceset bulundu haberlerine rağmen rakamı bir türlü bilinemez ve açıklanamaz. MBK hükümeti de aradan dört ay geçmesine rağmen bir rakam verememekten rahatsızdır ve bu mesele hükümet aleyhine bir propaganda malzemesine dönüşmüştür. 8 Eylül 1960 günü yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında konu gündeme gelir ve ceset olayının olmadığına dair propaganda yapıldığı, bu nedenle bu işin üzerinde titizlikle durulması gerektiği söylenir. Konuşma şöyledir:
"BAŞKAN: Toplanan para. 340.000 lira kadardır. Şehit olanlardan Ersan ailesi, zengin olduğu için, istemiyormuş ... Fakat ileride başka şehitler çıkmak ihtimali vardır. Onları da düşünmek lazımdır. Ölenlerin sayısı ve hüviyetleri daha belli olmadı mı?
ADALET BAKANI AMİL ARTUS: Efendim, iki ölüyü kendileri ikrar etmişler ... Bendeniz beyanat vердiğim sırada, dokuz tane kayıp öğrencinin İdahaf adını tespit etmiş bulunuyordum. İkiyi İdel buna ilave edince, İtoplamİ on bir oluyor. O günden bugüne kadar yapılan incelemeler neticesinde, bunlardan galiba iki tanesinin hayatta olduğu anlaşıldı. Diğerlerinin isimleri ve adresleri İdel mevcuttur. Bunların cesetlerini bugüne kadar bulmak mümkün olmamıştır İvel hala da kayıptırlar.
BAŞKAN: En ciddi mesele budur ... Topkapı'da İCHP Genel Başkanı İsmetİ İnönü'ye bilmem ne yapmışlar diye uğraşacaklarına, bununla uğraşsınlar ... Ben İstanbul'da iken, gazetede bir şey okudum ... Eski mezarlıklar müdürü, o sırada yanındaki bir adamla mezarlığa gidiyor. Gömmek üzere oldukları bir adam için ruhsat istiyor. 'Bu casustur, tedfin edeceğiz' diyorlar ve adam sesini çıkarmıyor. Ondan sonra anlaşılıyor ki, böyle bir casusluk meselesi yoktur. Bu hadiseye rağmen, o vakitki IDP İ Hükümetİİ , bu adamın yakasına yapışıp da, 'bunun hesabını ver' demiyor. Eski Florya tesislerinde istihdam ediliyormuş ... Orada müdürlüğe getirmişler ... Bilmiyorum, hadiseleri unutmak için mi? Ben alakadar olsam, derhal yakasına yapışır, hesabını sorardım ..
AMİL ARTUS: İstanbul'dan getirilen öğrencinin isminin Raif olduğunu ifade ettiler. Bunu kuyuya atmışlar ... Yola olan mesafesine nazaran kuyuyu araştırdım. Fakat tarif edilen yerde böyle bir kuyu çıkmadı.
BAŞKAN: Bu iş mühimdir ... 'Esasen bir şey yoktu' falan diye propagandası da yapılıyor. Bu iş üzerinde titizliklel durmalıyızl." Bkz. *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları*, c. 1 (2 Haziran 1960-8 Eylül 1960), yay. haz. Cemil Koçak, (İstanbul: YKY, 2010), s. 435-436.

33 "Milli Birlik Komitesinin şehitlerle alâkalı tebliği
9/6/1960
1—10 Haziran 1960 günü, Anıt-Kabir'deki Hürriyet Şehitliğinde ebedi istirahata tevdi edilecek. hürriyet şehitleri şunlardır:
Orman Fakültesi talebelerinden Mehmet oğlu 1930 doğumlu Malatyalı Turhan Emeksiz.
İstanbul Lisesi talebelerinden Abdülkerim oğlu 1943 doğumlu Nedim Küçüközpat.
Harp Okulunda Topçu Teğmen Osman oğlu 1938 doğumlu Isparta'lı Ali ihsan Kalmaz. (1959-2)
2—28 Nisan ile 27 Mayıs tarihleri arasında milletçe girişilen hürriyet mücadelesinde İstanbul ve Ankara'da şehit edilikleri inanılır kaynaklardan ihbar edilen diğer öğrencilerimiz hakkında tahkikat devam etmektedir.
3—Üniversitelerin tatilde olmaları ile cinayetler mesullerinin almış oldukları tedbirler ve araştırmaların bir ay kadar bir zaman geçtikten sonra başlamış olması diğer cesetlerin bulunmasını güçleştirmektedir. Sayın halkımızın ve idarecilerin bu hususta bilgilerini resmî makamlara ulaştırmaları rica olunur."
"Millî Birlik Komitesinin şehitlerle alâkalı tebliği", *O Günlerin Fevkaladeliklerî Dolayısıyla Resmî Gazeteye Girmiyen Yayınlar. Resmî Gazete*, no: 10548, 11 Temmuz 1960, s. 1700.

34 Avni Elevli (Kurmay Binbaşı), *Hurriyet İçin 27 Mayıs 1960 Devrimi* (Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1960), s. 169.

35 *Ak Devrim* (Ankara: Başbakanlık Devlet Basımevi, 1960), s. 297.

36 Turan Emeksiz, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi öğrencisiydi. Onun da ismi vapura verilmiş ve İstanbul'da biri İstanbul Üniversitesi diğeri Cağaloğlu'ndaki Milli Türk talebe Birliği'nin (eski Eminönü Halkevi'nin) önüne olmak üzere iki büstü dikilmişti. Emeksiz 28 Nisan'da iktidarın DP'nin protesto edildiği olayları çok sert bastıran polisin olaylar sırasında kullandığı tabancadan çıkan bir kurşunun sekmesi sonucu vurularak öldürülmüştü. Mahkemeye düşen otopsi raporunda doğrudan hedef alınarak mı yoksa seken bir kurşunla mı öldüğü tartışması bile yapılmıştı. Sonuçta öğrenci olayları sırasında öldürülmüş olduğu kesindir. Ailesine vatanî hizmet kaleminden maaş da bağlanmıştır. 6 Ekim 1960 tarihli ve 95 sayılı "Turan Emeksiz'in Annesi Zeynep ve Kızkardeşleri Gülnaz ve Solmaz Emeksiz'e Vatanî Hizmet Tertibinden Aylık Bağlanması Hakkında Kanun", *Resmî Gazete*, no: 10627, 12 Ekim 1960 ve *MBK GKT*, c. 2, Onsekizinci Birleşim, (6 Ekim 1960), s. 6-7 (ve S. Sayısı: 88) ve *MBK KD*, s. 228. Tasarı, Bakanlar Kurulu'nca hazırlanır ve 22 Eylül 1960 tarihinde MBK'ya sunulur. Bkz. *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları*, c. 1, s. 136 dn/209.

37 Turan Emeksiz ile aynı gösteride hayatını kaybeden dördüncü isim İstanbul Erkek Lisesi öğrencisi 17 yaşındaki Nedim Küçüközpolat'tır. (Soyadı, kaynaklarda Özpolat geçmesine karşın kanun metninde Küçüközpolat olarak anılır.) Belirtildiğine göre 30 Nisan'da düzenlenen protesto gösterileri sırasında bir tankın üzerinden diğer tanka atlarken paletlerin altında kalmış ve vefat etmiştir. Bu konuda *Yassıada Zabıtları*, s. 3093 ve c. 3, s. 1326'da savcı açıklaması ve görgü tanığı ifadesi var. "Nedim Küçüközpolat'ın babası Abdülkerim Küçüközpolat ile annesi Fatma Adalet Küçüközpolat'a tazminat verilmesi hakkında kanun", bkz. *T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı*, c. 6, Yüzdördüncü Birleşim, 1. Oturum, 7/9/1961 Perşembe, s. 7. "Nedim Küçüközpolat'ın babası Abdülkerim Küçüközpolat'a vatanî hizmet tertibinden aylık bağlanması hakkında kanun tasarısı ve Maliye Komisyonu ile Kurucu Meclis Bütçe Komisyonuna seçilen Temsilci üyelerden mürekkep Karma Komisyon raporu, 1/136, S. Sayısı: 98.

38 Sonradan ailesine maaş bağlanmıştı. Kanun teklifini veren Sami Küçük şunları söyler: "İstanbul'da üniversitenin gösterileri sırasında, nümayişlere bir lise talebesi olarak katılmış. Ve maalesef bir tankın paletleri arasında kalmak suretiyle inkılâp şehitleri arasına girmiş ve hepimizin zaman zaman ziyaretini yaptığımız Anıt-Kabir'deki yerini almıştır. Babasına yetiştirmekte olduğu oğlunun kaybından dolayı, verilen bu miktarlar, kendilerine gösterilmiş mânevi sevgi tezahürü olabilir. Yaralarını saramaz. Bu şekil düşünülmüş ve Temsilciler Meclisinden bu kanun kabul edilerekçıkmıştır. Ve Yüksek Heyetinize gelmiş bulunmaktadır."
Bu açıklamadan sonra kanun kabul edilir. "Madde 1— 28.4.1960 tarihinde İstanbul Üniversitesinin tertiplediklerî nümayiş esnasında şehit düşen Nedim Küçüközpolat'ın babası Abdülkerim Küçüközpolat ile annesi Fatma Atalet Küçüközpolat'a 1961 yılı bütçesinin Devlet borçları kısmının vatanı hizmet aylıkları bölümündeki tahsisattan bir defaya mahsus olmak üzere (25.000) er lira tazminat ödenir. Bu tazminat her türlü vergi ve resimden muaftır." *T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı*, c. 6, Yüzdördüncü Birleşim, 1. Oturum, 7/9/1961 Perşembe, s. 7. "Nedim Küçüközpolat'ın babası Abdülkerim Küçüközpolat'a vatanî hizmet tertibinden aylık bağlanması hakkında kanun"

39 Anıtkabir'de Hürriyet Şehitliği olarak anılan yere gömülen ilk isim Teğmen Ali İhsan Kalmaz, 27 Mayıs darbe sabahı Ankara'da Postaneyi teslim almaya gitmiş, orada görevli polis memur ile yaşanan arbede sırasında, yanında bulunan jandarma erinin kaza kurşunuyla ölmüştür. Er tutuklanır ama soruşturmanın akıbeti meçhuldür. İsmi birçok yere —okula, sokağa, vapura— verilir. Ölümünün anlatımı için bkz. Avni Elevli, *age*, s. 168-171.

40 İkinci isim Ankara'da Maarif Koleji öğrencisi 11 yaşındaki Ersan Özey'dir. Ersan Özey 27 Mayıs günü babası Dündar Özey ile birlikte darbeyi kutlamak için sokaklarda dolaşır, kutlamalara sokağa çıkma yasağına rağmen gece de devam eder. O sırada Çankaya'da sokağa çıkma yasağını ihlal ettikleri için asker tarafından bulundukları arabanın üzerlerine ateş açılır, bu sırada vurularak öldürülür Oturduğu sokağın adı da "Şehit Ersan Caddesi" olarak değiştirilir. Son bilgi için bkz. Müşerref Hekimoğlu, *27 Mayıs'ın Romanı* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975), s. 176-177.

41 MBK üyesi Kurmay Albay Fikret Kuytak tarafından hazırlanan ve MBK'nın 4 Ocak 1961 tarihli toplantısında görüşülerek kabul edilen "Sökmen Gültekin'in Babası Ali Gültekin ile Annesi Kadriye Gültekin'e Vatanî Hizmet Tertibinden Aylık Bağlanması Hakkında Kanun" tasarısı için bkz. *MBK GKT*, c. 5, Yetmişinci Birleşim, 4 Ocak 1961, s. 2-3 ve *Resmî Gazete*, no: 10702, 9 Ocak 1961 ve *MBK KD*, s. 569. Bkz. *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları*, c. 1, s. 136 dn. 209.

42 Arif Şentek, "27 Mayıs 1960'ın 50. Yılında: Darbeler, 27 Mayıs, Mimarlar ve Mimarlar Odası", *Mimarlık* 353 (Mayıs-Haziran 2010) s.

43 Feridun Ergin, "Hürriyet Şehitleri", *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1960 ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Ne Mutlu Hürriyet Şehitlerine", *Ulus*, 10 Haziran 1960.

44 Dönemin fotoğraflarıyla ünlü *Hayat* dergisi bir sayısının büyük bölümünü bu törene ayırmıştı. *Hayat* 25 (17 Haziran 1960): s. 6-9.

45 *Bayram Gazetesi*, 8 Haziran 1960, s. 1 ve 7.

46 Hürriyet ve İnkılâp şehitleri merasimi dolayısıyla 10 Haziran 1960 günü orta dereceli okulların tatilleri hakkında 9 Haziran 1960 Karar no: 167.

47 *Hürriyet*, 9 Haziran 1960, s. 1 ve 6.

48 *Hürriyet*, 10 Haziran 1960, s. 1 ve 5.

49 "Hürriyet Mücadelesinin İstanbul'daki Şehitleri, dün tertip edilen büyük törenle Anıt-Kabirde hazırlanan şehitliğe defnedilmek üzere Ankara'ya gönderilmiştir. Hürriyet şehitleri Turan Emeksiz ve Nedim Özpolat'ı (Ata)ya kavuşturma merasimi, dün yine İstanbul'un İnsanını taşıru toprağını yerinden oynatan gözleri nemli yüzbinlerin ıştırakiyle ve çok hazin bir şekilde yapılmıştır", *Hürriyet*, 10 Haziran 1960, s. 1 ve 5.

50 *Hürriyet*, 10 Haziran 1960, s. 1.

51 "Be şehidimiz dün Ankara'da hazin bir törenle Anıt-Kabir yanına toprağa verildi. Hürriyet ve İnkılap şehitlerimiz, bugün yüzbinlerce Ankaralının gözyaşları arasında bütün milletimizin izinde yürüdüğü büyük Atatürk'ün yanında vatan topraklarına tevdi edildi". *Hürriyet*, 11 Haziran 1960, s. 1 ve 6

52 *Ulus*, 11 Haziran 1960, s. 1.

53 *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1960, s. 1.

54 *Hürriyet*, 11 Haziran 1960, s. 1.

55 "Aziz vatandaşlar, sevgili Türk gençliği: İnandığı fikirler için, hiçbir ümid ışığı olmadığı halde mücadele etmek, şereflerin en büyüğüdür. Bugün toprağa vermekte bulunduğumuz hürriyet kahramanları, ihtiram duygularımızın üstünde yüksekerek gönüllerimizde yer almışlardır. Şu anda onları övecek değilim. Çünkü buna asla ihtiyaçları yoktur. İçimizden böyle kahramanlar yetiştiği için asıl bizler övünç duymaktayız. Bağrına katılacakları vatan toprakları mübarek naaşları ile bir kat daha değer kazanmaktadır.

Bunlar hakiki kahramanlardır ve kahramanlık ne yalnız bir yükseliş demektir ne de yıldızlar gibi parlayıp sönmektir.
Ölmezliği düşünmek boşuna bir emektir. Kahramanlık hürriyet, hürriyet için ölmektir. Kahraman şehitlerimiz müsterih uyuyunuz, vatan ve millet sizlere minnettardır."
Cumhuriyet gazetesinde tören şöyle anlatılır: "Sonra bütün bandoların müştereken çaldığı istiklal Marşımız başladı. Burada şahane bir tablo yaratılıyor. Şehitler, sancaklar, selâm duran yüzbinler, jet uçakları ve top sesleri... Böyle bir ölüm güzel dostlar.
Artık merasimin sonundayız. Onlar aramızdan ayrılacaklar ve Atatürk'le Birleşecekler (...) Teğmen Ali ihsan Kalmaz'ın naaşı yerinden alındı. Diğerleri de onu takip etti. Eller üzerinde açılmış çukurlara doğru götürülüyorlar. Her kabrın başında şehitlerin yakınları sıralanmış. Yüzbinlerin başları eğilmiş mezarlara...
Bayraklara sarılı tabutlar yavaş yavaş indirildiler. Her kabrin toprağına yurdun dört bir tarafından getirilen topraklar karıştırılıyor. Her şehit toprağa verildikçe Harp Okulu bölüğü havaya yaylım ateş yapıyor.
Sonra her şey bitti Artık beş şehit aramızda değildiler. Anıt Kabir'i doldurarak sessizce dağıldılar."
Cumhuriyet, 11 Haziran 1960, s. 5.

56 "Devlet ve Hükümet Reisi Cemal Gürsel Hürriyet şehitlerinin kabrine çelenk koydu", *O Günlerin Tevkaladelikleri Dolayısıyla Resmi Gazeteye Girmiyen Yayınlar*, *Resmi* Gazete, no: 10548, 11 Temmuz 1960, s. 1700.

57 "Türkiye Ticaret Odaları Genel Kurul Toplantısı", *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1960, s. 5.

58 "Hürriyet Şehitleri Turnuvası", *Cumhuriyet*, 28 Şubat 1961, s. 6.

59 27 Mayıs'ın yıldönümünde yapılan törenleri anlatan aşağıdaki haberden anlaşılıyor: "(...) Daha sonra siyası partilerin ileri gelenleri gününanlam ve önemini belirten birer konuşma yaptılar. Devrim gazilerinden ve Temsilciler Meclisi üyesi Hüseyin Onur, 'Ey Atatürk! Kafa, kol, gövde ve bacaktan vazgeçtik, fakat eserlerinden vazgeçmeyeceğiz' şeklindeki sözlerine Devrim şehitleri için yazdığı şu şiiri ekledi:
'Ey Turan Emeksizim. Nedimim, Kalmazım.
Ey benim ideal kardeşlerim, şehit kardeşlerim,
Kalkın görün bugün de sizin yanınızdayım,
Fakat ne yazık sız yücelerde ben hâlâ hayattayım.
Sız de gülün biraz, bugün sızın gününüz.
Hakikat oldu bakın hürriyet ideâliniz.
Hürriyet diye diye soldu gözet teniniz.'
"27 Mayıs'ın İlk Yıldönümünü el ele, omuz omuza kutladık", *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1961, s. 1 ve 5.

60 *Hayat* 25 (17 Haziran 1960): 3'te Hürriyet Gazileri olarak Yüksel Çengel, Haydar Zengin, Alp Kuran gibi isimleri tanıtır.

61 *Hayat* 26 (24 Haziran 1960): 3.

62 "Hürriyet Şehitleri Anılacak-28 Nisan Olayının hatırası büyük bir törenle anılacak", *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1961, s. 1 ve 7.

63 *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1966, s. 5.

64 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 2, c. 1 Toplantı: 1, 10. Birleşim. 1. Oturum, 11.11.1965 Perşembe, s. 322.

65 "Devrim Şehitleri İçin Saygı Duruşu Teklifine Bazı AP'li Senatörler Oy Vermedi". *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1963, s. 1 ve 5.

66 *Milliyet*, 20 Mayıs 1961, s. 1.

67 *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1964, s. 1

68 "Anayasa Yürüyüşü Muhteşem Oldu", *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1970, s. 1 ve 7.

69 27 Mayıs 1960 darbesi sırasında yurtdışında (Kore'de) bulunuyordu. Eylül 1960'ta dönüşünde albaylığa terfi ettirilerek, Harp Okulu komutanlığına atandı. Genel seçimlerin sonucunda CHP birinci parti çıkmakla birlikte, DP'nin devamı niteliğindeki AP ve YTP'nin toplamının ciddi bir rahatsızlık uyandırdığı anlaşılıyor. Hatırlanacağı üzere bu sebepten dolayı orduda kıpırdanmalar artacak, üstü örtük ve açık darbe istekleri çoğalacaktı. Ordudaki şahın cunta yönetimin sivillere devredilmesi, demokrasiye geçilmesi konusunda ciddi bir tedirginlik yaşıyordu. Seçim sonuçları darbecilerin bu konudaki tedirginliklerini artırmıştı. Yeniden müdahale gündeme gelmiş, bu amaçla yeni bir muhtıra niteliğindeki 21 Ekim 1961 Protokolü imzalanmıştı. C. Gürsel devreye girmiş, imzacılar ve ardından siyasi parti başkanlarıyla bir toplantı yapmış ve uzlaşma sağlanmıştı. Ancak uzlaşma darbe heveslilerini daha da istekli hale getirecekti. Seçimlerin üzerinden henüz dört ay geçmişken Kara Harp Okulu kumandanı Kurmay Albay Talat Aydemir'in öncülüğündeki "Albaylar Cuntası" Harp Okulu öğrencileriyle birlikte bir darbe girişimi başlattı.

70 Can Kaya Isen, *22 Şubat 21 Mayıs Geliyorum Diyen İhtilâl...* (İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1964) ve Orhan Erkanlı, *Askeri Demokrasi 1960-1980* (İstanbul. Güneş Yayınları, 1987), s. 114 vd. ve Orhan Erkanlı, *Anılar,...Sorunlar...Sorumlar* (İstanbul: Baka Matbaası, 1973).

71 "Ankaradaki bilanço: 7 ölü, 24 yaralı-Aydemir ile Alparslan Türkeş Tevkif Edildiler", *Hürriyet*, 22 Mayıs 1963, s. 1 ve 7.

72 Kısa bir toparlama için bkz. Ekrem Özden, *21 Mayıs İsyanı* (İstanbul: Şevket Ünal Matbaası, 1963).

73 "Bakanlarla Kumandanlar dün bir toplantı yaptılar.- Güvenlik Kurulu olayları ele aldı.-tedbirleri gözden geçirdi. İnönünün başkanlığında yapılan toplantıda 21 mayıs şehitlerinin Anıt-Kabire defni kararlaştı", *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1963, s. 1 ve 5.

74 "Ankaradaki son olaylarda ölü ve yaralıların kimliği açıklandı", *Hürriyet*, 26 Mayıs 1963, s. 1 ve 11.

75 *Milliyet* haberi şöyle verir. "Binbaşı Cafer Atilla, Onbaşı Hasan Aktar, er Mustafa Gültekin, er Mustafa Çakar ve Mustafa Şahın şehit olmuşlar ve törenle Anıt-Tepe'deki şehitliğe gömülmüşlerdir", *Milliyet*, 26 Mayıs 1963, s. 5.

76 "21 ve 27 Mayıs Şehitlerinin Kimliği", *Milliyet*, 25 Ağustos 1988, s. 1.

77 "20/21 Mayıs 1963 gecesi ayaklanmasını bastırırken şehit düşen azılı vatan eviatlarının mübarek vücutlarının Atatürk Anıt-Kabri yanındaki şehitliğe defnolunmasına dair önergeler" verilir. *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 1, c. 2. Toplantı: Üçüncü Birleşim, 22.5.1963 Çarşamba, s. 1 ve 28-29.
"Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına 20 / 21 Mayıs 1963 gecesi isyan harekâtı sırasında millet haklarını, demokratik nizamı, Anayasa ve hürriyet ilkelerini koruma yolunda canlarını veren aziz şehitlerimizin büyük önder Atatürk'ün ebedî istirahatgâhı Anıt-Kabir'de Şehitler Mezarlığına gömülmelerini arz ve teklif ederiz.", s. 30.

78 Aşe, s. 321.

79 Haber ve alt başlıkları şöyledir- Hürriyeti ve Anayasa uğrunda şehit düşen "21 Mayıs Şehitleri"nin cenazeleri 23 Mayıs 1963'te, "Hürriyet Şehitliği"ne "Büyük Atatürk'ün Anıtkabrinde 27 Mayıs devrimi şehitlerinin yanında hazırlanan kabirlere gömülmüşlerdir." Törende İnönü, bakanlar, subay ve kumandanlar da hazır bulunmuştur. "21 Mayıs şehitleri dün Anıtkabir'e defnedildi, *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1963, s. 1 ve 5.
Törende İnönü, Bakanlar, Subay ve Kumandanlar da hazır bulunmuştur. Ankaralılar cenazeleri yaşlı gözlerle takip etti Ankara, 23 (Cumhuriyet Teleks) 2021 Mayıs olaylarında Hürriyet ve Anayasa uğrunda ölen beş şehit, bugün yapılan hazın bir törenle Büyük Atatürk'ün Anıtkabrinde 27 Mayıs devrimi şehitlerinin yanında hazırlanan kabirlere gömülmüşlerdir. Olaylar sırasında demokratik rejimi savunma için hükümet emrindeki görevleri sırasında şehit düşen Muhafız Alayı emir subayı piyade Binbaşı Cafer Atillâ ile 28 inci tümen erlerinden onbaşı Hasan Aktar, er Mustafa Gültekin, er Mustafa Şahin ve er Mustafa Çakı..."

80 Bu konuşmanın uzun versiyonu için Ekrem Özden, *21 Mayıs İsyanı* (İstanbul: Şevket Ünal Matbaası, 1963), s. 28.

81 "Aziz vatanın selâmeti uğruna kıymetli canlarını vermiş olan şehitleri ebedi karargâhlarına tevdi etmiş bulunuyoruz. Bu şehitler en şerefsiz ve en tehlikeli saldırıya, tecavüze karşı vatanın selâmetini kurtarmışlardır Nur içinde yatacaklardır. Vatana ettikleri hizmet büyüktür. Onların kanı bütün tehlikeleri temizlemiştir. Silâh arkıdaşlarının sözleri Atatürk'ün huzurunda onların teminatıdır. Geçirdiğimiz tehlikeyi, bahtsız ve düşüncesiz insanların hareketlerini önleyen bu şehitleri unutmayacağız. Kendilerini hürmetle selâmlıyoruz. Rahmetle anarız. Millet onları daima hatırlayacak, saygı ile yâd edecektir."
"İnönünün yaptığı konuşma", *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1963, s. 1 ve 5.

82 Fehmi Erol 21 Mayıs'ta ağır yaralanmış, sonra da 29 Mayıs'ta vefat etmiştir. "Şehit Albay Fehmi Erol-21 Mayıs günü Yaralanan bir Albay vefat etti", *Milliyet*, 29 Mayıs 1963, s. 1 ve 7 Ayrıca bkz. *Hürriyet*'tekl haberde Hava Albayı Fehmi Erür'ün de vefat ettiği, Anıtkabir'deki şehitliğe gömüleceği bilgisi vardır. "Şehit Sayısı 6 ya çıktı. Hv. Albayı Fehmi Erür de vefat etti", *Hürriyet*, 29 Mayıs 1963, s. 1.

83 "Büyük milletimizin sevgi duyguları içinde ebedi istirahatgahına tevdi ettiğimiz büyük bir şehidin huzurunda toplanmış bulunuyoruz. (...) Atatürk'ün çevresinde toplanmış olan 27 Mayıs ve 21 Mayıs şehitleri vatanımızda yeni yetişecek kuşaklara fedakârlık yolunu ve her türlü fesatlara karşı doğru yolu gösteren sönmez meşale olarak payıdar olacaktır. Bütün 27 Mayıs şehitlerinin huzurunda vatana ifa ettikleri büyük hizmetlerin minnetini yüreklerimizde taşıyarak cumhuriyet hükümetinin saygılarını sunuyoruz."
"Şehit hava Albayı Dün Defnedildi/Şehit Hava Albayın Cenazesi Kaldırıldı", *Milliyet*, 30 Mayıs 1963, s. 1 ve 7.

84 "Şehit Albay Toprağa verildi", *Hürriyet*, 30 Mayıs 1963, s. 1.

85 *Hayat* 39 (22 Eylül 1966), s. 3-5.

86 "Bakanlar Kurulu, dun saat 23:05'te Başbakan Demirel'in başkanlığında toplanmış Gürsel'in cenaze töreni konusunu müzakere etmiştir. (...) Gürsel'in Anıt-Kabire gömülmesi yolunda bir karar alındığı sanılmaktadır...." "Gürsel'i Kaybettik". *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1966, s. 1.

87 "Anıt-Kabir'e Gömülebilir", *Milliyet*, 15 Eylül 1966, s. 7.

88 "Karar Sayısı: 6/7022
27 Mayıs 1960 İhtilâli uğrunda canlarını vermiş olanların Atatürk'e ait Anıt-Kabir Âbidesinin bulunduğu tepe üzerindeki özel mahalle defnedilmiş olmaları itibariyle, İhtilâlin Lideri olan eski Cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Senatosu Tabii Üyesi Cemal Gürsel'in de bu sıfatla aynı yere defnedilmesi ve cenaze merasiminin ilişik programa göre cereyan etmesi; Bakanlar Kurulunca 15/9/1966 tarihinde kararlaştırılmıştır."
"Kararname", *Resmi Gazete*, no: 12403, 17 Eylül 1966, s. 1.

89 Demirel, Sunay'ı ziyaretinden sonra "Merhum Cemal Gürsel Anıt-Kabirin bulunduğu tepe üzerinde Hürriyet Şehitlerinin yanında toprağa verilecektir", *Hürriyet*, 16 Eylül 1966, s. 1.

90 "Eski Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Pazar günü Anıt-Kabir'de devrim şehitlerinin yanına gömülecektir. Genel Kurmay'ın teklifi üzerine, hükümet durumu görüşüp karar bağlamış, karar Cumhurbaşkanı Sunay'ın onayından çıkmıştır. İlgililer, bundan böyle ölecek eski devlet başkanlarının da Anıt-Kabir'e gömülmeleri konusunda kararname çıkacağı söylenmektedir. Öğrenildiğine göre, Genel Kurmay, Gürsel'in Anıt-Kabir'e gömülmesi konusunda inceleme yaptırmış, fakat Anıt-Kabir içinde Ata'nın kabrinden başka mezar yeri olmadığı görülmüştür. Bunun üzerine Gürsel'in 27 Mayıs şehitleri ile 21 Mayıs şehitlerinin mezarları arasında kalan yere gömülmesi kararlaştırılmış ve yer tespit edilmiştir." "Gürsel Anıt-Kabir'de Toprağa Verildiyor", *Milliyet*, 16 Eylül 1966, s. 1.

91 Eski Cumhurbaşkanı CEMAL GÜRSEL'E Yapılacak Cenaze Törenine Ait Program, *Resmi Gazete*, no: 12403, 17 Eylül 1966, s. 1-2.

92 T.C. Milli Birlik Komitesi Ankara, *Hürriyet ve İnkılâp Şehitleri Merasim Programı 10 Haziran 1960* (Ankara: 6 Haziran 1960).

93 "Cemal Gürsel'e Saygı Geçişi Başlıyor", *Milliyet*, 17 Eylül 1966, s. 1 ve 7; "Gürsel Bu gün toprağa veriliyor", *Milliyet*, 18 Eylül 1966, s. 1 ve 7; "Gürsel'in Naaşı bugün Katafalka

konuyor", *Hürriyet*, 17 Mayıs 1966, s. 1; "Gürsel'in Cenaze Töreni Bugün", *Hürriyet*, 18 Mayıs 1966, s. 1.

94 "Gürsel Dün Toprağa Verildi". *Hürriyet*, 19 Eylül 1966, s. 1.

95 *Anıtkabir Tarihçesi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994), s. 90

96 *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1981, s. 9.

97 Tunç Boran, Mekân ve Siyaset İlişkisi Bağlamına Anıtkabir (1938-1973), doktora tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Ankara, 2011), s. 323-324. Bu tezin bir bölümü kitaplaşmıştır. Tunç Boran, *Anıtkabir'in İnşaası (1938-1953)* (Ankara: Aft Yayınları, 2012) Ancak kitaplaşan kısmı 1953 sonrasını içermemektedir. Bu nedenle atıflarımı teze yaptım.

98 "Ömer İnönü, dün akşam Pembe Köşk'te yapılan bir konuşma sırasında İsmet İnönü'nün cenazesinin İzmir'e nakledilerek annesinin yanına gömülmesinin daha doğru olacağını söylemiş 'Babam hep böyle yapmamızı, annesinin yanına gömülmesini isterdi' demiştir." "İnönü'nün Anıt Kabre Gömülmesine Karar verildi ailesi ise İzmirde annesinin yanına gömülmesini istiyor", *Milliyet*, 26 Aralık 1973, s. 3.

99 Boran, Mekân ve Siyaset İlişkisi Bağlamına Anıtkabir (1938-1973), s. 326.

100 *Milliyet*, 26 Aralık 1973, s. 3.

101 "İnönü Son Defa Mecliste", *Hürriyet*, 27 Aralık 1973, s. 1.

102 "İnönü'yü Kaybettik". *Hürriyet*, 26 Aralık 1973, s. 1.

103 "İnönü, Anıt-Kabrın içinde, Atatürk'ün tam karşısında toprağa verilecek", *Milliyet*, 27 Aralık 1973, s. 1.

104 *Milliyet*, 27Aralık 1973, s. 11.

105 Karar Sayısı: 7/7669. "Kurtuluş Savaşının Garp Cephesi Komutanı eski Cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Senatosu Tabii Üyesi İsmet İnönü'nün, 26/12/1973 günü Anıtkabir'de Hükümetçe yaptırılan inceleme sonucunda defnedileceği yer olarak tespit edilmiş bulunan (Zafer ve Barış Kuleleri arasında 25 açıklıklı Kolonad'ın orta boşluğu 13 ve 14 üncü kolonları arası) mahalle gömülmesi Bakanlar Kurulunca 27/12/1973 tarihinde kararlaştırılmıştır." *Resmi Gazete*, no: 14775, 21 Ocak 1974, s. 1.

106 *Milliyet*, 28 Aralık 1973, s. 1 ve 6.

107 "Paşayı Toprağa veriyoruz", *Hürriyet*, 28 Aralık 1973, s. 1; "Tarihte Bir Sayfa Kapandı", *Hürriyet*, 29 Aralık 1973, s. 1.

108 *Anıtkabir Tarihçesi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994), s. 89.

109 Demirel, fikirlerini şöyle izah etmiştir: "Sayın İnönü'nün vefatıyla yeni bir meseleyle karşılaşmış bulunuyoruz. Meselenin nezaketini biliyorum Yanlış anlaşılmayacağını ümit ediyorum. Bununla beraber hem bir aydınlatma yapacağım ve hem de bir hususu arkadaşlarıma ve kamuoyunun nazarı dikkatine sunacağım: Genç Cumhuriyetimizin Devlet Başkanlığını yapmış muhterem kişilerin nereye gömüleceği konusu her defasında tartışmaya açık olmaktan çıkarılmamalıdır bu husus bir kaideye bağlanmalıdır. Bu tartışma vefatın vuku bulduğu ortamda incitici olabilir, ama daha sonra devam edebilir, bu ise bölücü olabilir. Milletimiz ölülerine saygı konusunda çok hassastır, devlet başkanları arasında tefrik yapmak ise siyasi sakıncalar doğurabilir. Bunun içindir ki, bu hususun bir kaideye bağlanması zamanı gelmiştir diyorum. Sayın Gürsel'in vefatında, o günkü karara hâkim olan düşünce, mevcut yapı içerisine kimsenin gömülemeyeceği idi. Tabiidir ki bu bir kanaat idi. Onun için Sayın Gürsel ihtilalin de lideri olarak bahçede bugün medfun bulunduğu yerde toprağa verilmiştir. Bu aydınlatmayı bir tartışma açmak için yapmıyorum, sadece bunun yapılmasını bir görev sardığım için ifade ediyorum.", *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1973, s. 1 ve 7.

110 "Anıt-Kabir'in her türlü hizmetlerinin Maarif Vekâletince ifasına dair Kanun", Kanun No: 6780, Kabul Tarihi: 9/7/1956. *Resmi Gazete*, no: 9358, 14 Temmuz 1956, s. 15094. "Madde 1.—Ankara'da Atatürk'ün aziz naşının medfun bulunduğu Anıt - Kabir'in her türlü hizmetlerinin ifasına ve Atatürk'ün hayat ve hâtırasiyle alâkalı müze, kütüphane vesair tesislerin vücude getirilmesine ve bakımının teminine Maarif Vekâleti memurdur...." 11 Temmuz 1956

111 *Anıtkabir Tarihçesi*, s. 88.

112 "MADDE 1.—Ankara'da Atatürk'ün aziz naşının defnedildiği Anıtkabir'in ve buradaki Atatürk'ün hayat ve hatırası ile ilgili müze, kütüphane ve diğer tesislerin her türlü hizmetlerinin yürütülmesinden Genelkurmay Başkanlığı sorumludur."
"Anıtkabir Hizmetlerinin Yürütülmesine İlişkin Kanun", Kanun Numarası: 2524, Kabul Tarihi: 11/9/1981, *Resmi Gazete*, No: 17459, 15 Eylül 1981, s. 7; *Düstur*, Tertip: 5, c. 20, s. 424.

113 "Anıtkabir Hizmetlerinin Yürütülmesine İlişkin Yönetmelik" Bakanlar Kurulu Kararının Tarihi: 28/2/1982, No: 8/4387. Dayandığı Kanunun Tarihi: 11/9/1981, No: 2524. *Resmi Gazete*, no: 17659, 9 Nisan 1982, s. 25-33; *Düstur*, Tertip: 5, c. 21, s. 1089. Yönetmelikte 1982'de Bakanlar Kurulu Kararıyla giriş ücretleri ile ilgili bir değişiklik yapılmıştır. *Resmi Gazete*, no: 17750, 10 Temmuz 1982, s. 1. Daha sonra 18 Mayıs 1989 Kararname No: 89/14159, *Resmi Gazete*, no: 20217, 6 Temmuz 1989, s. 13. 18 Mayıs 1994 94/5693 numaralı kararnamelerle bazı değişiklikler yapılmıştır; *Resmi Gazete*, no: 21981, 5 Temmuz 1994, s. 24

114 Teklif şu genel gerekçe ile sunulur: "Türk Milleti, Büyük Kurtarıcısı ve Cumhuriyetinin Kurucusu Ulu Önder Atatürk'ü en yakın silah ve mesai arkadaşı İsmet İnönü ile birlikte, sonsuza dek yaşayacak Türkiye Cumhuriyetinin başkenti Ankara'da inşa ettiği Anıtkabir'e defnedilmiştir." MİLLÎ GÜVENLİK KONSEYİ TUTANAKLARI, S. Sayısı: 274 "Devlet Mezarlığı Hakkında Kanun Teklifi ve İhtisas Komisyonu Raporu. (2/75) s. 1-5.

115 "Devlet Mezarlığı Hakkında Kanun", Kanun Numarası: 2549, Kabul Tarihi: 6/11/1981, *Resmi Gazete*, no: 17510, 10 Kasım 1981, s. 3-4; *Düstur*, Tertip: 5, c. 21, s. 34, [Daha sonra bu kanunda 2006 yılında değişiklik yapılmış ve "devlet başkanları" ibaresi 1. maddeden çıkarılmış, ayrıca kendisi veya ailesinin talebi ile bu durumdaolanlara kanun hükmü uygulanmayacağı belirtilmiştir. Bkz. Kanun No: 5554, 1. maddede değişiklik ve Ek Madde 1 (10 Kasım 2006)]
"Amaç ve Kapsam:
MADDE 1.—Bu Kanunun amacı; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları ve Devlet Başkanları ile Cumhuriyetin kuruluşuna hayat veren Ulu Önder Atatürk'ün en yakın silah arkadaşları olan İstiklal Harbi Komutanları (Kahramanları) için, Ankara'da, bir 'Devlet Mezarlığı' tesisi ve bunun İdame ve muhafazası ile ilgili hususları düzenlemektir. Türk milletinin, bir armağan olarak yalnız Büyük Kurtarıcısı için tesis ettiği Anıt kabirde Atatürk'ün ve ayrıca en yakın silah ve mesai arkadaşı İsmet İnönü'nün kabirleri muhafaza edilir. Anıtkabir alanı içine başkaca hiçbir kimse defnedilemez.

116 "Bozuları Tarih Bahçesi", *Arayış* 40 (21 Kasım 1981): 7.

117 *Anıtkabir Tarihçesi*, s. 90.

118 *Milliyet*, 25 Haziran 1988, s. 1 ve 13.

119 Turgay Gülpınar, Şehitliğin İnşası ve İmhası: Turan Emeksiz Örneği, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı (Ankara, 1912), s. 208.

120 "Anıtkabir'den mezar nakline tepki
Haber Servisi: 27 Mayıs şehitlerinin Anıtkabir'den Cebeci Şehitliği'ne nakledilmeleri, 27 Mayıs devrimini gerçekleştirenlerin sert tepkilerine neden oldu. Milli Birlik Komitesi Başkanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 4. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in kemiklerinin de 30 Ağustos günü Devlet Mezarlığı'na nakledileceği bildirildi. Anıtkabir bahçesinde bulunan 27 Mayıs şehitleri Ali İhsan Kalmaz, Turan Emeksiz, Sökmen Gültekin, Ersan Özey ve Nedim Özpolat ile 21 Mayıs şehitleri Hava Albayı Fehmi Erol, Binbaşı Cafer Atilla, erler Mustafa Şahin, Mustafa Çakı ve Hasan Aktar'ın kemiklerinin torbalara konularak Cebeci Şehitliği'ne nakledilmesi, tepkilere neden oldu. Nakillerin 6 Kasım 1981 günü yürürlüğe giren Devlet Mezarlığı Yasası'na dayanılarak yapıldığı öğrenildi. Yasaya göre, Anıtkabir'de Atatürk ile en yakın silah ve mesai arkadaşı İsmet İnönü'nün dışında kabir bulunmayacak. Bunedenle 27 Mayıs devrimini gerçekleştiren Milli Birlik Komitesi'nin başkanı ve Türkiye'nin 4. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in kemiklerinin de 27 ağustos günü mezarından çıkarılacağı, 30 ağustos günü Cebeci Şehitliği'nde bulunan 5. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile birlikte Atatürk Orman Çiftliği içinde oluşturulan Devlet Mezarlığı'nda toprağa verileceği bildirildi. Burada yapılacak törene Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in de katılacağı öğrenildi." *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1988, s. 1 ve s. 14

121 Altan Öymen, "Cenazeler", *Milliyet*, 27 Ağustos 1988, s. 11.

122 *Milliyet*, 26 Ağustos 1988), s. 1.

123 *Milliyet*, 26 Ağustos 1988, s. 1 ve 14.

124 "Şehitlerin sonu bu mu olacaktı?", *Milliyet*, 25 Ağustos 1988, s. 14. Benzer bir haber için *Milliyet*, 26 Ağustos 1988, s. 1.

125 *Milliyet*, 26 Ağustos 1988, s. 14 ve "Anıtkabir'den Mezar Nakline Tepki", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1988, s. 8.

126 "Anıtkabir'den Mezar Nakline Tepki", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1988, s. 8.

127 Aynı yerde.

128 "Anıtkabir'den Mezar Nakline Tepki", s. 1 ve 8.

129 *Milliyet*, 26 Ağustos 1988, s. 14 ve "Anıtkabir'den Mezar Naklıne Tepki", s. 8.

130 "Gürsel'in Mezarı 30 ağustosta nakledilecek-Anıtkabir'den Mezar Nakline Tepki", s. 1.

131 Gürsel'in Oğlundan Büyük Tepki" ve ayrıca şu haber "Ağlatan Nakil: Bir temizlik işçisi... Bir Beyaz Torba... Bir devlet başkanının mezarı nakledıliyor... Ve, Gürsel'in böyle taşıdılar." *Hürriyet*, 28 Ağustos 1988, s. 1 ve 13.

132 "Eski Cumhurbaşkanlarından Gürsel, Sunay ve Atatürk'ün 63 yakın silah arkadaşının naaşlarının nakledileceği devlet mezarlığı, Kenan Evren'in kaılacağı törenle bugün açılıyor", *Hürriyet*, 30 Ağustos 1988, s. 1.

133 "Evren: Kabrin Yeri Kalptir", *Hürriyet*, 31 Ağustos 1988, s. 1.

134 *Milliyet*, 31 Ağustos 1988, s. 1 ve 6; "Evren: Eğer Kusur Varsa benimdir", *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1988, s. 1 ve 8

135 "Evren: Eğer kusur varsa bu benimdir", s. 8.

136 İlginçtir, bu olayı Recep Tayyip Erdoğan yerel seçim konuşmalarının birinde hatırlatacaktır. 17 Mart 2014, Erdoğan'ın Ak Partı Aydın mitinginde yaptığı konuşma:
"Hayatını kaybetmiş bu 5 kişiye hürriyet şehitleri diyorlardı o zaman CHP'liler. İstanbul'dan başladı, Ankara'ya kadar, günlerce bu 5 kişinin bu cansız bedenini gezdirdiler. Sonra Anıtkabir'e defnettiler. Günlerce darbeciler bunlardan bahsetti, gazete bunları yazdı. 5 kişinin cansız bedeni üzerinden günlerce istisnar yaptılar. CHP, bu 5 cansız beden üzerinden günlerce rant elde etmeye başladı. Bu 5 kişi, nasıl öldü: Biri 27 Mayıs darbesi sırasında, kendi askerinin kaza kurşunuyla öldü. Biri sabah darbeyi kutlamak için sokağa çıkan bir CHP'li babanın yanındaki 11 yaşındaki çocuktu. O da askerlerin yanlış ateşiyle ölmüştü. Bir diğeri 27 Mayıs öncesinde Adnan Menderes'e karşı yapılan gösterilerde seken kurşunla öldü. Bir diğeri Menderes karşıtı gösterilerde tankın üzerinde konuşurken düşüp ölmüştü. 5'incisi de darbeye hazırlık yaparken elindeki silahın patlaması sonucu öldü. 5'i de maalesef kazara ölmüştü. 5'inin ölümünde de hükümetin hiçbir sorumluluğu yoktu. Biri de 11 yaşında olan bu 5 kişiyi, adeta propaganda, reklam aracı yaptılar, 5 kişinin bedenleri, cesetleri üzerinden günlerce kara propaganda yaptılar. Bu ölümleri hem darbeyi kışkırtmak için kullandılar hem de darbe sonrasında Menderes'i karalamak için kullandılar. Çok büyük törenlerle 5 kişiyi Anıtkabir'e defnettiler. 1980 sonrasında, oradan kemiklerini çıkarıp ailelerine verdiler. Ne o olayı, ne o 5 kişiyi kimse hatırlamıyor. Maalesef kullanıldılar, ardından unutuldular. sonra bir torba içinde kemikleri ailelere verildi. CHP bu, zihniyet bu. Onun için diyorum, Aydın bir değişim, dönüşüm yapmak durumunda."

AYDINLIK DERGİSİNDE UNUTULAN NÂZIM ŞİİRLERİ*

SİNAN ŞANLIER

Nâzım'ın erken dönemi şiir etkinlikleri konusunda gün yüzüne çıkarılacak birçok bilinmez bulunmaktadır. Bu alanda, ilk evrede varsayım olarak da ortaya atılsa, üslup başta olmak üzere bir dizi ipucu, araştırmacıları bir kez daha Nâzım'a yöneltmektedir. Şüpheciliği elden bırakmadan bu konuda oluşturulacak tartışma ortamı bize Nâzım konusunda yeni açılımlar sağlayabilir.

Aydınlık **dergisinin Mayıs 1924 tarihli 21. sayısının kapağı. Başlığın üstünde "Bütün dünya işçileri birleşiniz" sloganı yer almaktadır.**

Geniş bir coğrafyaya yayılan yaşamı, sürekli kaçgöç içinde bulunması, mahkemeleri, tutuklanmaları, didik didik edilmeler ve daha birçok etken, Nâzım Hikmet'in külliyatını eksiksiz bir biçimde tamamlamayı olanaksız kılmaktadır. Örneğin, Ekber Babayef'in, başlarda Nâzım'la bile birlikte çalışmış olmasına rağmen, sonra editörlüğünü tek başına yapmak zorunda kaldığı sekiz ciltlik ünlü *Sovyet Baskıları*'nın ikinci cildinin yarısı, baştaki ilk bir buçuk cildin düzeltmeleri olmuştur. Her an bir yerlerden çıkan bir kâğıt parçası, gazete sayfalarında fark edilmemiş bir yazı, aynı dergide farklı farklı isim kullanması ya da Nâzım'ın eserlerini derleyip toparlama işe soyunanların zamanla yorgunlukları ya da bazen dikkatsiz davranmaları veya kimi zaman şaire rağmen onu koruma (!) amacıyla sansüre uğratmaları Nâzım'ın yayımlanmış eserleri için bile "İşte bu kadar" demeyi zorlaştırmaktadır.

Otuzdan fazla takma isim kullanan şairin yazı ve şiirleri çok sayıda yayında yer almıştır. Eserlerinin kimileri hatalı, kimileri de eksik basılmıştır. Sonraki yıllarda hazırlanan toplu eserleri niteliğindeki veya bu ad altındaki çalışmalarında da eksikler bulunmaktadır. Dönemine göre sakıncalı sayılarak okura ulaşmayan yazı ve şiirleri veya bunların içinden seçilmiş cümle veya dizeler de bunun cabasıdır.

Geçmişe yönelik biraz dikkatli bir taramayla Nâzım'ın 1938 yılında cezaevine girinceye kadar yazdığı yazı ve şiirlerden hatırı sayılır miktarıdakilerin bugünkü baskılarda olmadığı görülür.

Tespit edebildiğimize göre *Son Telgraf*'ta[1] (1924) on iki, *Akbaba*'da (1924-25) yirmiden fazla, *Resimli Ay*'da (1930) iki, *Hür Adam*'da (1930) iki, *Yeni Gün*'de (1931) on bir, *Akşam*'da (1934-38) yirmiye yakın, *Yedi Gün*'de bir olmak kaydıyla yazı ve şiirleri ilk basılışlarının ardından sonraki derlenen eserlerinde yer almamıştır. Bu eksikler ya da unutulmalar için birkaç neden sıralanabilir: Her şeyden önce Nâzım çok yazmıştır; çok değişik yayın organında yazmıştır. Öte yandan Nâzım, siyasi gerekçelerle çok sayıda isim kullanmıştır ve zaman zaman, aynı yayın organında farklı köşelerde ya da sütunlarda yazmıştır. Benzer birçok neden göz önüne alındığında, günümüz okuruna hâlâ ulaşmamış yazı ve şiirlerinin varlığı bizleri şaşırtmamalıdır.

Nâzım'ın bir de imzasız yazıları vardır. Bu husus başlı başına bir problem olarak karşımıza çıkar. Üslubundan yola çıkılarak yapılacak tespitler, Nâzım'ın literatürünü iyi bilmeyi gerektirmektedir.

UNUTULAN NÂZIM ŞİİRLERİ

Nâzım'ın misyonu doğrultusunda yazdığı ve kendiyle özdeş gördüğü yayınlardan biri, 1920'lerin ilk başlarında İstanbul'da yayımlanan *Aydınlık* dergisidir. Bu dergide bildik ve başka yerlerde de kullandığı imzalarından "N.H." ile basılan ilk metni 1923 yılında, derginin 14. sayısında yer alan Yeni Sanat başlıklı şiiridir. Bu şiir sonraki baskılarda, (1929 yılında basılan *835 Satır* isimli eseri de dâhil olmak üzere) Orkestra

ismiyle yayımlanmıştır. Derginin son zamanlarında (1924-25) çıkan hemen her sayısında, başlardaki seyrekliğin aksine Nâzım'ın yazıları ve şiirleri sıkça yer almıştır. Şiirleri *Yeni Sanat, Grev, Müşterek Zahmet, Aydınlık, Şair, Yayından Fırlayan Ok, Heyecanımız, Yine Bu Bahse Dair, 7 Teşrin-i Sani, Şark Garp, Aydınlıkçılar, Ayağa Kalkın Efendiler, Resmi Geçit, Ustamızın Ölümü, On Beş Yara, Kitabe* ve *Komsomol* başlıkları altında, "Nâzım Hikmet" ve "N.H." imzalarıyla yayımlanmıştır. Şiirlerinin dışında kalan yazıları ise Türkiye'de "Amele Sınıfı ve Amele Meselesi", "Diyalektik Materyalizme Küçük Bir Methal", "Yeni Resim ve Yeni Bir Ressam", "Ertuğrul Muhsin" başlıklarını taşımıştır.

Nâzım Hikmet kitaplarının editörleri ve yayıncıları, *Aydınlık*'ta çıkan yazı ve şiirlerde "Nâzım Hikmet" imzasından başka "N.H." imzası taşımış olanları Latin harfli Türkçe baskılara almış olmalarına rağmen, Nâzım'a ait olduğunu söyleyeceğimiz kimi şiirler, dikkatsizlik ya da doğurduğu tereddüt sonucu veya şiirlerin taşıdığı imzalar gerekçesiyle itibar görmemiştir. Ancak bunun aksi de olabilmiştir: Bugün neye dayandığını bilemediğimiz bir gerekçeyle, herhangi bir imza taşımamasına rağmen, 1925 yılının başlarında basılan *Aydınlık* dergisinin 30. sayısının 806. sayfasındaki "Kazıdık On Beşlerin ismini / Kanlı kızıl bir mermere" dizeleriyle başlayan Kitabe adlı şiirin Nâzım'a ait olduğu söylenmiş ve sonrasında da bu hep böyle kabul edilegelmiştir.

AYDINLIK VE NÂZIM HİKMET

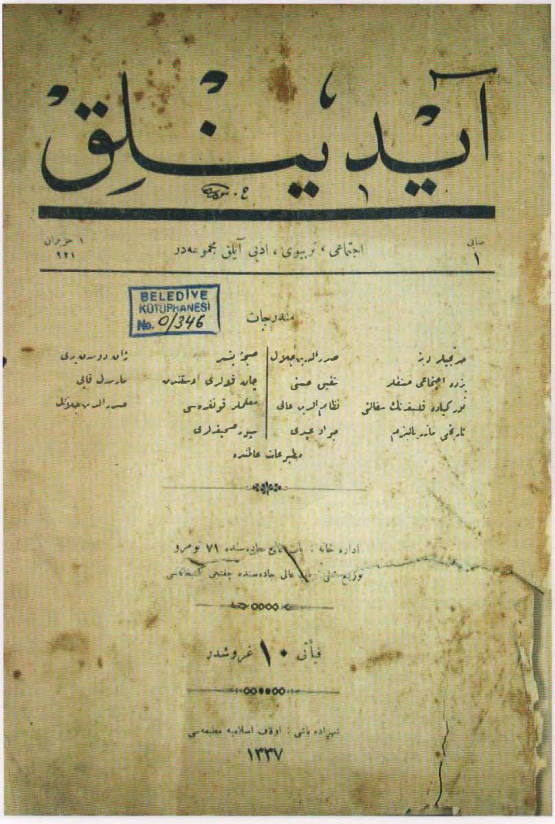
Daha sonra Türkiye Komünist Partisi'nin kurucu unsurlarından biri olacak olan İstanbul Komünist Grubu'nun yayın organı *Aydınlık*'ın ilk sayısı 1 Haziran 1921 tarihinde yayımlanmıştır. Her sayısı felsefi ve siyasi içeriğe sahip derginin değişmeyen yazarları arasında Şefik Hüsnü, Sadreddin Celal, Memduh Cevdet, Ali Nizami, Leman Sadreddin, Macid Burhaneddin, Burhan Asaf, Şevket Aziz, Vedat Nedim, Yaşar Nezihe, Kerim Sadi, Tuğrul Vecdi ve Şevket Süreya gibi isimlere rastlanmaktadır.

Son döneminde Nâzım'ın da sürekli yazanları arasında olduğu *Aydınlık* dergisinde, şaire ait olduğuna neredeyse kuşku duymadığımız ancak takma isimlerle yayımlanmış ya da imzasız şiirler vardır. Her ne kadar biçim ve içerik Nâzım'ın üslubuna şaşılacak derecede benzese de, elbette bunlar için son sözü söylemek güçtür. "Şarklı", "N. Eşfak" ve "Ahmed-Mehmed" imzalarını taşıyan şiirler bunlara örnektir. Hatırlamakta yarar var: *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nda Nâzım, Nurettin Eşfak ismini zikretmekle beraber 1940'larda yazdığı bir iki şiirinin altında da bu imzayı kullanmıştır.

Bizce, Nâzım'ın *Aydınlık*'ta yayımlanan üç şiiri "Ahmed" imzasını taşımaktadır. Derginin yayın hayatında

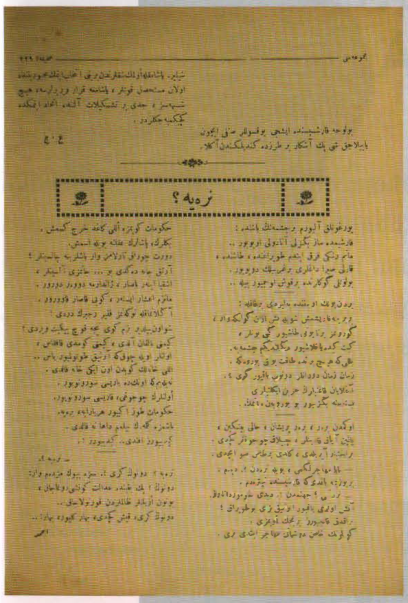

Nâzım, yirmili yaşlarında.

Aydınlık dergisinin ilk sayısı 1 Haziran 1921'de yayımlanmış, baskısı ise Şehzadebaşı'nda Evkaf-ı İslâmiye Matbaası'nda yapılmıştır.

Nâzım'ın Aydınlık'ta Ahmed İmzasıyla Yayımlanan Üç Şiiri

نره یه ؟

Ahmed imzasıyla yayımlanan ilk şiir "Nereye" başlığıyla, *Aydınlık* dergisinin 1922'de yayımlanan 10. sayısında yer almıştır.

Nereye?

Yorgunluk alıyorum bir çeşmenin başında:
Karşımda saz benizli Anadolu uyuyor..
Matem rengi fark ettim toprağında,
taşında,
Karlı sıra dağları bir gariplik duyuyor.
Bulutlu göklerinde bir kuş uçmuyor bile..

Birden yolun üstünde belirdi bir kafile:
Birbirine karışmış şöyle beş on gölge var.
Görünmez bir tabutu taşıyor gibi bunlar,
Gitgide yaklaşıyor dinlendiğim çeşmeye.
Belli ki hiç birinde takat yok yürümeye.
Zaman zaman duranlar dönüp bakıyor geri?.
Ağlayan kağnıların hazin inîltileri
Bestesine benziyor bu yürüyen matemin.

Önümden birer, birer perişan, hali bitkin,
Yalın ayak kadınlar, çıplak çocuklar geçti.
Bir ihtiyar ayrıldı, geldi bir tas su içti.
— Baba muhacirlik mi, böyle nereden?.
Dedim.
Bir yüzüme baktı ki karşısında titredim.
— Nereden mi; cehennemden!. Dedi
homurdanarak
Ateş oldu yakıyor artık bizi bu toprak;
Bıraktık kaçıyoruz biricik evimizi.
Köylünün has düşmanı muhacir etti bizi.

Hükümet köyümüze elli kâğıt harç kesmiş.
Beylerin, paşaların aklına böyle esmiş.
Dört çorak tarlamız var başlarına çalsınlar;
Artık cana değdi bu ... Canımızı alsınlar,
Eşkıya iner basar, jandarma döver durur.
Mültezim aşar ister, köyü kasar kavurur.
Anlaımakla tükenmez fakir rençberin derdi!
Şu on yıldır bizim köy nice koç yiğit verdi;
Kimini balkan aldı, kimini gömdü Kafkas,
Olanlar öyle çok ki artık tutulmuyor yas..
Elli hanelik köyde on iki hane kaldı.
Neyleyim ki onun da yarısı sürünüyor.
Ölenlerin çocuğu, karısı sürünüyor.
Hükümat tuz ekiyor her yaraya, bereye.
Başımıza gelmeyen bilmem daha ne kaldı.
Gidiyoruz efendi.. Gidiyoruz!.

— Nereye?
Nereye? Dönün geri!. Size büyük müjdem var:
Dönün! Pek yakında adalet güneşi doğacak,
Bütün ezilenler zalimlerden kurtulacak..
Dönün geri, kış geçti, bahar geliyor,
bahar!..

Ahmed
(*Aydınlık*, sayı 10, 1922)

...

Türkiye Emekçilerine
Şarka Çevir Yüzünü

Yine böyle titredim, yine kaldım böyle lal?.
Bu ağlayan ses kimin, kim bu ürperen hayal?
Bakışları bulanık? Yüzünün rengi ölü.
Yarı beline kadar bataklığa gömülü.
Öyle bir bataklık ki: sonsuz bir yığın çamur
Hangi kara bulutlu gökten boşanan yağmur
Bu yatağı yaratmış?.
Sonra onun koynuna kim bu mahkûmu atmış?,
Bu zavallı esirin burada beklediği ne?.
Yoksa hükmedilmiş mi açlıktan ölümüne?.
Odun yığınlarının üstünde yatacak mı?.
Yoksa taşlanacak mı? Yoksa taşlanacak mı?.
İşte garp ufukları kardı baştanbaşa,
Mağrib'te bir siyah el onu tutuyor taşa...
Şimdi kör hücumuyla dinmeyen bir yağmurun,
Toprağı yumuşuyor saplandığı çamurun,
Etrafında bataklık büyüyor, çoğalıyor,
Kurtulmak istedikçe daha fazla dalıyor,
Fakat hala taş gelen tarafa dönmüş yüzü,
Hala mağrib ufkunda dileniyor gündüzü...
Ah ey zavallı esir! Oradan ne bekliyorsun?.
Bir güneş ver diyorsun!.
Bir güneş ki yaratsın her şulesinde bir yaz.
Ebediyen kurusun bu bataklık, bu kuyu...
Mademki senelerdir senin beklediğin bu;
Garba yalvarma artık, mağribden güneş doğmazl
Eğer bir gün kurtulmak istiyorsan, mutlaka
Şarka çevir yüzünü, yüzünü çevir şarka!..

Ahmed
(*Aydınlık*, sayı 21, 1924)

...

Ehram

Mısır'ın kızıl çöllerinde yükselen ehram
Seni bugün gönlünün diliyle söven adam,
Belki mert yüreklidir, belki de bir delidir,
Fakat seni ne yapıp yıkmaya yeminlidir..
Söyle ey taş olan dev! Kımıldan, söyle melun,
Hala çürümedin mi, koynundaki firavun,
Hala sürüklenen o ehram medeniyeti
Bugün de kamçısını çalanların niyeti,
Koca bir medeniyet evet şanlı mezar
Hala biz esirleriz, efendilerimiz var,
Ne vakte dek bin esir bir başa olacak ram,
Söyle mısır'ın o kızıl çöllerindeki ehram!

Ahmed
(*Aydınlık*, sayı 21, 1924)

Ahmed imzalı, "Şarka Çevir Yüzünü" ve "Ehram" başlıklı iki şiir, *Aydınlık* dergisinin 1924'te yayımlanan 24. sayısında yer almıştır.

olduğu sürenin başlarında Nâzım yurtdışındadır. Hemen hemen her kaynakta gösterildiği gibi, 1921 yılında kadim dostu Vâlâ Nureddin'le gizlice önce Anadolu'ya geçerler, bir süre sonra Batum'a ve oradan da devamla Moskova'ya giderler. Nâzım 1924 yılının sonlarına kadar kaldığı Moskova'da Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde (KUTV) eğitim görür ve gerek dünya görüşündeki, gerekse şiirindeki yapısal değişiklik de önemli ölçüde bu dönemle birlikte ortaya çıkar. 1924'ün sonlarında Moskova'dan Türkiye'ye döneceği zamana kadar ilişkilerini mektuplarıyla sürdürmüş, yakınlarından bu yolla haber almış, bu yolla gurbetteki yaşamından söz etmiştir. Bu mektupların birinin sayesinde Nâzım'ın, *Aydınlık*'ta yazdığı yazı ve şiirlerde "N.H."nin dışında takma isim olarak bir de "Ahmed" ismini kullandığını öğreniyoruz.

Kız kardeşi Samiye'ye yazdığı mektup "Samuşum benim" diye başlıyor. Tarihi belirtilmemiş olan bu mektup "Seni istikbalde Türkiye'nin en inkilâpçı kadınlarından birisi olarak görmek isterim. Buraya iyi dikkat et! Bu mektubumu sakla, anlıyor musun? Samiye, sen inkilâpçı bir kadın olacaksın" şeklindeki sıkı tembihten sonra, şu satırlarla sonlanmakta: "Sonra bana Kadıköy dedikodularını da yaz. Ben her boş vakit buldukça şiir yazıyorum. Şiirlerimi okumak istersen *Aydınlık* mecmuasını al. Orada (N.H.), bir de Ahmed imzası benimdir."[2]

Nâzım'ın *Aydınlık*'ta Ahmed imzasıyla üç şiiri yayımlanmıştır. Birincisi, derginin 1922 yılında yayımlanan 10. sayısında 229. sayfada yer alan "Nereye" başlıklı şiir, ikinci ve üçüncüsü ise 1924 yılında yayımlanan 21. sayısında 545. sayfadaki "Şarka Çevir Yüzünü" ve 550. sayfadaki "Ehram" başlıklı şiirlerdir.

Her üç şiirde de Nâzım'ın şekillenen politik düşüncelerinin emareleri görülmektedir. Bu şiirler kısmen 1920'de yayımlanan *Kitap* serisindekileri anımsatmaktadır. "Ehram" diğer ikisinden farklılık gösterse de "Nereye" ve "Şarka Çevir Yüzünü" şiirlerinde açıkça ezen, ezilen, memleket, matem, ölüm gibi konulara değinilmekte ama sözün sonu yine kurtuluşa, özgürlüğe getirilmektedir.

Biçim ve içeriği yönüyle ve de kullanılan imzalar gerekçesiyle *Aydınlık*'ta yayımlanan ve Nâzım'a atfedeceğimiz türden başka şiirler de bulunmaktadır. "Değirmen" isimli şiir, 1923 yılının Kasım ayında derginin 19. sayısında ve Ahmed-Mehmed imzasıyla; "Suların Matemi" isimli şiir, 1924 yılının Şubat ayında derginin 20. sayısında ve M. Lütfü imzasıyla; "Sönmeyiz Artık" isimli şiir 1924 yılının Haziran ayında derginin 22. sayısında ve yine M. Lütfü imzasıyla, "Genç Leninistler Türküsü" isimli şiir de 1924 yılının Ağustos ayında derginin 24. sayısında Şarklı imzasıyla yayımlanmıştır.

Bu şiirlerin Nâzım'ın olduğu konusundaki görüşümüz, kullanılan imzalara dayanmaktadır. Şarklı imzası için, 1928 yılında Bakû'de basılan *Güneşi İçenlerin Türküsü* adlı kitabındaki "Şarklı ve SSSR" başlıklı şiirle bir ilişki kurulabilir. İki şiirde kullanılan M. Lütfü imzası için, 1941'de *Yeni Edebiyat* dergisinde yayımlanan Mazhar Lütfü imzalı "Memleketim" başlıklı şiirle ilişki kurulabilir. Ahmed-Mehmed imzası için ise Vâlâ Nureddin'in *Bu Dünyadan Nâzım Geçti* adlı kitabına bakılabilir ve Nâzım'ın kendi ifadesiyle, yine *Aydınlık*'ta yer alan Ahmed imzalı şiirlerle ilişki kurulabilir ya da bu izler üzerinden bu şiirlerin Nâzım'a aidiyeti konusunda bir tartışma açılabilir.

Kısacası, Nâzım'ın erken dönem şiir etkinlikleri konusunda gün yüzüne çıkarılacak daha birçok bilinmez bulunmaktadır. Bu alanda, ilk evrede varsayım olarak da ortaya atılsa, üslup başta olmak üzere bir dizi ipucu, araştırmacıları bir kez daha Nâzım'a yöneltmektedir. Şüpheciliği elden bırakmadan bu konuda oluşturulacak tartışma ortamı bize Nâzım konusunda yeni açılımlar sağlayabilir.

Otuzdan fazla takma isim kullanan şairin yazı ve şiirleri sayıca bir hayli yayında yer almıştır. Eserlerinin kimileri hatalı, kimileri de eksik basılmıştır. Sonraki yıllarda hazırlanan toplu eserleri niteliğindeki veya bu ad altındaki çalışmalarında da eksikler bulunmaktadır. Dönemine göre sakıncalı sayılarak okura ulaşmayan yazı ve şiirleri veya bunların içinden seçilmiş cümle veya dizeler de bunun cabasıdır.

Nâzım'ın 1937'de basılan kitaplarından birinin kapağında yer alan portresi.

DİPNOTLAR

* Katkılarından dolayı Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'na (Tarih Vakfı) ve Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı'na (TÜSTAV) teşekkür ederim.

1 Bu dizi yazı, Yücel Demirel'in çevrimyazısıyla önce 1993 yılında *Tarih ve Toplum* dergisinde, sonra *Komintern Belgelerinde Nâzım Hikmet* adlı eserde yayımlanmıştır. Bunların dışında Nâzım Hikmet kitaplarında yer almamıştır.

2 Aydın Aydemir, *Nâzım* (İstanbul: TİSA Matbaacılık Sanayi, 1970[?]), s. 123.

Aydınlık'ta Yayımlanan Diğer Şiirler

Aydınlık'ta yayımlanan ve hem kullanılan imzalar hem de içerikleri dolayısıyla Nâzım'a ait olma ihtimali üzerinde durulması gereken şiirler içinde özellikle Genç Leninistler Türküsü benzerlik açısından daha fazla öne çıkar.

Aydınlık dergisinin 1923'te yayımlanan 19. sayısında yer alan, Ahmed-Mehmed imzalı "Değirmen".

Genç Leninistler Türküsü

"Senin yollarında yürüyoruz ve
damarlarımızda senin kudretini
hissediyoruz"
"Biz bir kıvılcımız ki, bir dünya
yakacağız!
Biz bir dünya mahvedip, bir dünya
yapacağız!"
Mefkûrenin, ümidin,
Heyecanın, neşenin,
Kaynağıdır beynimiz;
Alev gibi yanarız..
Ne alevden bunalır, ne bu nura kanarız...

Bize tufan diyorlar!
Biz ne ateş, ne kanız:
Her adımı bir hesap,
Her bir sözü bir fikir,
Her birimiz bir âlem olan birer insanız.

Bizi koşturan emel,
Ne şahadet, ne gaza!..
Tarihte ihtilalin,
Tabiatta kemalin,
Tekâmülün ahengin,
İfadesi gibiyiz;
Ne hayal için ölür, ne ölümden kaçarız..

Kızıl elma sırrının sipahisi değiliz,
Bizi coşturan güneş
Ne sihirdir, ne serap:
Bize ilim, felsefe
Bize tarih, hakikat
Koştuğumuz cenneti müjdeliyor ezelden;
Bu cennetin yolunu adım adım biliriz.

Bu yıkılan cemiyet
Bu inhilal, bu sukut
Bu kanayan kangren
Karşısında dehanın,
İnkişafın, doğuşun,
Nizamın, inkılâbın
Yollarıdır yolumuz;

Ne bu yoldan döneriz, ne bu yola
şaşarız.
Biz bir derya gibiyiz:
Çağıldarız, taşarız.
Uçurumu, girdabı
Tufan olur süpürür, rüzgâr olur aşarız.
"biz bir kıvılcımız ki bir dünya yapacağız!
Biz bir dünya mahvedip, bir dünya
yapacağız!.."

Şarklı
(*Aydınlık*, sayı 24, 1924)

Değirmen

Bin bağlı bahçeli saraya civar
Bakımsız, kocaman bir değirmen var.
Ona bakmıyorlar inatlarına..
Rüzgârı sarmışlar kanatlarına
Dönüyor zavallı uzun zamandır!
Bu böyle giderse hali yamandır!
Sade değirmendir kendini yoran
Bin bağlı, bahçeli sarayı kuran..
Hâlbuki derdini işiten ağlar;
Onunken saraylar, bahçeler, bağlar,
Dev göbekli, şeytan gözü sahibi
Feleğin çarhını döndürür gibi,
Onu döndürüyor nice zamandır!
Bu böyle giderse hali yamandır. .
Bin bağlı, bahçeli sarayı kuran,
Dev göbekli sahibini doyuran
Bakımsız değirmen anladı işi
Beğenmedi bu biçimsiz gidişi!
Düşündü, kalbinden isyan ederek:
Bu baş belasından kurtulmak gerek..
Bir sabahta erdi bu muradına,
Taktı sahibini bir kanadına;
Havada çevirdi, çevirdi durdu.
Sonra tuttu sırt üstü vurdu.
Dedi: ben çok döndüm hayli zamandır
Öğren ki dönenin hali yamandır!
Yoldaş, bu kıssayı zannetme hülya!
Bin bağlı, bahçeli saraydır dünya,
Çorbacı sahiptir, biziz değirmen..
Bu küçük kıssadan hisse al hemen.

Ahmed-Mehmed
(*Aydınlık*, sayı 18, 1923)

...

Suların Matemi

Sularda;
Mor renkli halkalar;
Bin bir yıl kaynaşmış.
Köpüklü dalgalar,
Cesetlerden aşmış.

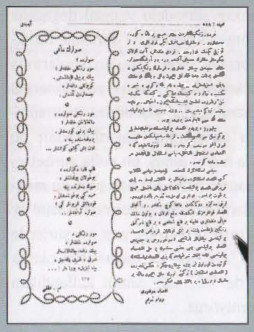
Mor renkli sularda,
Dalgalanan halkalar;
Bin bir şey görmüşler.
Bir defasında yine,
On beş kişi görmüşler...

Kapkara denizlerde,
Boğulan yoldaşlar.
Son demlerinde bile
Mürd gibi boğuşmuşlar.

Kurbanlık koyunlar gibi;
Sulara adanmışlar..

Mor renkli,,
Sularda halkalar,
Bin defa çalkansalar
Şarkı, garbı yakacak,
Yine kızıl "bora" var!..

M. Lütfü
(*Aydınlık*, sayı 20, 1924)

...

Sönmeyiz Artık!..

Şu rüzgârlar;
Sulardan bir kasırga olsa...
Yağmurlarla karlar
Gökten taş gibi yağsa...
Yıllardan beri değil mi ki öldük. Yaratıldık...
Toprak altında kızıl bir maden gibi
kaynaştık,
Sönmeyin artık!..
Mademki, fikirlerde şimşekler çaktı.
Mademki, mazlumların bahtı uyandı...
Değil mi ki beşer birdir bizce...
Ey şuurlu arkadaş!.
Yerlerde taş kalmasa, topraktan ot bitmese
İstismar alevi hiç sönmese, yansa,
dinmese...
Her ne olsa da;
Biz
Ereceğiz
Müşterek maksada!.

M. Lütfü
(*Aydınlık*, sayı 22, 1924)

Şarklı imzasıyla yayımlanan "Genç Leninistler Türküsü".

M. Lütfü imzasıyla yayımlanan "Sönmeyiz Artık" (sağda).

ADIM ADIM ANADOLU®

İzzet Keribar ile Safranbolu Fotoğraf Gezisi

5 - 6 Mart 2016

Doğu Ekspresi'yle Kars

17 - 20 Mart 2016

Şehzadeler Şehri Manisa ve Akhisar

19 - 20 Mart 2016

Kazdağı Florası

2 - 3 Nisan 2016

Klasik Kapadokya

14 - 17 Nisan 2016

fest FEST TRAVEL

yurtici@festtravel.com

(0212) 216 10 36/37

www.festtravel.com

/festtravel

SON TUNÇ ÇAĞI VE İLK DEMİR ÇAĞI'NDA KÜÇÜK KAFKAS DAĞLARI'NDA HOCALI-GEDEBEY KÜLTÜRÜ

ERKAN KONYAR

Hocalı-Gedebey Kültürü, 20. yüzyılın başlarında özellikle Hocalı-Gedebey bölgesindeki kapsamlı arkeolojik çalışmalarla saptanan nekropol alanlarında tanımlandığından bu isimle anılır; ancak bugün oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldığı kabul edilmektedir. Koyu yüzlü kaplarla karakterize olan bu kültürün yine aynı coğrafyada kendini gösteren MÖ 3. binyıl Kura Aras Kültürü ve 2. binyıl kurgan ve çanak çömlek kültürleriyle paralellik taşıdığı, bu kültürlerin devamı niteliğinde olduğu genel kabul görür.

Büyük Kafkas Dağları'nın güneyinden başlayarak Kuzeybatı Azerbaycan, Doğu Gürcistan ve Kuzey Ermenistan'ın daha çok dağlık alanlarında ve bu alanlarla ilişkili nehir yatakları çevresinde izlenebilen Hocalı-Gedebey Kültürü yaklaşık yüz yıldır kimi çalışmalarla tanımlanmaya çalışılmaktadır.

Kültürün ana öğesini oluşturan özellikleri nekropol alanlarından gelir. Özellikle Kura Nehri'ne akan Tovuzçay, Zeyemçay, Koşkarçay, Gencecay, Görençay, Haçınçay ve Karkarçay gibi nehir yatakları çevresinde, vadilerde ve tepelerde geniş bir alana yayılan nekropoller bulunur.. Döneme ilişkin tanımlanabilmiş yerleşme alanlarının sayısı ise oldukça azdır. Kronolojiye dair de farklı yaklaşımlar gelişmiştir. Genel olarak MÖ 13.-8. yüzyıl arasındaki döneme yerleştirilmekle birlikte Demir Çağı'nın ortalarına kadar uzanan bir kronolojiye işaret eden kimi çalışmalar da mevcuttur (Baxşeliyev 2006; Guliyev 2008; Cafarova 2008).

Hocalı-Gedebey kültür bölgesi; yerleşme alanları ve nekropoller.

Bu kapsamda Hocalı-Gedebey Kültürü üç alt grupta değerlendirilmiştir.

Erken Evre: MÖ 13. yüzyıl
Orta Evre: MÖ 12.-11. yüzyıl
Geç Evre: MÖ 10.-8. yüzyıl

Özellikle çanak çömlek analojileri bu kronolojinin sınırlarının belirlenmesinde en önemli kanıt olarak sunulmuştur.

Bu kültür, 20. yüzyılın başlarında özellikle Hocalı-Gedebey bölgesinde yapılan kapsamlı arkeolojik çalışmalar sırasında saptanan nekropol alanlarında tanımlandığından, bölgeyle aynı ismi almıştır; ancak bugün oldukça geniş bir alana yayıldığı ka-

bul edilmektedir. Koyu yüzlü kaplarla karakterize olan söz konusu kültürün yine aynı coğrafyada kendini gösteren MÖ 3. binyıl Kura Aras Kültürü ve 2. binyıl kurgan ve çanak çömlek kültürleriyle paralellik taşıdığı ve bu kültürlerin devamı niteliğinde olduğu genel kabul görür. MÖ 13. yüzyılda başlayan bu yeni sürecin MÖ 8. yüzyıla değin özellikle çanak çömlek üretiminde aynı gelenekleri devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Kültürün ana karakterini yansıtan kara yüzlü, kazıma veya kabartma bezekli kaplar, Erken Tunç Çağı'nın Erken Transkafyasya türü çanak çömleklerinin geç yansımaları olarak kabul görür. 2. binyılda ortaya çıkan, yine kurgan kültürleriyle ilişkili inkruse bezemeli çanak çömleğin de yine bu kapların öncülleri olduğu kabul edilmektedir. Mezar tipleri ve ölü gömme geleneklerinde de kimi küçük farklılıklar dışında aynı kuralların devam ettiği anlaşılmaktadır.

Gerek mezarlardan çıkan çanak çömlek ve diğer mezar armağanları, gerekse gömü tipleri, en azından Kura-Aras Bölgesi'nin büyük kısmında MÖ 3. binyıldan Demir Çağı'na değin radikal değişimlerin gözlenmediğini gösterir. Ancak maden ve çanak çömlek teknolojisindeki değişim doğal olarak mezar armağanlarının niteliğinde değişiklikler yaratmıştır.

YERLEŞME

Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait tespit edilmiş yerleşme alanları oldukça az sayıdadır. Bölgede Mingeçevir, Gençeçay gibi merkezlerde ev kalıntıları tespit edilmiştir (Aslanov vd. 1959). Yaklaşık 70-100 cm derinliğinde toprağın kazılmasıyla oluşturulan dar uzun dikdörtgen ve çok odalı birimler ev olarak düzenlenmiştir. Yan duvarlar bazı bölümlerde dere taşlarıyla oluşturulmuştur. Dal/sazdan olasılıkla semerdam biçimli üst örtüyü ahşap dikmeler taşımaktadır. Kazak ve Tovuz bölgelerine son yıllarda kazısı yapılmış Servantepe ve Yassıtepe gibi merkezlerde dönemin yerleşme anlayışına dair yeni veriler elde edilmiştir (Necefov 2013a, Necefov 2013b). Ev kalıntıları, depolama alanları, ana toprağa açılmış ve kenarları sıvanmış tahıl siloları, ocak ve tandırlar ile depolama kapları yerleşik yaşamın niteliğini gösterir. Yassıtepe'de mühre tekniğiyle oluşturulmuş yuvarlak planlı evlerin dal ve sazdan bir üst örtüye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu üst örtüyü yan duvarlar içine yerleştirilmiş meşe ağacından direkler taşımaktadır. Yerleşmelerde ele geçen öğütme taşları, havanelleri, taş baltalar, obsidyen ok uçları, sapan taşları ile olasılıkla yemek artığı inek, manda, at, geyik, ceylan ve domuz kemikleri yaşama ve üretim biçimi hakkında bilgi verir.

Hesensu kurganı buluntu durumu: inkruse tekniğinde bezekli çanak çömlekler.

Müseybili ve Ağalarzade(2013), s. 66.

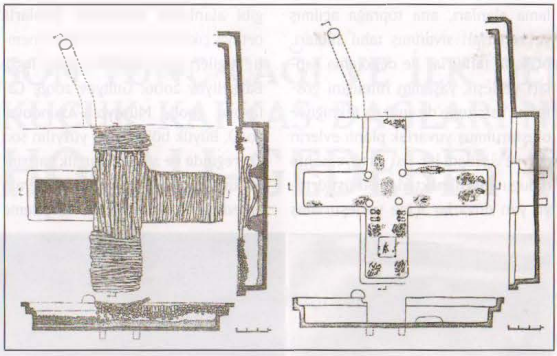
KURGANLAR

Hocalı-Gedebey Kültürü yayılım alanında arkeolojik kazılarla tespit edilen kurganları üç ana bölgede değerlendirebiliriz. Daha önce de belirttiğimiz üzere, kurgan nekropollerinin bulunduğu alanlar Küçük Kafkas Dağları olarak adlandırılan yükseltiden doğan ve Kura Nehri'ne değin akan çay ve nehir yatakları yakınında kümelenmiştir. Dağlık Karabağ Bölgesi, bu bölgenin kuzeyinde Kura Nehri'ne uzanan düzlük araziler ile Gence-Kazak Bölgesi arasındaki nehir ve su yatakları öne çıkan kültür bölgeleridir.

Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait kurganların yapısal özellikleri ve buluntu karakterleri noktasında Dağlık Karabağ'da Dovşanlı, Ballıkaya-Sırkavend, Hocalı, Ovalık alanda Sarıçoban, Borsunlu, Bayresomuv ve özellikle Mingeçevir, Gence-Kazak bölgesinde ise Tovuzçay, Zeyemçay gibi alanlarda arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan örneklerden önemli bilgiler gelir (Aslanov vd. 1959; Baxşeliyev 2006; Guliyev 2008; Cafarova 2008; Müseybili-Axundova, 2014). Büyük bölümü 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın ilk yarısında kazılmış bu örneklerde, dönemin arkeolojik kazı teknikleri belgeleme noktasında birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Özellikle kayıt sistemindeki aksaklıklar, bugün müze ve enstitü laboratuvarlarında bulunan eserlerin tanımlanması ve menşei noktasında kimi problemler yaratmaktadır. Ancak son yıllarda Azerbaycan Bilimler Akademisi üyeleri tarafından gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarla birçok yeni yerleşme alanı ve nekropol modern arkeolojik yaklaşımlarla ortaya çıkarılmış ve yorumlanmıştır.

Kurganlar, çapları ve yükseklikleri değişmekle birlikte taş, toprak veya her ikisinin kullanımıyla oluşturulmuş dairesel planlı konik biçimli tepeciklerdir. Bazılarının çevresi taş dizileriyle sınırlandırılmıştır. Bu yüksekliğin altında ise ana toprağa açılmış çeşitli büyüklükte ve ölçülerde ana mezar odası/alanı yer almaktadır.

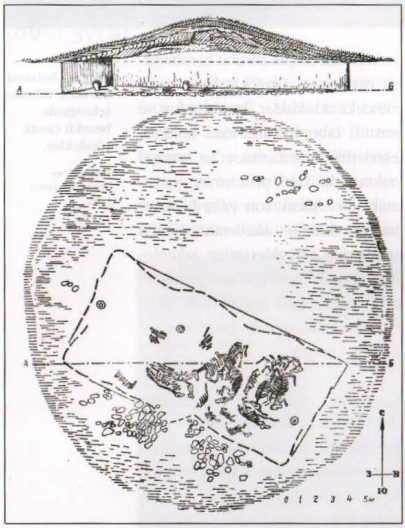
Kazısı yapılmış Mingeçevir, Hanlar, Daskesen, Hocalı gibi merkezlerde kurgan tipinde mezarların oluşturduğu nekropol alanları tespit edilmiştir. Kurganlar genellikle gruplar halinde yer almaktadır. Örneğin Mingeçevir'de 50'ye yakın kurgan tespit edilmiştir. Çapları 15-80 m, yükseklikleri 0.50-11 m arasında değişen taş, toprak veya ikisinin karı-

Sarıçoban kurganı plan ve kesitleri.

Cafarova (2008), Çizim 28, 29 dan derlenmiştir.

şımı suni tepeciklerden oluşmaktadırlar. Bu yükseltilerin altında yer alan mezar odası genellikle dikdörtgen biçimli, bazen toprağa açılmış basit odacıklar şeklinde, bazen de yine toprağa açılmış çukurlar içinde ahşap kütüklerle oluşturulmuştur. Mezar odalarının uzunlukları 6-20 m genişlikleri ise 3-10 m arasında değişebilmektedir.

Mingeçevir 2 no'lu kurgan plan ve kesiti.

Aslanov, Vaidov ve Ione(1959), s. 75.

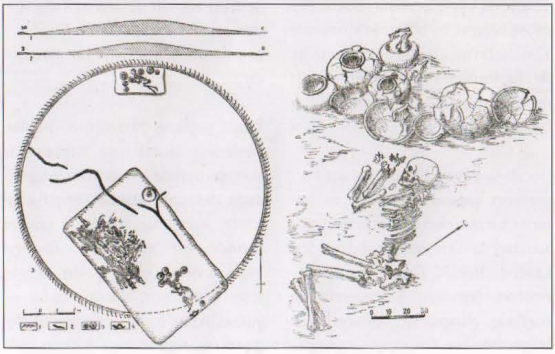
Bazen kurganların çeşitli katmanlarında alternatif anlayışlar göze çarpar. Örneğin mezar armağanı olarak sunulan eşyaların veya kurban edilen hayvanlara ait kalıntıların farklı seviyelerde oluşturulan alanlara koyulabildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulama mezar yapımı sırasında gerçekleştirilmiştir ve ana mezar odasında gömülü kişi veya kişilerle doğrudan ilintili ölü gömme geleneklerine ilişkindir.

Mezar odasında tekli gömüler söz konusu olmakla birlikte, bazı uygulamalarda birden fazla gömünün yapıldığı da dikkati çeker. Asıl gömü çoğunlukla hoker pozisyonundadır. Mezarlarda asıl gömünün yanında genellikle oturur, mezar yan duvarlarına yaslanmış biçimde gömülere de rastlandığı rapor edilmiştir. Bu biçimde gömülen kişilerin, mezarın ve ölen kişinin koruyucuları olabileceği belirtilmiştir. Kurganların üzerinde "sallama gömüler" olarak da tanımlanan, genellikle daha geç, bazen ise çağdaş gömüler de yer alabilmektedir.

Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait kurganlarda tespit edilen at gömüleri, bölgenin erken gömü geleneğini yansıtması bakımından önemlidir (Quliyev 2008). Bazı örneklerde mezar odasına tüm durumda koşum takımlarıyla birlikte gömülmüşlerdir. Bazı örneklerde ise belli bir düzenden yoksun dağınık halde bırakılmış at iskeletine ait kalıntılar bulunmuştur. Bu türden gömüler Mengeçevir, Bursunlu, Hanlar kurganlarında tespit edilmiş ve kronolojik olarak da Hocalı-Gedebey Kültürü'nün erken evrelerinde, MÖ 13. yüzyılın başlarındaki süreç içerisinde değerlendirilmiştir. Bu gömü geleneği at ve atçılığın toplumsal hayattaki önemini ve bölgenin geçmişten gelen yaşam biçiminin halen devam ettiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kurganlarda tekli gömü olmasına rağmen çok miktarda vazo ve küp türünden kap, tunçtan yapılmış hançer, kılıç, balta, çeşitli takılar ile at koşum takımları ana buluntu gruplarını oluşturur.

TAŞ SANDIK MEZARLAR

Taş sandık mezarların Hocalı-Gedebey Kültürü'nün geç evrelerinde daha çok yaygınlaştığı, kullanımlarının arttığı, yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ve buluntu topluluğunun niteliği ve stil kritiği yapıldığında anlaşılmaktadır. Keza özellikle Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı'nda Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu türden mezar tiplerinin yaygınlaştığı görülür. Mezar odasının yan ve kısa duvarları genellikle dikine yerleştirilmiş sal taşlarıyla oluşturulmuştur. Üst örtü ise yine yan yana koyulmuş sal taşlarıyla yapılmıştır. Mezarlarda genellikle tekli gömü yapılmakla birlikte, bazı örneklerde çoklu gömü uygulamasına gidildiği de gözlenmiştir. Bu durumda yeni gömü yapıldığında eski gömülerin mezarın uygun bir alanında biriktirildiği izlenmiştir. Mezar arma-

Mingeçevir 3 no'lu kurgan plan, kesit ve buluntu durumu.

Aslanov, Vaidov ve Ione (1959), s. 86-87.

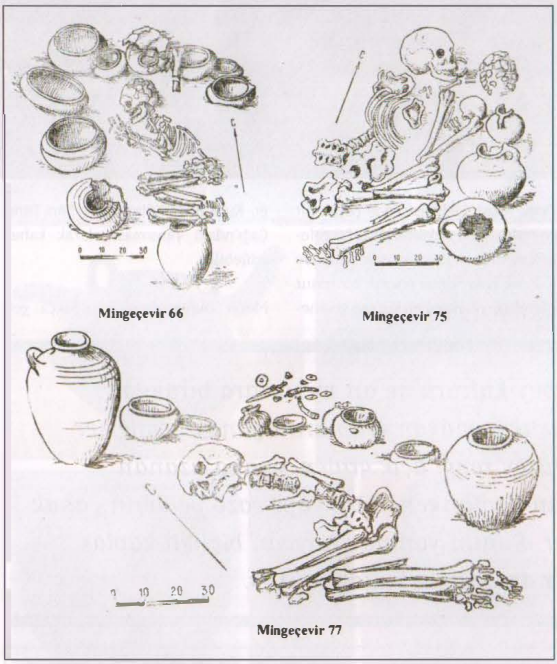

Yılantepe kurganları mezar odası ve buluntu durumu (2011).

ganlarının da aynı biçimde toplandığı, buluntu durumundan anlaşılmaktadır. Son gömü hoker durumunda özgün niteliğini korumuştur.

BASİT TOPRAK MEZARLAR

Bu türden mezarlarda ölü, toprağa açılmış çukura hoker pozisyonunda yatırılmıştır. Mezar içinde diğer mezar tiplerindeki gömü âdetlerinde olduğu gibi özellikle baş kısmı çevresine birden fazla vazo ve küp biçimli kap bırakılmıştır. Bunlar olasılıkla ölü yemeğinin ve içeceğinin bırakıldığı kaplardır ve bu ölü gömme geleneği bölge için hemen her dönemde uygulanagelmiştir. Basit toprak mezarlardaki buluntu durumu ve buluntu grubu dikkate alındığında, kurgan ve taş sandık tipindeki mezarlardaki buluntularla nitelik bakımından belirgin bir ayrımın olmadığı görülür.

Mingeçevir toprak mezarları; hoker gömüler ve buluntu durumu.

Aslanov, Vaidov ve İone (1959), s. 60.

Kurgan türündeki mezarların yapısal özellikleri daha elit bir kesim tarafından tercih edilen bir gömü anlayışının varlığını gösterir. Özellikle ahşap kütüklerle oluşturulmuş mezar odası ve üst örtü, farklı katmanlardaki gömü, mezar armağanları ve mezar boyutları bunu destekleyen niteliklerdir. Keskin bir ayrım olmamakla birlikte, bırakılan çanak çömlek sayısının fazla olması, at gömüleri ve bazı mezarlarda koruyucuya ait gömülerin bulunması, gömülen kişinin sosyal statüsünün yüksek olduğunu gösterir. Mezarların kronolojik gelişimleri göz önüne alındığında, yine kurgan türündeki mezarların daha erken bir kronolojiye işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi bu mezar tipleri Kafkasya'da MÖ 4. binyılın başlarından itibaren görülmeye başlar. MÖ 3. binyılda Kura-Aras Kültürü'nde aynı ölü gömme geleneğinin baskın olarak devam ettiği görülür. Yine 2. binyılın başlarında Kafkasya, Kuzeybatı İran ve

Özellikle kayıt sistemindeki aksaklıklar bugün müze ve enstitü laboratuvarlarında bulunan eserlerin tanımlanması ve menşei noktasında kimi problemler yaratmaktadır. Ancak son yıllarda Azerbaycan Bilimler Akademisi üyeleri tarafından gerçekleştirilen çalışmalarla birçok yeni yerleşme alanı ve nekropol, modern arkeolojik yaklaşımlarla ortaya çıkarılmış ve yorumlanmıştır.

Zeyemçay ve Tovuzçay nekropollerinin mezar armağanları.

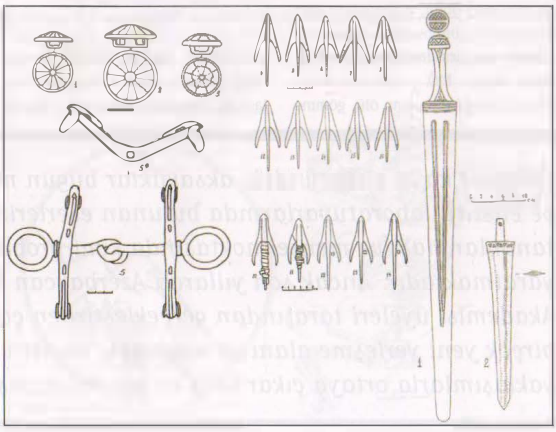
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde çeşitli alt coğrafyalarda ve kültürlerde bu gelenek devam etmiştir. Hocalı-Gedebey Kültürü çevresinde önemli bir unsur olarak ön plana çıkan kurgan geleneği, Kura-Aras Kültürü'nün Son Tunç Çağı'ndaki yansıması olarak kabul edilebilir.

Mezar buluntularında oldukça geniş bir yelpazede örnekleri izlemek mümkündür. Özellikle tunçtan yapılmış takı ve silahlar geniş bir yer tutar. Bunlar arasında at koşum takımları, kama ve kılıçlar, sap delikli baltalar, saç iğneleri, kolye uçları, bilezikler, en sık rastlanan ölü armağanlarıdır. Mezarlarda yine yarı değerli taşlardan ve camdan yapılmış boncuk kolyeler çok sayıdadır. Kilden yapılmış araba modelleri ise İlk Tunç Çağı, Kura-Aras Kültürü'nün devam eden geleneğini yansıtan buluntulardandır.

Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait mezarlara bırakılan en karakteristik armağan gruplarını çanak çömlekler oluşturur. Yüzey rengi açık griden siyaha uzanan tonlarda olan kaplar genellikle küp, vazo ve derin çanak formundadır. Bunun yanında hayvan biçimli kaplar, yani ritonlar da sıklıkla kullanılmıştır.

Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait mezarlara bırakılan en karakteristik armağan gruplarını ise çanak çömlekler oluşturur. Yüzey rengi açık griden siyaha uzanan tonlarda olan kaplar genellikle küp, vazo ve derin çanak formundadır. Bunun yanında hayvan biçimli kaplar, yani ritonlar da sıklıkla kullanılmıştır. Çanak çömleğin en belirgin özelliği bezeme anlayışıdır. Genel olarak kazı, kabartma, astar ve inkruse teknikleri ile zoomorfik, astral, geometrik, bitkisel ve bazen de bunların karışımıyla çeşitli kompozisyonlar üretilmiştir. Bezemeler genellikle kapların omuz kısmında yer alır ve bazen karın altı kısmına kadar uzanır.

Sarıçoban Kurganı: mezar armağanı olarak bırakılan at koşum takımı, ok uçları ve hançerler.

Cafarova (2008)'den derlenmiştir.

Kültür için zoomorfik bezemeler karakteristiktir. Bu, yarı göçebe bir

yaşam süren ve daha çok küçükbaş hayvancılıkla uğraşan toplulukların yaşam kültürünü yansıtır. Kabartma hatlarla oluşturulan bezemelerde geyik, koç, koyun ve öküz başları tasvir edilmiştir. Bazı örneklere bu unsurlar bir eklenti halinde, tutamak veya akıtacak biçiminde de uygulanmıştır.

İnkruse yani kazıma motiflerin içinin beyaz macunla doldurulmasıyla oluşturulmuş kompozisyonların, kültürün daha çok erken dönemlerinde yaygın kullanılan bir bezeme tekniği olduğu anlaşılmaktadır. Astral bezemelerde ise Güneş'i temsil ettiği öne sürülen çok kollu yıldızlar oldukça yaygındır. Bunların yanında daha çok kazıma tekniğiyle yapılmış suyolu, çay, zikzak motifleri sık sık görülen diğer bezemelerdendir. Yine özellikle koyu yüzlü kaplar üzerinde daha çok geometrik motiflerle yapılmış astar bezeme oldukça yaygındır.

Arkeolojik buluntulardan hareketle dönemin topluluklarının ana geçim kaynaklarının tarım ve hayvancılık olduğu anlaşılır. Yerleşme alanlarında bulunan orak, öğütme taşları, tahıl siloları ve erzak küpleri, tahıl tarımı yapıldığını ve ürünlerin depolanabildiğini gösterir. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapan topluluklar ise yarı göçebe bir yaşam biçimi sürdürmüştür. Özellikle Küçük Kafkas dağlarındaki yaylaklar bahar ve yaz aylarında bu toplulukların geçici yerleşme alanları olmuştur.

ERKAN KONYAR
İÜ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
VAN BÖLGESİ TARİH VE ARKEOLOJİ
ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mingeçevir mezarlarında bulunmuş kilden araba modelleri.

Azerbaycan Milli Tarih Müzesi.

Mingeçevir mezarlarında bulunmuş çanak çömlekler.

Azerbaycan Milli Tarih Müzesi.

KAYNAKÇA

Aslanov, G.M., R.M. Vaidov, G.İ. İone (1959), *Drevniy Mingeçaur*, Bakü: Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnstitut İstorii, Sektor Arheologii i Etnografii.

Bəxşəliyev, V. (2006), *Azərbaycan Arxeologiyası*, Bakü: Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Naxçıvan Bölmesi.

Cəfərov, D. (2008), *Orujie Plemen Karabaha V Epohu Pozdney Bronzi i Rannego Jeleza*, Bakü: Natsionalna Akademia Nauk Azerbaydjanskiy, İnstitut Arheologiya i Etnografii Baku.

Cəlilov, B.M. (2011), "Göygöl-Goranboy Arxeoloji Ekspedisiyasının 2010-cu ilde İlantepe Kurqanında Apardığı Tədqiqatların Yekunlarına Dair", *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*ı, Bakü, s. 95-103.

Hüseynov, M. (2010), "Goranboy Muncuqlutepe Nekropolu (Goranboy Rayonu)", *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatları*, Bakü, s. 130-137.

Hüseynova, M.A. (1989), *Keramika Vostoçnogo Zakavkazya Epohi Pozdney Bronzi i Rannego Jeleza XIV-IX vv. Do N.E.*, Bakü: Akademia Nauk Azerbaydjanskiy SSR İnstitut İstorii, Sektor Arheologiya i Etnografii Baku.

——— (2011), *İz İstorii Yujnogo Kavkazya. Hocalı-Gedabekskaya Kultura Azerbaycana XVI-IX vv. Do N.E.)*, Bakü: Natsionalna Akademia Nauk Azerbaydjanskiy, İnstitut Arheologiya i Etnografii Baku.

Mahmudov F. (2008), *Kultura Yujo-Vostoçnogo Azerbaycana v Epohu Bronzi i Rannego Jeleza*, Bakü: Natsionalnıy Akademia Nauk Azerbaydjanskiy, İnstitut Arheologiya i Etnografii.

Müseybili, N. və A. Ağalarzadə (2013), *Həsənsu Kurqanı*, Bakü: Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Arheologiya və Etnografiya İnstitutu.

Müseybili, N. və G. Axundova (2014), "Xocalı-Gedebey Medeniyyeti Keramikasının Ornamentlerinin Etnoarxeologi Tedqiqi (Zeyemçay və Tovuzçay Nekropollerinin Materialları Asasında)", *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası* 2, Bakü, s. 11-26.

Necəfov, Ş.N. (2013a), Qazax Arxeoloji Ekspedisiyasının Sarvantepe Yaşayış Yerinde Apardığı Qazıntılar (Qazax Rayonu), *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatları 2012*, Bakü, s. 169-175.

——— (2013b), Yastıtepe Yaşayış Yerinde Arxeoloji Qazıntılar (Ağstafa Rayonu), *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatları 2012*, Bakü, s. 186-193.

Qoşqarlı, Ə., N. Müseyibli və S., Aşurov (2003), *Borsunlu Kurqanı (Goranboy Rayonu)*, Bakü: Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Arheologiya və Etnografiya İnstitutu.

Quliyev, F. (2008), *Azərbaycanın Kurqan Qəbirlərində At Dəfni*, Bakü: Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologia və Etnografiya İnstitutu.

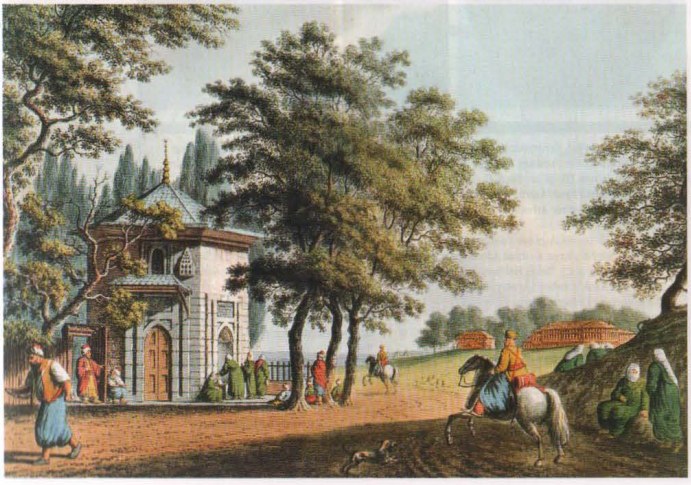
ANKA KUŞU MİSALİ BİR MEYDAN: TAKSİM

EMRE YALÇIN

Taksim Meydanı pek çok İstanbullu için şehrin kalbidir. Üstelik şehrin eski meydanları arasında meydan sıfatını en fazla hak edenlerin başında gelir(di). Aksaray ve Eminönü'nün aslen birer trafik kavşağı olduğu, Sultanahmet ve Beyazıt'ın yaya öncelikli meydanlar olmaya çalışıp da olamadıkları, Beşiktaş ve Dolmabahçe'nin dilimizde piazza*'yı karşılayan bir sözcük olmadığı için diğerleriyle aynı kategoriye zorla girdiği, Üsküdar ve Kadıköy'ün bu cümlede bahsedilen her sorundan nasiplendiği düşünülürse...*

Taksim tarihindeki pek çok mühim olaydan çok, 30 Mayıs'ı 1 Haziran 2013'e bağlayan gece başlayan Gezi Olaylarıyla hatırlanıyor şimdilerde. Projesi bile ortada olmayan ve odağında 70 yıl kadar önce yıkılmış bir kışlanın ihyasını barındıran bir kentsel düzenleme projesinin devreye girmesiyle parkta nöbet tutmaya başlayan küçük bir grubun çadırlarının zabıta marifetiyle yakılması üzerine tırmanan olaylar, bu yazının konusu değil elbette. Ama konu bu olaylardan ya da bu olaylar tümüyle konudan kopuk da değil.

Luigi Mayer'in 18. yüzyıl sonlarına ait gravüründe Maksem ve sağ arkada 1. Abdülhamid döneminde kışlanın yerinde yapılan ilk binalar.

ÖNCE BİR GAZ VE TOZ BULUTU VARDI

İstanbul'un (uzun insan yerleşimleri tarihi bir yana) Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak inşa edilip 330'da "açıldığı" düşünülürse, bu 1700 yıllık metropoliten geçmişin içinde Taksim'in ancak üç yüzyıl kadar geriye dayandırılabilecek nispeten kısa bir tarihi var. Özetle söylemek gerekirse Taksim her anlamda modern bir meydandır.

18. yüzyıl başlarında kendi modernleşmesini yaşayan Osmanlı payitahtında büyük bir kentsel patlama doruğa ulaşmış, yeni yerleşim alanları iskâna açılmış ya da sözgelimi Tatavla (Kurtuluş) gibi küçük yerleşimler büyük semtlere dönüşmeye başlamıştı. 18. yüzyıl başında Taksim civarında, aşağı yukarı bugünkü Cumhuriyet Caddesi'nin Boğaz yönündeki kaldırımından Gümüşsuyu kıyılarıyla Dolmabahçe yamaçlarına dek uzanan geniş alanda Büyük Kabristan adıyla anılan dev bir mezarlık vardı. Büyük Kabristan hem Hıristiyanlığın hem Müslümanlığın farklı mezheplerine ait mezarlıklardan oluşuyordu. Meydan ve Gezi civarı Latin Katolik, Gezi'nin bitişiğindeki Taksim Parkı'ndan Elmadağ yönünde Ermeni, Boğaz'a inen yamaçlarda ise Müslüman mezarları yer alırdı. İstanbul'daki tüm büyük mezarlıklar gibi, burası da aynı zamanda bir rekreasyon alanıydı. Batılı ziyaretçileri hayrete düşüren biçimde piknikler, halk eğlenceleri, karnavallar bu ölüler şehrinde yapılırdı. 19. yüzyıla ait pek çok seyahatnamede gezginlerin mezarlıklardaki eğlenceleri anlatan sahnelerine rastlamak mümkündür.[1]

KABUĞUNU KIRAN BİR ŞEHİR

18. yüzyılda artan nüfus ve patlama düzeyindeki kentsel gelişim, I.

Mahmud'un (h. 1730-1754)emriyle Taksim su sisteminin kurulmasına yol açtı. Belgrat ormanlarından Galata'nın kuzeyinde ve Boğaziçi boyunca gelişen yeni mahallelere su getirtildi.[2] Taksim, bu su sisteminin şehir içine dağıtım, yani taksim noktası olmasından dolayı bu adı almıştı. Meydan civarında ilk inşa edilen bina, bugün İstiklal Caddesi girişinde yer alan sekizgen Maksem, bu taksimin yapıldığı yerdi. 1732'de çalışmaya başlayan Maksem'le bitişiğindeki sarnıç, Galata surları dışında yeni gelişen mahallelerin omurgasını oluşturan Cadde-i Kebir'in ve o zamanki Beyoğlu'nun bittiği yeri işaretliyordu. Buradan kuzeye, Büyükdere'ye uzanan yolun etrafında dağınık köyler ve yerleşimler vardı. Bunlar da ilerleyen yüzyılda büyüyüp gelişerek bugünkü İstanbul'un semtlerini oluşturacaklardı.[3]

Meydan civarındaki ikinci büyük inşaat I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) yapıldı: Sonradan Taksim Kışlası'na dönüşecek olan ilk askeri binalar. 1803'teyse III. Selim (h. 1789-1807) Selimiye ile başlayan askeri imar faaliyetlerinin bir parçası olarak bu binaların yerinde topçu birlikleri için bir kışla inşaatı başlattı.[4] Kışla –yani bugünkü Gezi– için Latin mezarlığının bulunduğu alan seçildi. Latin cemaatiyle anlaşıldı, mezarlık Feriköy'deki bugünkü yerine nakledildi. Ancak yeni binanın başı dertten kurtulmadı. Bir yıl sonra, III. Selim'in askeri reformlarına karşı çıkan ve şehrin pek çok yerinde çatışmalara, toplu kıyımlara, yangınlara yol açan Kabakçı Mustafa isyanında yeni kışla harap oldu; onarımı ise beş yıl sürdü. Taksim Kışlası izleyen bir yüzyıl boyunca askeri reformun ve bu reforma karşı çıkanların adeta mücadele alanı olacaktı.

ESKİ İSTANBUL'DA BAŞLAYAN DEĞİŞİM TAKSİM'E UZANIYOR

Nizam-ı Cedit'in kuruluşu ve 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra orduda başlayan modernleşme hareketleriyle ilintili olarak, bu yeni ordunun barınma, eğitim ve talim ihtiyaçlarını karşılayacak binaların inşası konusunda en büyük faaliyet Abdülmecid döneminde yaşandı. 1840'lı yıllarda İstanbul çapında girişilen ve kışla inşaatı ağırlıklı büyük imar faaliyetlerinden, Taksim ve çevresi de ciddi ölçüde nasiplendi. 1840 yılı civarında, o zaman Harbiye Mektebi olarak kullanılan Gümüşsuyu Kışlası'nın ilk bölümleri, 1846'da da Gümüşsuyu Askeri Hastanesi kullanıma açıldı. O zamanlar Küçük Taksim diye anılan Pangaltı semtindeki Harbiye Mektebi 1845'te tamamlandı. 1846-52 arasında –yine mezarlıktan devşirilen bir başka alana– Taşkışla inşa edildi.

Bu çerçevede Taksim Kışlası'na da el atıldı, 1847'de bir yangın geçiren bina esaslı bir onarımdan geçerken, cümle kapısına ve köşe kulelerine dekoratif bir cephe giydirildi. Binaya bakanlar, Osmanlı mimarlığıyla hiç ilgisi olmayan Hint-Rus esintili bezemeleriyle oryantalist bir cephe görüyorlardı. Taksim Kışlası başlangıçta türünün tek örneğiydi. Şehir merkezinden ve şehirlilerin gözünden uzaktaki, ne Avrupalı ne de yerel mimariyle ilişki kurma kaygısı güden bu oryantalist üslup denemesi çok da geçmeden, pek çok başka binayla İstanbul'un şehir manzarasına katıldı. Beyazıt'ta inşa edilen yeni seraskerlik kapısı (bugünkü İstanbul Üniversitesi kapısı, inşası 1866), Kasımpaşa'daki Bahriye Divanhanesi (1867), Çırağan Sarayı (1867), Keçecizade Fuat Paşa Camii ve Türbesi (1869), Aksaray Valide Camii (1871) bu tarzda inşa edilen ilk anıtsal binalardı. Taksim'deki üslup deneyi belli ki beğenilmiş ve benimsenmişti.

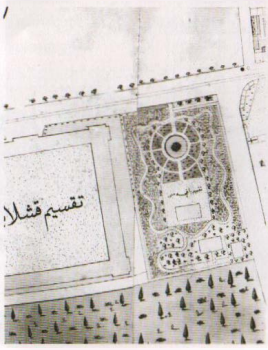
Melling'in fırçasından 19. yüzyıl başlarında Büyükdere Caddesi. Ressamın bulunduğu nokta günümüzde Pangaltı kavşağıdır. Sağdan aşağı Dolap Deresi iner, Taksim arka planda solda Büyük Kabristan'ın selvileriyle dikkat çeker.

Ne var ki kışlanın inşaatı sırasında başlayan talihsizliği sürüyordu; bu yenilemeden kısa süre sonra çıkan bir yangınla binanın büyük bölümü harap oldu, onarım on yıldan fazla sürdü. İlerleyen yirmi yılda iki onarım daha gerektirdi bina.

1864'te kışlayla bugünkü Divan Oteli arasında kalan mezarlık parçasından boşaltılan küçük alanda Beyoğlu'nun ilk parklarından biri olan Taksim Bahçesi, daha sonra da gazinosu açıldı. Burası İstanbul'da belediye eliyle kurulan sayılı parklarından biri olarak yöre sakinlerinin büyük ilgisini çekti.[5]

RUM CEMAATİNİN MÜSTAKBEL MEYDANDAKİ ANITI

1880 yılında, İstiklal ve Sıraselviler caddelerinin kavuşma noktasındaki

Kışla ile Ermeni mezarlığı (bugünkü Divan Oteli) arasında inşa edilen Taksim Bahçesi'nin bir planı. Kışlayla bahçenin üst tarafından günümüzün Cumhuriyet Caddesi geçiyor. Alt tarafındaysa, günümüzde AKM ve apartmanların yer aldığı yapı adasında 1920'li yıllara dek varlığını koruyan Ayaspaşa Mezarlığı görülüyor.

1914'te Sıraselviler Caddesi girişindeki, İstanbul'da boş bir arsa üzerinde ve sadece bir sinema olarak tasarlanarak inşa edilen ilk bina, Majik Sineması. Beyoğlu'ndaki daha eski sinemalar mevcut binaların müştemilatı olarak inşa edilmiştir.

geniş arsada İstanbul Rum cemaatinin en büyük ve görkemli kiliselerinden Aya Triada'nın inşaatı tamamlandı. Kilise, muhtemelen Büyük Kabristan'dan arta kalan mezarlık parçalarından birinin üzerine inşa edilmişti. Aslında bir külliyenin parçasıydı: Her iki yoldan da üç metre kadar yüksekte kalan bir arsadaki kilisenin bahçesinin doğu ve kuzey sınırları boyunca vakıf dükkânları inşa edilerek yol ve bahçe arasındaki kot farklı değerlendirildi, güneydoğu köşesineyse o dönemin en modern okul binalarından biri olan Zapyon Rum Lisesi yapıldı. Kilise fetihten sonra kubbeli kilise yapma hakkını kaybeden Ortodoks cemaatinin Tanzimat sonrası dönemde kazandığı hukuki eşitliğin adeta bir manifestosu gibi, devasa bir kubbe ve iki dev çan kulesiyle tasarlanmıştı. O dönemde meydan civarında kışladan sonraki en büyük yapıydı. 20. yüzyılda başlayan ve şehrin bu önemli meydanında neden bir cami olmadığına dair bitmeyen tartışmaların zımni sebebi oldu.[6]

20. yüzyıl başında meydanın İstiklal ve Sıraselviler girişleri kabaca bugünkü görünümüne kavuşmuştu. Heykelin yeri, hemen arkasındaki Talimhane gibi bir boşluktan ibaretti. Ancak sarnıç, maksem, Fransız Konsolosluğu, Aya Triada Kilisesi ve vakıf dükkânları ile Sıraselviler'in girişindeki konaklar ve ilk apartmanlar kentsel mekânın sınırlarını belirlemişti.

1911'de *Revue Technique D'orient* dergisinin 7. sayısında yayımlanan Taksim Kışlası ve Talimhane projesi (solda) ve sonradan uygulanan parselasyonu gösteren 1925 tarihli Pervititch haritası. Planların yönelimi aynıdır, soldaki planda kışla alt sağdadır.

Meydan 1909'da 31 Mart olayının en sıcak çatışmalarına sahne oldu. Kışlada üslenen alaylı isyancılarla Rumeli'den gelen Hareket Ordusu çatışmaya girdi. Hareket Ordusu kışlayı topa tuttu ve bina bir kez daha harabeye döndü. Burada öldürülen isyancıların hatırası İstanbulluların toplumsal belleğine kazındı. Kışla, Timur'un filleri gibi atsan atılmaz, satsan satılmaz, baksan bakılmaz bir haldeydi.

ERKEN BİR KENTSEL REHABİLİTASYON DENEMESİ

Kışlanın ne yapılacağı büyük bir tartışma konusu oldu. Dönemin yöneticileri ödenek yokluğundan onarılamayan binayı, gelişen kentin göbeğinde kaldığı gerekçesiyle satarak ordunun başka ihtiyaçlarını kapatma konusunda sonunda uzlaştı. Kışla ile karşısındaki Talimhane arazisi çeşitli Avrupa devletlerinin tebaalarıyla Osmanlı vatandaşlarının kurduğu Sanayi ve Ticaret Şirket-i Milliye-i Osmaniye'ye 1913'te satıldı. Bölgedeki rayiçlere göre arazinin değerinin 1.640.305 Osmanlı Lirasına ulaşması gerektiği üzerine epey yazılıp çizildiyse de Meclis-i Mebusan satışın bedelini 400.000 OL olarak belirledi. Daha 1911'de kışla ve Talimhane arazisi için bir plan yayımlanmıştı. Bu plana göre sadece Talimhane değil, kışla arazisi de parsellenerek blok apartmanlarla dolu bir mahalleye dönüştürülüyordu. Bir yüzyıl içinde şehrin dışındaki bir mezarlığın yerine inşa edilen kışla işlevini yitirerek, artan nüfus ve konut talebi karşısında kentsel gelişme için gözden çıkarılmıştı. Ancak pek çok bürokratik engel ve çıkan I. Dünya Savaşı dolayısıyla bu ilk plan hayata geçmedi. Kışlaya dokunulmadıysa da Talimhane'de parselasyon yapılıp arsalar satıldı. Ancak bu arsalarda ilk inşaatların başlaması 1930'lu yılları buldu.[7]

Aynı sıralarda meydanın doğusunda kalan son mezarlık parçası, Ayaspaşa Mezarlığı da imara açıldı, ancak burada da inşaatlar 1930 yılına doğru başladı. Mezarlık bugün Atatürk Kültür Merkezi'nin ve apartman bloklarının bulunduğu geniş yapı adasındaydı.

Kışla savaş içinde hem işgal kuvvetlerince kullanıldı, hem de iç avlusu spor müsabakaları için kiralandı. Fenerbahçe'nin Haziran 1923'te işgal kuvvetleri karma takımına karşı aldığı galibiyet İstanbullular için büyük moral oldu. Büyük imar projesinin gerçekleşmemesi üzerine, ayrıntılarını henüz tam olarak bilmediğimiz bir şekilde İstanbul Belediyesi binayı yeni sahiplerinden geri satın aldıysa da Cumhuriyet döneminde kışla terk edildi, sadece avlusu 8000 kişilik bir stadyum olarak kullanılmaya devam etti. Bugün AKM ile anıt arasında kalan yer, kışlanın ahırları ve başka parazit binalarla doluydu.

CUMHURİYET

Anıtın bulunduğu yer Cadde-i Kebir'in Büyükdere Caddesi'ne kavuştuğu noktaydı ve muhtemelen bir kavşak noktası olarak öngörülmüştü. Cumhuriyet döneminde buraya milli mücadeleyi ve cumhuriyetin kuruluşunu simgeleyen bir anıt dikilmesine karar verildi. 1925'te sipariş edilen Cumhuriyet Anıtı, 1928'de açıldı. Anıtın bir yabancıya yaptırılması, bu iş için ödenen bedel, meydan için yapılan istimlakler de uzun zaman tartışma konusu oldu.[8]

Anıtın açılışından bir süre sonra ahırların bulunduğu blokun anıta bakan yüzü, meydanın daireselliğini vurgulayacak biçimde tıraşlandı. Buralarda özellikle bisiklet, otomobil, fırın, beyaz eşya gibi ithal mallar satan mağazalar açıldı. 1930 sıralarında Elmadağ yönünde bu çemberi tamamlayan Kristal Gazinosu inşa edildi.

Bir zamanlar Beyoğlu'nun bittiği yer olan bu çiçeği burnunda meydan, 19. yüzyılın ikinci yarısında Elmadağ-Şişli hattında hızla gelişen yepyeni mahallelerin Beyoğlu'yla buluşma noktasıydı artık. Cumhuriyet idaresi meydanı adına yaraşır hale getirmek için İkinci Dünya Savaşı içinde eski ahırların bulunduğu yapı adasını ortadan kaldırdı. Genişleyen meydanın bir ucunda İstanbul'a yaraşır neoklasik bir opera binası yapılmasına karar verildi. Ancak binanın temeli savaş bittikten sonra, 1946'da atılabildi [9]

1933'te planlama faaliyetine başlayan Henri Prost, İstanbul'da çalıştığı süre boyunca oturduğu[10] Taksim bölgesine ayrı bir özen göstermişti.[11] Taksim, Harbiye ve Maçka arasında imara açılmamış arazileri büyük bir şehir parkı olarak düşünmüş, İki Numaralı Park olarak adlandırılan bu dev yeşilliğin içinde bir açık hava tiyatrosu, bir de spor ve sergi sarayı öngörmüştü. Kışla yıkılarak yerine bir promenad —yani Gezi— yapılacak, buradan köprüyle Harbiye'ye kavuşan büyük bir parka geçilecek, oradan da günümüzdeki Demokrasi Parkı'na ulaşılacaktı.[12] Parkın denize kavuşan kısmına zamanın yöneticilerinin zoruyla stadyum eklenecekti.

Bu projenin önünde ufak bir engel vardı: Elmadağ'daki eski Ermeni Mezarlığı. 19. yüzyılın ikinci yarısında gömüye kapatılan bu kadim mezarlıktaki son yapı faaliyeti 1915'te idam edilenler ve tehcirde hayatını kaybeden Osmanlı Ermenileri için dikilen bir anıttı. Ancak bu anıt bir süre sonra sessizce ortadan kaldırıldı. Belediye mezarlığı kamulaştırmak ya da bir zamanlar Latin Mezarlığı'na yapıldığı gibi cemaatle uzlaşarak yeni bir yer göstermek yerine fiili bir durum yaratarak mezarlığı parka dönüştürme yoluna gitti.

Cumhuriyet Anıtı ilk açıldığı dönemde bir tören esnasında. Anıtın çevre düzenlemesi henüz yapılmamıştır (SALT Arşivi).

Çevre düzeni yapıldıktan sonra Cumhuriyet Anıtı, 1930 yılı civarı.

1930'lu yıllarda Cumhuriyet Anıtı ve çevresi. Kışla yerinde duruyor, önündeki parazit binaların cepheleri meydana uygun biçimde yuvarlatılmış ve bu cephede dükkânlar açılmış. Solda sarıuç binasının önündeki, şikâyetler sonucu bir süre sonra yıktırılan umumi tuvalet görülüyor.

1924 doğumlu İstanbullu Liji Pulcu Çizmeciyan mezarlığın hikâyesini şöyle anlatıyor:

"Cadde |Harbiye Mektebi'nin bittiği yerde başlayan| uzun eski bir duvarla Divan Oteli'ne kadar uzanırdı: Bu, kendi haline bırakılmış Ermeni Mezarlığı'nın duvarıydı. Anlaşılan, Taksim'den sonra buralar kırmış ve mezarlık yapılmış, ama artık evlerin arasında kalmıştı. Eski taşlar olduğu gibi durur. Divan Oteli'nin yanından mezarlığa girilebilirdi. Hatta orada bir küçük şapel ve önünde gömülü mucizeler yapan bir yatır vardı: 'Hokevor Der' derler, yani dindar, duayı seven rahip. Tabii mezarlık kalktığında bu mezarı başka bir kiliseye |Üç Horan'al naklettiler. Bu mezarlık galiba 1948'lere doğru kalktı. Mezarlığın caddeye bakan bölümü parsellenip satıldı, kalanı park oldu. Önce Radyoevi, sonra Kervansaray apartmanı inşa edildi. |...| Rivayetler dolaşmaya başladı, gece sesler işitiliyormuş, halılar dörde bölünüyormuş. Ama oturanlardan çıt çıkmadı. Sonradan Hilton Oteli inşa edildi. Otel Belvü Bahçesi'nin yerindedir, bahçesi mezarlık sahasıdır."[13]

Gezi'yi ve mezarlığın yerine bakan parkın müteahhitliğini, dönemin muhafazakâr/İslami entelijansiyasının önde gelen isimlerinden Ekrem Hakkı Ayverdi yapmıştı. Şuyuu vukuundan beter biçimde, Ermeni cemaati arasında Ayverdi'nin mezarlığı bir taşocağı gibi kullandığı söylentisi yerleşip kaldı. Parkla Taşkışla arasında yer alan Park ve Bahçeler Müdürlüğü'ne ait fidanlığın içinde, yazıları seçilen kırık taşlardan yapılı basamaklar yakın zamana dek görülebiliyordu..

İki Numaralı Park'ın arazisi çeşitli tarihlerde yağmalandı: Demokrat Parti hükümeti 1952'de İstanbul'daki ilk uluslararası oteli inşa etmek isteyen yatırımcılara parkın büyük ve merkezi bir bölümünü peşkeş çekmekte bir sakınca görmedi. Otel 1955'te açıldı. Hiç olmazsa binası kamu malı olarak Emekli Sandığı'na tapulanmıştı. Otelin bahçesine 1980'lerde yeşili katlederek bir kongre merkezi ve bir yeraltı otoparkı yapıldı. Özelleştirme furyasında hepsi birden Aydın Doğan'a satıldı. Taşkışla'nın karşısına yine 1950'lerde Tenis Eskrim Dağcılık Kulübü yerleşti, yıllar içinde giderek yayılarak parkı ince bir şerit halinde bıraktı. Dalan döneminde yerine Hyatt Oteli inşa edildi. Yakın zamanda Kongre Vadisi adı altında Spor Sergi Sarayı çevresinde yeraltına inen kongre binaları, otoparklar ve tüneller inşa edildi. (Bir de bu parkın "Bir Numaralı"sı vardı; Vatan Caddesi'nin iki yanında, buradaki dereyi koruyarak inşa edilecekti. Orası da tümüyle kamu yağmasına kurban gitti DP zamanında.)

1930'lu yılların sonunda Cumhuriyet Anıtı ve çevresi. Kristal Gazinosu inşa edilmiş, kışla hâlâ sağlam. Talimhane apartmanlarla dolmuş. Anıtın çevresinde bir bayram kutlaması var.

Gezi, Prost'un projesine göre inşa edildiyse de, girişine tasarlanan İnönü heykeli hiçbir zaman dikilmedi (Şimdi Taşlık'ta İnönü evinin önündeki parkta, bir başka kamu malı yağmasının eseri olan Swissotel'i seyrediyor). Gezi'nin caddeye bakan yamaçları başlangıçta yeşillikti, ama bir zaman sonra Belediye'nin iştahı kabarınca burası da arsaya çevrilip bir dizi dükkânla doldurulduğu. Prost'un meydan çevresine dair planlarından biri titizlikle uygulandı; Elmadağ'dan Harbiye'ye uzanan ve eski Ermeni Mezarlığı üzerinde planlanan revaklı apartmanlar 1940'lı yıllardan başlayarak inşa edildi. Prost, İstiklal Caddesi'ni ferahlatmak üzere burada yeni yapılacak ya da onarılacak binaların revaklı olmasını öngörmüştü. Ancak Aksanat ile Galatasaray'daki Yapı Kredi binası gibi birkaç örneğin dışında projenin bu ayağı gerçekleşmedi. Yapılan revaklar binalara katıldı.

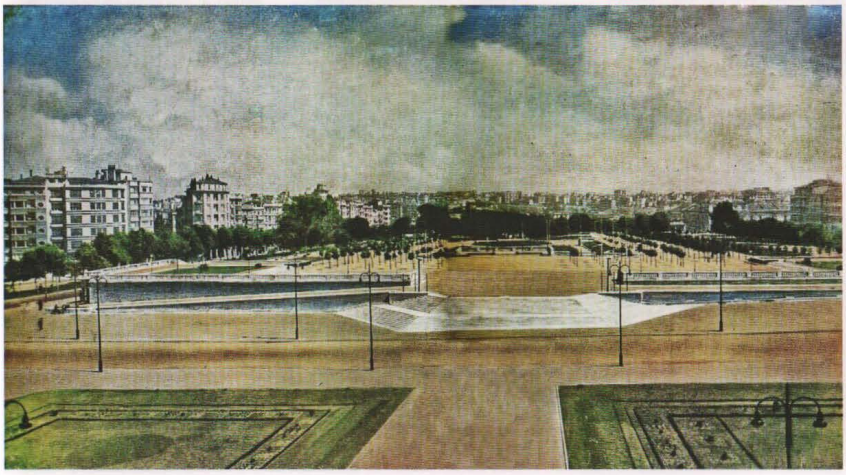
1970 yılı civarında iki büyük gökdelenin (bugünkü The Marmara ve Ceylan Intercontinental otelleri) temelleri atıldı. Ceylan Intercontinental için Taksim Parkı'nın boğaza bakan köşesinde yer alan ve şehrin önemli bir eğlence mekânı olan Belediye Gazinosu kurban edildi. 1950'lerde başlayan ancak duraklayan opera binası inşaatı ciddi bir plan tadilatıyla genişletilip daha da modernleştirilerek, ilk adıyla İstanbul Kültür Sarayı, sonraki adıyla Atatürk Kültür Merkezi inşa edildi. Bina 1969'da açılıp 1971'de yandı, tamiri ancak 1978'de bitti.

1960'lı yılların sonunda yaşanan nüfus patlamasına yetişmeye çalışan toplu taşıma patlaması, meydanın otobüs duraklarıyla kaplanmasına yol açtı; benzer bir gelişme eşzamanlı olarak Eminönü ve Kadıköy'de de yaşandı (Meydanın bu duraklardan tümüyle kurtulması 2013'ü buldu). Otobüslerin ve dolmuşların yarattığı trafik sıkışıklığına çözüm olarak 1957-58'de Kristal Gazinosu yıktırılarak açılan boşluğa dolmuş durakları yerleştirildi.

Meydan 70'lerden 1980'lerin ortasına dek köklü bir değişiklik görmedi. Bo sonrasında ekonomisini dünyaya eklemlemeye girişen Türkiye'deki ilk McDonalds restoranı 1986'da Gezi'nin yamacındaki dükkânlarda açıldı; aslında caddenin hemen karşı tarafındaki Kristal Büfe, hamburgeri İstanbullularla daha 1950'lerde tanıştırmıştı. Aynı yıl dönemin belediye başkanı Bedrettin Dalan, Haliç kıyılarında başlattığı yıkımın bir benzerini Tarlabaşı'nda başlattı. Taksim'i Suriçi'ne bağlayan iki şeritli cadde, altı şeritli bir bulvara dönüştürüldü. Meydanın kuzeybatı köşesindeki yapı adaları tümüyle ortadan kalktı. Planlı olduğu söylenemeyecek bu yıkımlara imza atan belediye başkanı, beklenmedik bir kararla Taksim, Beyazıt ve Üsküdar meydanlarının gelişen şehrin ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi için 1987'de uluslararası bir proje yarışması açtı. Taksim için Vedat

1930'lu yılların sonuna ait bir hava fotoğrafı. Meydan ilk planlandığı şekliyle, yani anıtı çevreleyen dairesel bir mekân olarak ortaya çıkmış. Anıtın üst tarafında dükkânlar, sol üst köşede kışlanın bir bölümü, anıtın solunda Kristal Gazinosu, sağ tarafta Telsiz Telgraf Telimhane, Sıraselviler Caddesi'yle İstiklal Caddesi arasındaki üçgende Aya Triada Kilisesi, vakıf dükkânları ve Zapyon Lisesi görülüyor. İstiklal Caddesi girişindeki maksem ve karşısındaki Fransız Konsolosluğu da dikkat çekiyor.

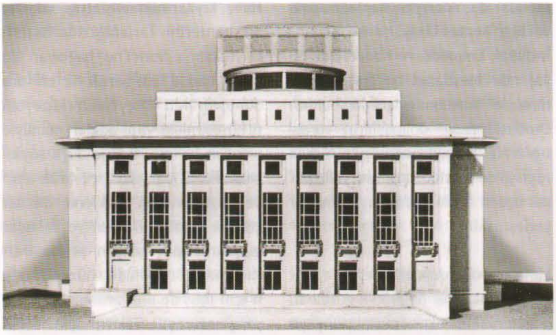
Taksim Gezisi'nin, İstanbul Belediyesi'nin 1943'te yayımladığı *Güzelleşen İstanbul* albümünde yer alan renklendirilmiş fotoğrafı.

İlk açıldığı yıllarda Taksim Gezisi'nden bir gündüz manzarası (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü).

ve Hakan Dalokay'ın projesi birinci seçildi. Dalokay'ın projesi bugün kısmen uygulanan trafiğin yer altına alınmasını da içeriyordu. Bu proje de, diğerleri de Dalan'ın seçimi kaybetmesiyle rafa kaldırıldı ve büyük ölçüde unutuldu.[14]

Projede meydan trafiğe kapatılıyor, trafik yer altına alınıyor, Gezi'nin yerine dev bir havuz, sarnıcın arkasına yeni bir gökdelen inşa ediliyor, Sıraselviler girişindeki binalar yıkılarak yerlerine denize bakan setli bir park açılıyordu.

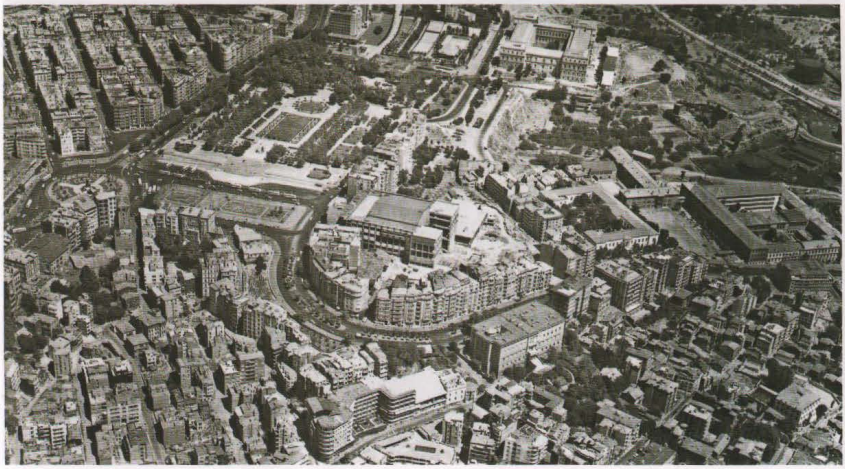

Taksim'de 1940'lı yıllarda planlanan ilk opera binasının maketi.

1960 darbesinden sonra AKM yönüne doğru dev bir defneli süngü dikilmişti. Bunu kaldırmak 1973'te İstanbul'un ilk solcu belediye başkanı Ahmet İsvan'a düşecekti; kaldırılana kadar, Bahar Bayramı kod adıyla anılan 1 Mayıs'lar bu süngünün gölgesinde kutlanırdı.[15] 1976'daki katılım rekor düzeydeydi. 1977'de dönemin başbakanı Demirel'in provokasyon istihbaratı aldığını duyurmaktan başka ciddi bir önlem almaması yüzünden meydanda 30 küsur kişi öldü, 150'den fazlası da yaralandı. Failler asla bulunamadı. 1 Mayıs'ı kutlamak isteyenler 30 küsur yıl boyunca çeşitli bahanelerle ve güç kullanılarak meydana sokulmadı.

İktidarın 30 küsur yıldan sonra meydanı tekrar 1 Mayıs'lara açması şaşkınlıkla karışık bir sevinç yaratmıştı. Ama hemen ertesi yıl, 2013'te önce "Meydanda inşaat çukurları var, can güvenliği sağlanamaz" bahanesiyle yeniden getirilen yasak, sonra da "Kutlama devletin göstereceği yerde yapılır" diye basitleştirilebilecek tavır ve en önemlisi Gezi'nin yerine kışla/AVM inşaatı konusundaki ısrar sonunda 31 Mayıs gecesi bardağı taşırdı.[16]

Gezi olaylarından sonra kışla ihya projesi hiç olmazsa bir süreliğine rafa kaldırılmışa benziyor. Başta açıklanan ve araç trafiğini tümüyle yer altına alan projenin sadece bir

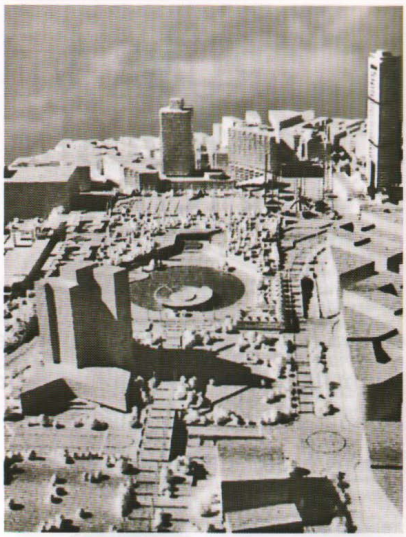

Taksim ve çevresinin 1960 civarında çekilmiş bir hava fotoğrafı. Talimhane ve Gümüşsuyu tümüyle apartmanlaşmış, Opera binasında tadilat henüz başlamamış, Gezi'deki ağaçlar büyümüş. Gezi'nin sağ üst köşesindeki Belediye Gazinosu yerli yerinde, onun karşısına parktan koparılan alanda Tenis Eskrim Dağcılık Kulübü inşa edilmiş, Divan Oteli açılmış (SALT Arşivi).

bölümü inşa edildi. 30 yıldan fazla süredir şehrin kültür hayatının kalbi olduktan sonra onarıma giren, ancak sonra göstermelik bir davayla onarımı askıya alınan, derken Sabancı sponsorluğunda tekrar onarımına başlanan AKM ise bu olaylardan beri iskeletine dek soyulmuş halde çürümeye terk edilmiş durumda. Gezi olayları sırasında yerine barok bir opera binası yapılması konuşuldu.

2013'ten beri neredeyse çivi çakılmayarak bir beton çölü halinde bırakılan meydan için İstanbul Büyükşehir Belediyesi tam olarak ne gibi ilkeler ışığında tasarlandığı açıklanmayan bir projenin uygulamasına 2015 sonbaharında başladı. 18., 19., 20. ve 21. yüzyıl başlarında hem önemli toplumsal olaylara hem de ciddi mekânsal değişimlere sahne olan bu önemli kent merkezi, hiç şüphesiz sancıları hâlâ hissedilen yeni değişimlere gebe.

2015 sonlarında başlayan düzenleme çalışmaları gerçek bir ihtiyaca cevap vermekten çok geçici bir makyaja benziyor. 1940'lardan sonra plansız denebilecek biçimde yamalı bohça gibi parça parça kararlarla büyüyen ve yeniden şekillenen meydanda bu makyajın ne kadar süre kalacağını, arkasından neler geleceğini hep birlikte göreceğiz..

1960 darbesinden sonra Taksim Meydanı'na dikilen süngü anıtı (solda).

1987'de açılan Taksim Meydanı yarışma projesinin birincisi olan Vedat-Hakan Dalokay projesinin maketi. Maketin sağ alt köşesinde Divan Oteli, sol ortada Ceylan Intercontinental, geri planda ortada The Marmara görülüyor (sağda).

DİPNOTLAR

1 Bu konudaki en çarpıcı örneklerden biri için bkz. Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. Banu Büyükkal (İstanbul, 2010), "İstanbul Mezarlıklarında Hayat" bölümü, s. 106-119 ve "Mezarlıkta Şenlik" bölümü, s. 250-255.

2 Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, çev. Zeynep Rona (İstanbul, 2010), s. 421; Mustafa Cezar, XIX. Yüzyıl Beyoğlusu (İstanbul, 1991), s. 16-24

3 Bu semtlerdeki gelişimin son evresinin ayrıntıları için bkz. Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, çev. S. Deringil (İstanbul, 2016), s. 90-94.

4 Bu makalede yer alan binalar ve inşa tarihleriyle ilgili bilgiler için Tarih Vakfı Yurt Yayınları yayını olan *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nin ilgili maddelerindeki bilgiler esas alınmıştır. Dipnotları kalabalıklaştırmamak için bu kaynağa verilen bu tür göndermeler tek tek belirtilmemiştir.

5 Zeynep Çelik, age, s. 92.

6 Bu tartışmalarla ilgili en yalın özet bilgi için bkz. Zeynep Yasa Yaman, " 'Siyasi/Estetik Gösterge' Olarak Kamusal Alanda Anıt ve Heykel", *METU Journal of Faculty of Architecture* 1 (2011): 77, not: 29: "Taksim Meydanı'nda cami yapılması ilk kez 1952 yılında Menderes'in başbakanlığı sırasında dillendirilmiş; koru 1960'ların sonlarında, meydan düzenlemesi ve cami inşaatı önerisiyle yeniden gündeme gelmiş, Başbakan Süleyman Demirel'in kurduğu Milliyetçi Cephe (MC) hükümeti döneminde, Kültür Bakanlığı'ndan Anıtlar Yüksek Kurulu'na gönderilen 13 Mayıs 1977 tarihli başvuru yazısıyla, Taksim Camii Şerifi Külliyesi'nin inşaatı için ilk resmi adım atılmış; Tayyip Erdoğan'ın belediye başkanlığı sırasında aynı konu yine tartışılmışsa da yapımı için girişimde bulunulmamıştır." Erdoğan'ın konuyla ilgisinin hâlâ devam ettiği, bu caminin inşaatı için kurulan vakfa proje hazırlayan Ahmet Vefik Alp'in basına açıklamalarından anlaşılmaktadır: "Yeni Taksim Camii Başbakan'ın Masasında", *Hürriyet*, 22 Eylül 2013, http://www.hurriyet.com.tr/yeni-taksim-camii-basbakan-in-masasinda-24761005.

7 Lorans Tanatar Baruh, "İstanbul Emlâk Şirket-i Osmaniyesi'nin Yatırımları: Karaköy Borsa Hanı, Taksim Kışlası ve Talimhane", *Toplumsal Tarih* 232 (Mayıs 2013).

8 Heykelin inşası ve bu tartışmalar için bkz. Mevlut Çelebi, *Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı* (Ankara, 2006), özellikle s. 161-217 arasındaki "Anıt ve Canonica'ya Yönelik Eleştiriler" bölümü. Ayrıca Birge Yıldırım ve Arzu Erdem, "Taksim Meydanı'nın Cumhuriyet'in Kamusal Alanı Olarak İnşası", *Mimarlık-Kuram* XI/19 (2015): 100-101.

9 Bu binanın ilk evresi ve mimarı hakkında bkz. Işık Aydemir, "İki Fransız Mimarı Henri Prost ile August Perret'nin İstanbul ile İlgili Çalışmaları", *Megaron–YTÜ Mimarlık Fakültesi e-dergisi* III/1 (2008): 109-110 (http://www.journalagent.com/megaron/pdfs/MEGARON-00719-VIEWPOINT-AYDEMIR.pdf).

10 Pierre Pinon, "Henri Prost'un Şehirciliği ve İstanbul'un Dönüşümleri", P. Pinon ve C. Bilsel (yay. haz.), *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine* (İstanbul, 2010): 92. Prost, Talimhane'nin kendisinden önce hazırlanan ve uygulamasına başlanan Talimhane'deki planları eleştirmiş ve mümkün olduğu derecede müdahale ederek düzeltmiştir. Ancak oturmak için de kentin bu en yeni mahallesini seçmiş ve Lamartine Caddesi'nde ikamet etmiştir.

11 Henri Prost ve İstanbul'u planlama faaliyetleriyle ilgili en yakın tarihli ve kapsamlı kaynak: F. Cânâ Bilsel ve Pierre Pinon (yay. haz.), *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951)* (İstanbul, 2010) Ayrıca İpek Akpınar, "İstanbul'u (Yeniden) İnşa Etmek: 1937 Henri Prost Planı", Elvan Altan Ergut ve Bilge İmamoğlu (der.), *Cumhuriyet'in Mekânları Zamanları İnsanları* (Ankara, 2010); Emre Yalçın, "Planning and Construction in İstanbul in the Republican Period (1923-1960)", *Yüksek lisans tezi*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (İstanbul, 1997), "Henri Prost" bölümü, s. 30-41.

12 Cânâ Bilsel, "Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951): Nazım Planlar ve Kentsel Operasyonlarla Kentin Yapısal Dönüşümü", Pinon ve Bilsel, age, s. 125-127.

13 Lüji Pulcu Çizmeciyan, *İstanbul'da Kayıp Zamanlar* (İstanbul, 2010), s. 121.

14 Birge Yıldırım ve Arzu Erdem, agm, s. 102-104. Yazarların son bir yüzyılı "meydanın etrafındaki boşluğun genişleme veya boşaltılma hikâyesi" ekseni üzerinden değerlendiren yaklaşımı ve bunu destekleyen plan dizileri ayrıca dikkate değer.

15 Ahmet İsvan, *Başkent Gölgesinde İstanbul* (İstanbul, 2011), s.88.

16 Gezi olayları üzerine sıcağı sıcağına pek çok araştırma ve değerlendirme yayımlandı. Bunca yayın arasından bu yazı için bir seçki yapmak güç. Ama bu makalenin yolunu açan "Beyazıt'ın Kadim Tarihinden Taksim'in Kısa Geçmişine–Meydan Okuması" başlıklı yazının yayımlandığı *Bir+Bir* 24 (Ağustos 2013)'ü özellikle zikretmek ve bu sayıdan kısa süre sonra basılı dergilerini yayımlamayı bırakan ekibe ülkemizin dergi yayıncılığı alanına kattıkları büyük değer için teşekkür etmek isterim.

RÜYA VE MEŞRUİYET: ARDEŞİR'İN KRALLIĞI VE KİŞİLİĞİ

MUHAMMET YÜCEL

Sasani imparatorluk ideolojisinin temellerini atan Kral Ardeşir, gerçek tarihi şahsiyeti yanında özellikle devletin banisi olarak hem kendi döneminde hem de Sasanilerin sonraki dönemlerinde idealize edilen bir karakter olarak yüceltilmiş ve bu anlamda krallığı hedeflediği bir rüya üzerine kök salmıştır.

Resim 1
Sikkenin ön yüzünde ön cepheden bakar vaziyette Kral Ardeşir, arka yüzünde ise babası Papag resmedilmiştir. Sikkenin ön yüzünde "bay Ardaşir şah" (yüce kral Ardeşir) lejandı yazılmıştır. Arka yüzde "pus bay papak şah" (yüce kral Papag'ın oğlu) ibaresi yazılıdır.

AR. Drahmi 3.79 g. Stakhr (MS205/6-223/4). Iraq Larry Goldberg Coins & Collectibles, Auction 37 # 343.

"Gelecek, rüyalarının güzelliğine inanan kimselerindir."

Eleanor Roosevelt

Partların hâkimiyeti altında oldukları dönemde Sasan ailesinin, Fars eyaletinin merkezi Istahr şehrinde Anahita ateşgedesinin koruyuculuğundan sorumlu olduğu bilinmektedir. Sasani Devleti'nin kurucusu I. Ardeşir, Partlara isyan ederek hızla yükselişe geçmiş ve yaklaşık yirmi yıllık bir çatışma ortamından sonra bizzat Kral IV. Artabanus'un (Ardawan) komuta ettiği Part ordularını Huzistan'ın Hormizdgan mevkiinde mağlup ederek (MS 224) daha sonra Sasani adıyla anılacak bir devlet kurmayı başarmıştı.[1] Böylece Sasani Devleti resmen ilan edildi ve Ērān coğrafyasında yani batıda Romalılar karşısındaki yegâne güç olarak belirdi. Ardeşir'in iktidara geldikten sonra yaptığı ilk işlerden biri Romalılara savaş açmak oldu; Romalılara karşı saldırgan bir politika izlemesi, iktidara gelmesinde önemli itici bir güç olmuş olmalıdır. Ardeşir, Partların adem-i merkeziyetçi yönetim sisteminin iktidar sorunlarına yol açtığına bizzat tanık olduğu için, Sasani Devleti'ni daha merkeziyetçi ve katı bir sistemle idare etmek istedi.[2]

Sasani Devleti'nin kurucusu ve ilk şahı I. Ardeşir'in soyunun Sasan'a dayanması konusunda muhtelif fikirler bulunmaktadır. Birçok araştırmacı tarafından Taberi'nin, Pabak'ın Sasan'ın oğlu (soyundan) olduğu yönündeki görüşleri[3] daha makbul görülür.[4] Ancak *Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpagān*[5] ve *Şahname*'de de Pabak'ın kızının Sasan'la evlendiği ve Ardeşir'in bu evlilikten dünyaya geldiği ifade edilir. Daryaee ise dini bir metin olan *Bundahišn* kitabında "ardaxšīr ī pābagān kē –š mād duxt sāsān ī weh-āfrīd"[6] ("Pabak'ın oğlu Ardeşir'in Annesi, Weh-afrid'in oğlu olan Sasan'ın kızıdır...") ifadesini daha makbul saymaktadır,[7]

I. Şapur'un zafer anıtı mesabesinde yaptırdığı Ka'be-yi Zerdüşt'e koyduğu üç dilli (Partça, Pehlevice, Eski Yunanca) kitabesinde Sasan, kral olarak anılsa da I. Ardeşir'le ilişkilendirilmemektedir.[8] 9. yüzyılda tedvin edildiği bilinen, Sasani dini literatürünün önemli metinlerinden olan ve yaratılıştan eskatolojiye bir dünya tarihi sunan *Bundahišn* kitabında, Sasan'ın Ardeşir'in anne tarafından dedesi olduğu yukarıda da ifade edilmişti. Bu durum, Ardeşir'in, babası Pabak'tan ziyade dedesi Sasan'la anılmasını sağlamıştır. Ayrıca *Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpagān*'da Sasan'ın Pers/Akhaimenid kralı Dara'nın (büyük ihtimalle III. Dara) soyundan[9] geldiği yönündeki ifade, Sasanilerin krallık için meşru bir zemin bulma çabasının tezahürü gibidir. Burada şu soru akla gelmektedir: Sasanilerin meşruiyet kanıtlama problemleri var mıydı? Bu sorunun cevabı hem olumlu hem de olumsuzdur.

PABAK'IN RÜYASI VE ARDEŞİR'İN KRALLIĞI

Tarihsel olayları anlamlandırmak için mitolojiden yararlanılır, ancak

mitoloji ile tarihin birbirinden ayrı tutulması gerekmektedir.[10] Kitabi veya şifahi geleneklerle aktarılan mitsel olayların da yardımıyla tarih yeniden inşa edilebilir; öte yandan söz konusu mitler ile tarihin kendi aralarındaki geçirgen ve girift niteliği unutulmamalıdır. Bu bağlamda *Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpagān*'da Sasani krallığı kurulurken ilk şah/kral olan I. Ardeşir ile bir şekilde kan bağı olduğu düşünülen Sasan'a atfedilen bir rüyadan haberdarız. Bu rüya *Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpagān*'da (Bölüm II, 8-13) şu şekilde geçmektedir:[11]

"Pabak bir gece bir rüya gördü: Güneş, Sasan'ın başında ışıldıyordu ve tüm cihanı aydınlatıyordu. Başka bir gece yine aynı şekilde bir rüya daha gördü: Aynı şekilde Sasan beyazlarla süslenmiş bir file binmişti ve ülkede olan herkes Sasan'ın önünde durup kendisine hürmet gösterip onu tazim[12] ediyordu. Takip eden üç gecede de aynı şekilde şu rüyayı gördü: Aynı şekilde Azer-Farranbagh ve Goşnasp ve Burzin-Mihr[13] ateşleri Sasan'ın evine doğru parlıyorlardı ve ışıkları tüm dünyayı aydınlatıyordu. Pabak bu duruma çok şaşırdı. Bilginleri ve rüya tabircilerini yanına çağırdı. Peş peşe üç gece gördüğü bu rüyayı onlara anlattı."

Devamında müneccimler rüyayı şu şekilde tabir eder:

"Rüya tabircileri dediler ki: Bu rüyada gördüğün kişi veya onun çocuklarından biri dünyaya hükmedecektir. Beyaz fil ve güneş, zafer ve iktidara, Azer-i Farranbagh (Farrnabagh ateşi), meh-merdan[14] ve mog-merdan[15] dini bilgeliğe –Azer-goşnasp, arteştar[16] ve sipehbedan'a,[17] Azerburzinmihr, Asteryuşan'a[18] ve cihanın tüm çiftçilerine, bütün bunlar ve padişahlık o kişiye veya onun çocuklarından birine geçecektir."

Sasani tarihine dair bilgi veren kitapların birçoğu genellikle bir rüyaya veya kehanete atıfta bulunur. *Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpagān*'da Sasanilerin kuruluşuna dair nakledilen bu rüya Ardeşir'in babası Pabak'a atfedilirken, Taberi tarihinde de Ardeşir'le ilgili astrolojik ifadeler dile getirilir. Buna göre, müneccimlerin onun falına ve yıldızına bakıp geleceğine dair kehanette bulunarak fetihlere girişeceği haberi anlatılır ve yine gelecekteki krallığına dair gördüğü bir rüya nakledilir.[19] Yine *Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpagān*'da (Bölüm 12, 1-4) Ardeşir'in karşılaştığı zorlukların akıbetini anlamak ve krallığının geleceğini öğrenmek maksadıyla bilgelere ve Hintli kâhinlere danıştığını görmekteyiz. Hindu kâhinin kralın elçisine verdiği cevap manidardır: "Şimdi geri dön ve kendisine benden şu cevabı götür: 'Bu krallık iki soya; biri sana, diğeri de Mihrak-ı Nuşizadan'ın soyuna İgeçecek|; ve bunun dışında da başka şey muhtemel değildir." Devamında Mihrak-ı Nuşizadan'ın kızının Ardeşir'in oğlu Şapur'la evlendiği anlatılır. Muhtelif kaynaklarda geçen anlatılar her ne kadar farklı kişilere atfedilse de, nihayetinde Ardeşir'in bir kral olarak soyunun meşru bir hanedana dayandırılması[20] (Sasan'ın Pers hanedanından geldiği iddiası) yanında onun krallığının bu astrolojik yorumlarla da ilişkilendirilmek istendiğini görmekteyiz. Taberi'nin Ardeşir'e isnat ettiği rüya şöyle nakledilmektedir:

"Bir gece rüyasında başı ucuna oturan bir meleğin ona hitap ederek 'Tanrı seni memleketler fethinde muvaffak eyleyecek, bunun için gerekli hazırlıkları gör' diye emrettiğini işitmişti."[21]

Ardeşir'in veya babası Pabak'ın gerçekte böyle bir rüya görüp görmediği ispatlanamaz; fakat bu yolla Ardeşir, gerçek tarihi şahsiyeti yanında özellikle devletin banisi olarak hem kendi döneminde hem de Sasanilerin sonraki dönemlerinde idealize edilen bir kral olarak yüceltilmiş ve bu anlamda krallığı bir rüya üzerinde kök salmıştır. Buradan hareketle nesep ve rüya üzerinden bir meşruiyet zemininin de yaratılmak istendiği sonucuna varabiliriz.

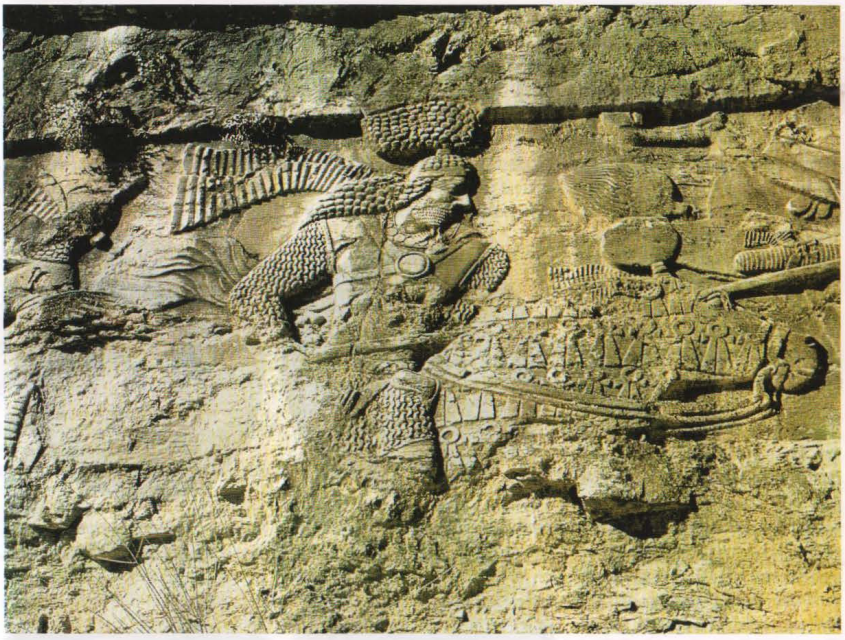
Resim 2
Sikkenin ön yüzünde sola bakar vaziyette Kral Ardeşir ve arka yüzde ise kutsal ateş altarı tasvir edilmiştir. Sikkenin ön yüzünde "Mazdaperest, tanrıların soyundan olan İran şehinşahı yüce/tanrısal Ardeşir", arka yüzde ise "Ardeşir'in ateşi" lejandı bulunmaktadır.

AR. Tetradrahmi 13,62 g. Ktesifon (MS 226/7-228/30). İrağLarry Goldberg CoinsGCollectibles, Auction 37 #352.

Ardeşir nesebini Akhaimenidlere dayandırma konusunda titiz davranmış olmalıdır. R.M. Shayegan, hemzaman ve birbirinin hasmı olan Roma imparatoru Alexander Severus ve hızla yükselişe geçen Sasani kralı Ardeşir'in algılarındaki meşruiyet mefhumunun birbirine denk düştüğüne ve bu nedenle Sasanilerle Roma sınırlarının kesiştiği yer olan Mezopotamya ve Armenia'da sürekli iki devlet arasında gerilimin yaşandığına dikkat çekmektedir. Shayegan'a göre, Alexander Severus yöneticilik iddiasında Büyük Iskender'e özenirken Ardeşir de kendisinden önceki Pers krallarını örnek almaktaydı. Bu nedenle iki devlet ve Severus ölene kadar bu iki imparator/kral birbirine yönelik düşmanca tutumlarını devam ettirdi.[22]

Ardeşir, Parthlara bağlı Fars eyaletinde İstahr şehrinin yöneticisi olan Gozihr'i ortadan kaldırmak suretiyle Partlara karşı ilk isyan girişiminde bulunmuştu.[23] Taberi'nin anlattığına göre, Ardeşir daha çocukken eğitim alması için babası Pabak tarafından Gozihr'in sarayına gönderilmiş[24] aslında krallık vasıflarını burada öğrenmiş olmalıdır.

Bu fikirler doğrultusunda hareket eden Ardeşir kendini başta "Şah" (Kral) daha sonra da "Şahanşah" (Krallar Kralı) olarak anmaya baş-

Resim 3
Ardeşir'in zaferlerini ölümsüzleştirmek için Firuzabad'da yaptırdığı rölyef.

ladı.[25] Aslında Pabak büyük oğlu Şapur'u yani Ardeşir'in ağabeyini veliaht olarak tayin etmiş, ancak onun şaibeli ölümünden sonra yerine Ardeşir başa geçmişti. Hatta Şapur kendi adına sikke bile bastırmıştı.[26]

Kral Şapur, üç dilli Ka'be-i Zerdüşt yazıtında babası Ardeşir'i "Eran krallar kralı" şeklinde zikretmektedir.[27] Özellikle bu sıfatlar Sasanilerin ilk kralları adına bastırdıkları sikkelerde göze çarpmaktadır. Ardeşir, Part Kralı IV. Artabanus'u (Ardawan) ortadan kaldırmadan önce (MS 224 yılı öncesi) bastırdığı sikkelerde "bay Ardeşir şah" (yüce/tanrı-kral Ardeşir) ve "pus bay Pabak şah" (yüce/tanrı-kral Papak'ın oğlu) şeklinde unvanlar kullanıyordu (Resim 1). Ancak Partları mağlup edip (MS 224) başkentleri Ktesifon'u ele geçirdikten sonra (MS 226) bastırdığı sikkelerde "mzdysn bgy 'rthštr-MRKAn MRKA 'ry'n" (mazdaperest, İran krallar kralı yüce Ardeşir) ifadelerini kullandı (Resim 2). Böylece Sasanilerde "şahanşah"lık dönemi başlamış oluyordu.

Sasani şahanşahları, Partlarla beraber süregelen Roma-İranî ihtilaflarını daha ileriye taşıdılar.[28] Sasani krallarının Ardeşir'den itibaren kullanmaya başladığı "MRKAn MRKA/şahanşah" ifadesinin Akhaimenid krallarına ve krallık anlayışlarına bir gönderme olduğu düşünülmektedir. Nihayetinde Ardeşir'in soyunu Akhaimenidlere dayandırması sadece meşruiyet çabasıyla açıklanamaz.

Akhaimenid krallarının kullandıkları *xšayaθiya xšayaθiyanam* (krallar kralı) unvanı, Urartu krallarının kullandığı *šar šarrani* (krallar kralı) mefhumundan mülhem olabilir. Frye, bu kullanımın Urartular ve diğer halklar üzerindeki hâkimiyete gönderme niteliği taşıdığını ve bu kelimenin Med orijinli olduğunu ifade eder.[29] Ardeşir ise bölgede söz sahibi olduktan sonra kendisine hem siyasi hem de dini olarak gelen bu krallık anlayışını benimsemiştir. Avesta'da geçtiği şekliyle Ardeşir'in iddiası "Ēran'ın krallar kralı" olduğudur.[30] Sasanilerin "krallar kralı/Şahanşah" veya "*šahanšah i Ērān*", politik olarak bölgede hem hâkimiyeti meşru zemine taşımayı hem de kontrolü daha kolay sağlayabilmeyi amaçlamıştır.

Her ne kadar abartılı söylemleri olsa da, Mesudi'nin Sasani krallarıyla ilgili verdiği bilgilerden bir kısmının tutarlı ve doğru olduğunu biliyoruz. Öte yandan Ardeşir ve diğer Sasani krallarının soylarını Akhaimenidlere dayandırma çabalarından haberdarız. Bu nedenle Ardeşir'in Sasanilerde gelenek olduğu üzere ateşgedede taç giyme merasimi sırasında bir konuşma yapması ve bu konuşmasında kendisini resmi olarak Akhaimenidlere dayandırması muhtemeldir. Böylece Mesudi'nin Ardeşir'in ağzından aktardığı "...Dara gibi şükrediyoruz"[31] ifadesi muhtemelen o dönemlerde çokça zikredilen Sasanilerin Akhaimenid hanedanın devamı olmalarına bir göndermedir ve krallar taç giydiklerinde bu vurguyu sıkça kullanmış olabilirler.

Wiesehöfer, Sasani krallarının tahta oturma merasiminin bir ateşgededede, Sasani hanedanı mensuplarının, imparatorluk ekâbirinin, saray ve imparatorluk hizmeti yürüten kişilerin huzurunda yapıldığı çıkarımında bulunmuştur.[32] Tüm bu bilgileri bir araya getirdiğimizde Ardeşir'in ataları olarak kabul ettiği Akhaimenid

hanedanının krallık geleneklerini ve kadim Fars kültürünü devam ettirmek veya buna sığınmak istediği sonucunu çıkarabiliriz.

DİNDAR BİR KRAL OLARAK ARDEŞİR'İN KİŞİLİĞİ

Ardeşir ismi antik Perşçedeki Artaxerxes isminin Pehlevice[33] biçimidir. Artaxerxes ismi (Grekçesi: Ἀρταξέρξης) Akhaimenid hanedanını yöneten hükümdarlardan üçünün isminin Grekçe yazılış olup kadim İranilerin *Rtaxšaθra (adaletle hükmeden) olarak kullandıkları ismin yerini tutan Artaxşaça'dan dönüşmüştür. Parthlar döneminde kişi ismi olarak kullanılan ve Orta Pers dönemlerinde ise yazıtlarda, sikke üzerinde ve Pehlevice kitaplarda *'rthštr* olarak transkripsiyonu yapılan bu isim Artaxşetr olarak geçmektedir.[34]

Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpagān'da (Bölüm II, 4-7, 12) Ardeşir'den, ilim tahsil eden, satranç, tavla, polo ve süvarilik gibi oyunlarda yetenekli olan ve iyi bir askeri eğitim alan biri olarak söz edilmektedir. Geleneksel olarak kralların ava çıktıklarını ve avcılığın Sasani krallarının yetişme/yetiştirme tarzlarında önemli bir faaliyet olduğunu biliyoruz. Avcılık kralların askeri eğitiminin bir parçasıydı. *Kārnāmag*'da (Bölüm II, 14) Ardeşir'in iyi bir avcı olduğu da altı çizilen konulardandır. Katıldığı savaşları komuta eden Ardeşir'in iyi bir askeri eğitimden geçtiğini kazandığı zaferlerden anlamaktayız.

Mesudi'nin Ardeşir'in ağzından aktardığı sözlerden, *Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpagān*'da olduğu gibi, adının anlamına yakışır yani adil bir hükümdar olmak için çabaladığı anlaşılmaktadır.

Mesudi, bir filozof-kral gibi bahsettiği Ardeşir'in zamanının çoğunu bilge insanlarla geçirdiğini ve etrafındakilere güzel sözler sarf ettiğini anlatır. Yazara göre Kral, her ne kadar din ile devlet birlikteliğini bedeni ayakta tutan ruh gibi telakki etmişse de muhtemelen esas olarak dine öncelik verdiği anlaşılsın istiyordu. Dindarlık özelliğinin yanı sıra hükümdarlığa ehil olmasıyla da takdir toplamıştı. Sabık krallar döneminde dinde olmayan yeni uygulamalar da getirmiş ve Zerdüşti dininin unutul-

"Pabak bir gece bir rüya gördü: Güneş, Sasan'ın başında ışıldıyordu ve tüm cihanı aydınlatıyordu. Başka bir gece yine aynı şekilde bir rüya daha gördü: Aynı şekilde Sasan beyazlarla süslenmiş bir file binmişti ve ülkede olan herkes Sasan'ın önünde durup kendisine hürmet gösterip onu tazim ediyordu."

Resim 4 Naqš-ı Rustem'deki bu rölyefte Ardeşir'in ayakları altında Parth kralı Ardawan ve Ardeşir'e krallık yetkisini veren Ahuramazda'nın atının ayakları altında kötü ruh Ehrimen tasvir edilmiştir.

maya yüz tutmuş bazı ritüellerini tekrar canlandırarak şahlık makamını o ritüellere dayandırmıştı.[35] Devleti kurduktan sonra toplumu çeşitli sınıflara ayırmış, yeni şehirler kurmuş, imar faaliyetlerinde bulunmuş ve Sasani idari organizasyonunun temellerini atmıştı. Yine Mesudi'nin aktardığına göre bu dönemde müzisyenlerin (muhtemelen icra ettikleri müziğe veya kullandıkları çalgılara göre) tasnif edilmesi büyük ihtimalle sarayda çeşitli eğlencelere özel önem atfedildiği anlamına gelmektedir.[36] Bu bilgiler Ardeşir'in çokyönlü bir kral olduğunun altını çizmekte, Sasanilerin sonraki dönemlerinde bu döneme özlemle vurgu yapmaları da bu bilgilerin en azından bir kısmını teyit etmektedir.

Ardeşir'in şahanşah unvanı aldıktan sonra bastırdığı sikkelerin bazılarında çihr az yazdan (tanrıların soyundan) ibaresini eklemiş olması hem krallığının tartışılmazlığını hem de tanrısallığını pekiştirdiğinin işaretidir. Krallığı ve kişiliği hakkında aktarılan bilgilerin tümünden öğrenebildiğimiz, onun gerçek bir Mazdeist olduğudur. Din ve devleti birbirinden ayırmadığını, kendisine atfedilen sözlerden anlamak mümkündür.

Ebu Hanife Dineveri de aynı şekilde Ardeşir'in yönetim nizamını düzenlediğini ve mazbut bir yaşam sürdüğünü ifade eder; Mesudi ve Taberi gibi Ardeşir'in yeni şehirler kurduğunu ve imar faaliyetlerinde bulunduğunu nakleder.[37] Taberi, muzaffer bir kral olarak bahsettiği Ardeşir'in hükmettiği coğrafyada imar faaliyetlerinde bulunduğunu ve krallığını belli bir düzen üzere temellendirdiğini vurgular.[38]

Bunlara ilaveten Ardeşir mensup olduğu Mazdeizm dininin bir gereği olarak "şer güçler"le mücadelesini ön plana çıkarmıştır. Ayrıca kazandığı zaferleri ölümsüzleştirmek (Resim 3), tanrılara sadakatini bildirmek ve onları hoşnut etmek amacı taşıdığını belli etmek maksadıyla bazı rölyefler yaptırmıştır. Naqş-ı Rustem'de yaptırdığı atanma merasimi rölyefinde atların ayakları altında ezilir halde tasvir edilen düşmanları Ardawan ve kötü ruh Ehrimen'dir (Resim 4). Bu faaliyetlerle Ardeşir kendini iyi bir dindar olarak öne çıkarmak, tanrıların rızası doğrultusunda hareket etmek ve bu yolla seçkin bir kral olduğunu vurgulamak istemiş olabilir. Buna ilaveten şahanşah unvanı aldıktan sonra bastırdığı sikkelerin bazılarında *çihr az yazdan* (tanrıların soyundan) ibaresini eklemiş olması da hem krallığının tartışılmazlığını hem de tanrısallığını pekiştirdiğinin işaretidir (Resim 5).

Resim 5
Sikkenin ön yüzünde sola bakar vaziyette Kral Ardeşir tacında kartal sembolüyle beraber, arka yüzde ise kutsal ateş altarı tasvir edilmiştir. Bu sikkeye "çihr az yazdan" (tanrıların soyundan) lejandı eklenmiştir.

AR. Drahmi 4,20 g. Hamadan (M.S. 233/4-238/9). Iraklarry Goldberg Coins&Collectibles, Auction 37 #359

Ardeşir kurduğu krallığı özellikle mensup olduğu Mazdeizm/Zerdüştlük inancıyla bağdaştırmayı ihmal etmemekteydi. Krallığı ve kişiliği hakkında aktarılan bilgilerin tümünden öğrenebildiğimiz, onun gerçek bir Mazdeist olduğudur. Din ve devleti birbirinden ayırmadığını, kendisine atfedilen sözlerden anlamak mümkündür. Ardeşir döneminde saray *mowbed*'i (rahip) Tansar'ın *Name-i Tansar*'ında (Tansar'ın mektubu) daha vurgulu işlenmiştir. Tansar, Taberistan kralı Goşnasb'a gönderdiği mektupta krallıkla dini "Devlet ve din aynı rahimden doğmuşlar, biri diğerinden asla ayrılmaz, kaosta ve huzurda, sağlıkta ve hastalıkta her ikisi aynı mizaca sahiptir" şeklinde bağdaştırmaktadır.[39] Mesudi *Müruc-uz'Zeheb ve'l-Meadin'ul-Cevher* (Altın Bozkırlar) adlı kitabında *Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpagān*'a dayanarak Ardeşir'in çocuklarına nasihatlerini şu şekilde aktarmaktadır:

"Oğlum! Din ve şahlık/devlet birbirinin tamamlayıcısıdır/kardeştirler. Taht sahibi bunlar olmadan yaşamaz; çünkü din saltanatın temeli, saltanat da dinin bekçisidir. Din asli mülktür (devlet) ve mülk ise dinin bekçisidir."[40] Name-i *Tansar*'da geçen bu ifadelerin bir benzerini *Şahname*'de de görmek mümkündür:

"Şahlık dinin üzerine tesis edildiğinde
Din ve şahlık ayrılmaz kardeşlerdir
Ne şahlık tahtı olmadan ayakta kalır din
Ne de din olmadan yerinde kalır şahlık
Birbirlerine örülmüş iki güzel ipektir
Ortaya atılmış parlak akıl kârıdır
Ne iktidara ihtiyacı yoktur dinin,
Ne de din olmadan padişaha aferin."[41]

Aynı şekilde *Şahname*'de Firdevsi, Ardeşir'in ağzından "Tanrıların bana padişahlığı bahşettiği gibi" ifadesini kullanmaktadır.[42] Kaynaklardan aldığımız bu bilgiler, Ardeşir'in devleti dinin üzerine tesis etmeye çabaladığını ve devletin meşruiyet kaynağını dine dayandırdığını düşündürür. Bu yolla, yeni kurduğu devleti siyasi

olarak daha önce ifade edildiği gibi İranî güçlü hanedanlara dayandırma çabasına ruhanî bir boyut da katmış oluyordu.

Ardeşir devleti tesis ettikten sonra "şahanşahlık" unvanı aldığı tarihten itibaren on dört yıl hüküm sürdü. MS 226 yılında Ktesifon/Tisfon'u ele geçirip krallık tacını taktıktan sonra 240 yılına kadar krallık yaptı. 226 yılından önceki krallığı adem-i merkeziyetçi Partların boyunduruğunda varlıklarını sürdüren mahallî krallıklarla (müluk-u tavaif) yaptığı mücadele dönemine rastlar. 240 yılında yerine oğlu Şapur başa geçti. Bazı rivayetlere göre Ardeşir ölmeden yerine oğlu Şapur'u kral olarak atamıştı. Firdevsi, hükümdarın 78 yaşına geldiğini, hastalandığını ve oğlu Şapur'a türlü nasihatlerde bulunduğunu söyler.[43] Aynı zamanda hükümdarlığının son demlerinde gümüş paralarında muhtemelen veliahdı olan oğlu Şapur'u da kendisiyle beraber tasvir ettirmişti (Resim 6). Sasani tarihi açısından Ardeşir kabiliyetli bir kral olarak bilinir ve Sasani devleti zaman zaman birçok tehlikeyle karşılaşmasına rağmen, devletin katı ve belli bir düzen üzere devam etmesinde şüphesiz Ardeşir'in payı büyüktür.

Ardeşir ve diğer Sasani krallarının soylarını Akhaimenidlere dayandırma çabalarından haberdarız. Bu nedenle Ardeşir'in Sasanilerde gelenek olduğu üzere ateşgedede taç giyme merasimi sırasında bir konuşma yapması ve bu konuşmasında kendisini resmi olarak Akhaimenidlere dayandırması muhtemeldir.

Resim 6 Sikkenin ön yüzünde solda Kral Ardeşir, sağda ise oğlu ve veliahdı Şapur ile arka yüzde ateş altarı tasvirleri yer almaktadır.

AR. Drahmi 4,07 g.(darp yeri bilinmiyor), (MS 233/4-238/9). Iraj&Larry Goldberg Coins&Collectibles, Auiction #377.

MUHAMMET YÜCEL
MUŞ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 A. Christiensen, İran der Zaman-e Sasaniyan, çev. Raşid Yasami (Tahran, 1368), s. 136; T. Daryaee, *Sasanian Persia: the Rise and Fall of an Empire* (Londra, 2009), s. 2-3; R.N. Frye "The Political history of Iran Under the Sasanians", *Cambridge History of Iran* (ed Ehsan Yarshater) 3/1 (1983b): 118; M. Yücel, Erken Dönem Sasani Tarihi ve Sikkeleri, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2013. P. Southern, *The Roman Empire From Severus To Constantine* (Londra ve New York, 2001), s. 61; H. Pirniya, İrane Bastan; *Ketabe Parsah- Nashr-e Námek*, c. 3 (Tahran, 1388), s. 2467.

2 T. Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, MS 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi* 47 (2008): 8-9.

3 Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, çev. Zakir Kadiri Ugan. Ahmet Temir (İstanbul: MEB, 1991), s. 964.

4 P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arap Conquest of Iran* (Londra ve New York, 2008), s. 56-58.

5 *La Geste D'Ardashir Fils de Pâbaḡ: Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pāpaḡān*, çev. Franz Grenet, 2003, l. 19-20.

6 Bundahişn: XXXI, 30. F.M. Müller (ed.), *The sacred books of the East* 5 (Clarendon Press, 1880).

7 T. Daryaee, "Ardaxşir a and the Sasanians' rise to power", *Anabasis: Studia Classica et Orientalia* (2010): 242-243.

8 R.N. Frye, "Parthian and Saanian History of Iran", *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods: Rejection and Revival* 238, BC-AD 642 (British Museum Press, 2000): 19.

9 *Karnamag-i Ardaxşir i Papagani*, Bölüm II, 1

10 G. Akça ve Y. İnce, *Klasik Osmanlı Çağında Tarih Meşruiyet ve Rüya* (Konya, 2015), s. 216.

11 *Karname-i Ardeşir-i Pepekan: Zand u Humen Yesn (Behmen Yeşt) Masalaye rejat va zohoor dar ayine zartoşt: Karname-i Ardeşir i Papakan* (Sadık Hidayet) (Tahran, 1312).

12 Namaz.

13 Kâinatın muhafazası için yaratılan ve diğer tüm ateşlerin kendisinden müştak olduğu üç kutsal ruhanî ateş.

14 Soylular, asiltadeler.

15 Ruhaniler.

16 Ordu.

17 Komutan.

18 Rustayan (köylüler).

19 Taberi, *age*, s. 965-966.

20 Kaçar, *age*, s. 8-9.

21 Taberi, *age*, s. 966.

22 R.M. Shayegan, *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia* (Cambridge University Press, 2011), s. 340-348.

23 Daryaee, 2009, s. 3.

24 Taberi, *age*, s. 965.

25 *Age*, s. 966-969.

26 Daryaee, 2009, s. 3-4.

27 ŞKZ: R.N. Frye, *The History of Aneient İran* (Harvard University, München, 1983a), Appendix 4, str. 1.

28 M. Alram-R. Gyselen, *Sylloge Nummorum Sasanidarum Band I: Paris Berlin-Wien* (Viyana, 2003), s. 123; M. Alram, "Early Sasanian Coinage". *The Sasanian Era* (2008): 17-18; T. Daryaee. "Kingship in Early Sasanian İran", *The Sasanian Era: The Idea of Iran* 3 (ed Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Steward) (Londra, 2008): 61.

29 Frye, 1983a, s. 78.

30 Daryaee, 2008, s. 64

31 Mesudi, *Mürüc ez-Zeheb* (Altın Bozkırlar), çev. D.A. Batur (İstanbul, 2004), s. 137.

32 J. Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, çev. M.A. İnci (İstanbul, 2003), s. 242-243.

33 Pehlevice, Akhaimenidlerin kullandığı antik Perscenin "Parthava" kelimesinden gelmektedir (R.N. Frye, "Parthian and Sasanian History of Iran", *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods: Projection and Revival* 238 BC-AD 642 (ed John Curtis) (2000): 17; F. D. J. Paruck, *Sasanian Coins* (Bombay, 1924), s. 22. Kuzeydoğu İran lehçelerinden biri olarak kabul edilen bu kelime Parth'lı anlamına gelmektedir. Sonraki dönemlerde tedricen fonetik olarak değişikliğe uğrayarak "Pehlev/Pehlevi" formunu almıştır. Daha sonra bölgede İslamiyetin hâkim olmasından sonra Farsça dili için Arap alfabesi kullanılmaya başlanmış ve Pehlevicenin kullanımı tedricen sona ermiştir. Sasaniler döneminde Avestan'nın ve teolojik yorumları olan Zendlerin bu dille yazılıp anıldığı bilinmektedir. Bu dilin Mecusi dinadamları tarafından başkalarına öğretilmesinin yasaklandığı çeşitli metinlerde dile getirilmektedir (P. O. Skjærvø, Introduction to Pahlavi [Cambridge, 2007], s. 3-4; M. Alıcı, *Kadim İran'da Din: Monoteizm'den Düalizme Mecusi Tanrı Anlayışı* [İstanbul, 2012], s. 187; n. 1). 13. yüzyılda yazılan Sad dar Nesr metninde Ohrmazd'e dayandırılarak Pehlevicenin başkalarına öğretilmesinin yasak kılınmasının meşru gösterilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

34 S.A. Arjomand, "Artaxerxes, Ardaşir, and Bahman", *Journal of the American Oriental Society* 118/2 (Nisan- Haziran 1998): 245.

35 Daryaee. "Negahi be Bed'at-gerai der Dovrane Sasani", *Irannameh* (Saleh Hefdehom, Tabestan, 1378), s. 292.

36 Mesudi, *age*, s. 137-143.

37 Ebu Hanife Dineveri, İslam Tarihi, çev. N. Boleli-İ. Tüfekçi (İstanbul, 2007), s. 93.

38 Taberi, *age*, s. 971.

39 M. Minovi, *Nama-yi Tansar* (Tahran, 1354), s. 53.

40 Mesudi, *age*, s. 142.

41 Daryaee. 1378, s. 292.

42 http://ganjoor.net/ferdousi/shahname/ardeshir/shs/

43 http://ganjoor.net/ferdousi/shahname/ardeshir/sh14/

TANRILARIN EN YUNANI APOLLON: KEHANET VE ŞİFA

SELİN ÖNDER

İnsan var oldukça ihtiyacının ve merakının dinmeyeceği iki konu, sağlık ve gelecek. Apollon'u tüm Antik Yunan coğrafyasında çok popüler bir tanrı yapmıştır. Öte yandan, kehanet ve şifa özelliği ve çokyönlülüğü de aslında bu tanrının söz konusu coğrafyanın her köşesinden bir özellik almasıyla ve kökenlerine indikçe karşılaşılan sarmalla açıklanabilir.

Belvedere Apollon'u.
VatikanMüzesi.

Antik Yunan dünyasının en ilgi çekici kesitlerinden olan din ve mitosların en temel öğeleri tanrılar, insanlar gibi üç boyutlu, çokyönlü ve anlaşılması güç varlıklar olarak yansıtılmıştır. Bunların arasında "tanrıların en Yunanı"[1] olarak adlandırılmış olan Apollon, Antik Yunan diniyle ilgili tekilden çoğula giden bir okumada bir yandan aydınlatıcı bir rol üstlenebilecekken, bir yandan yanıltıcı hale gelebilir. Apollon'un barındırdığı öğeler, birlikte adlandırıldığı ve karakteriyle ilgili önemli ipuçları veren *epithet*'leri, Antik Yunan tanrısı olgusuna oturmakla birlikte, karanlıkta ya da yabancı kalan taraflarıyla aklımızda bambaşka bir algı oluşmasına da neden olabilir. Apollon üzerine Türkiye'de yapılan ilk monografik çalışmalardan biri, Zafer Taşlıklıoğlu'nun *Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar* adlı eseridir.[2] Bu konudaki çalışmalar son yıllarda da devam etmiştir. Bir süre önce gerçekleşen ve bildirileri yayımlanan uluslararası bir sempozyumda Apollon'un Anadolu'daki kültü ve kült merkezleri üzerinden pek çok konu ele alınmıştır.[3]

APOLLON'UN KÖKENLERİ

Apollon birçok özelliği bir çatı altında toplayan, "tanrıların en Yunanı" olarak adlandırılırken, "tanrıların en Anadolulusu" diye de tanımlanabilecek tek tanrıdır ve kökenlerinin karanlıkta olması da şaşırtıcı

Didyma Apollon Tapınağı.

değildir. Mevcut görüşlerden biri, Apollon'un Hint-Avrupa kökenine işaret eder; öte yandan Lykia ve Hitit olmak üzere iki farklı koldan Anadolu kökenlerinden de söz edilebilir.[4] Hint-Avrupa kökeni meselesine dair birtakım problemler söz konusudur. Eski Yunancanın en erken formu olan Miken dilindeki Linear B tabletlerinde şüpheli bir fragman dışında hiç anılmayan tek Olympos tanrısı olan Apollon'un adının etimolojik olarak Hint-Avrupa paralelleri bulunmamaktadır. Elbette, bir Hint-Avrupa tanrısı olması, ancak bunun henüz kanıtlanamamış olması da bir olasılıktır. Başka bir olasılık da, Miken dünyasının etki alanında hüküm süren ama doğrudan Miken bağlantısı bulunmayan bu kültün, Miken medeniyetinin çökmesinden sonra Karanlık Çağ'da Ege dünyasına sessizce yayılmasıdır. Bununla ilgili olarak da iki hipotez vardır. Dorlarla ilişkili olan Apollon inancı bu dönemde kuzeyden güneye doğru yayılmış olabilir, ancak Hint-Avrupa kökeninin bulunamaması bu olasılıkta da pürüz yaratmaktadır. Bu pürüz göz önünde bulundurularak Anadolu ya da Batı semitik köken varsayımları ortaya çıkmıştır ve Ege dünyasıyla bağlantının Miken döneminde ve sonrasında Anadolu'ya yerleşenler vasıtasıyla gerçekleştiği düşünülmüştür.[5] Bazen Hitit *pantheon*'undaki tanrılarla ilişkilendirilen (ör. Reshep) Apollon'un Anadolu kökenleri söz konusu olduğunda Lykia bölgesi ön plana çıkmaktadır. Bu noktada Homeros'un etkisi de yadsınamaz; çünkü Homeros, destanlarında hem Apollon'un Lykia ilişkisinden söz eder, hem de onu Yunanların düşmanı olarak tasvir eder.

Apollon'un Lykeios *epithet*'i de bu bağlamda kanıt olarak kullanılmaktadır. Lykeios'un Hint-Avrupa kökenli ışık kelimesiyle bağlantılı (Latince *lux, lucem*) olduğu fikri, çok daha sonra ortaya çıkacak olan, Apollon'un güneşle ilişkisinin bir habercisi gibi düşünülebilir. Aynı zamanda Lykeios *epithet*'inin kurtlarla ilişkisiyle ilgili olarak, kurtları uzaklaştırıp sürüleri koruyan ya da arkaik savaşçı gruplarıyla ilişkili bir Apollon düşünülmüştür. Ancak bütün bunlar Lykia bağlantısını güçlendirmeye yetmemiştir; çünkü 1973'te Letoon'daki üç dilli yazıtın ortaya çıkmasıyla, bu tanrının Lykia'da bambaşka bir isimle adlandırıldığı görülmüştür.[6]

Apollon'un kökenleriyle ilgili iki olasılık ağır basar: Tunç Çağı'nda Anadolu'da görülen Hitit tanrılarının bir türevi olduğu düşünülebilir ya da yine aynı çağda Kuzeybatı Yunanistan'daki Dorlara ait bir kült söz konusu olabilir. Konuyla ilgili kapsamlı bir monografisi bulunan ve özellikle din tarihi üzerine çalışmalar yapan Eskiçağ Tarihçisi Fritz Graf, en çok bu ikinci olasılık üzerinde durmakta, Kuzey'den gelerek Miken dünyasına adım atan ve hatta Anadolu ve Kıbrıs'a buradan yayılan Apollon fikrine sıcak bakmaktadır. Graf ayrıca Linear B tabletlerinde Poseidon ve Athena gibi tanrılarla adı geçen Paiawon adlı tanrıyla, Dorların Apollon'unun şifa bağlantıları nedeniyle özdeşleştirildiğini, Miken medeniyeti ortadan kalktıktan sonra da Paiawon kültünün yerini tam olarak Apollon'a bıraktığını düşünmektedir. Paiawon'dan kalanlar, Paeon/Paean *epithet*'leri ve Apollon'un şifa tanrısı olarak kabul edilmesidir.[7]

APOLLON'U ANLAMAK: DOĞUM MİTOSLARI

Konuyu incelemeye doğum mitoslarıyla devam etmek, Zeus ve Leto'nın

oğlu Apollon'un çokyönlü yapısını algılamada kolaylık sağlayacaktır. Bu mitoslardan birine göre, Zeus'la birlikteliği sonucu hamile kalan Leto, Hera'nın gazabından kaçarak köşe bucak doğum yapacak bir yer aramaktadır; çünkü Hera onun ancak gün ışığı değmemiş bir yerde doğum yapmasına izin vermektedir. Nihayet Leto, Apollon'un hep ilişkilendirildiği Hyperborea'lıların Kuzey'deki topraklarından kayalık Delos Adası'na gelir ve dokuz gün süren doğumun ardından Apollon'u dünyaya getirir. Apollon'u ilk başta, annesinden önce, Themis (Yasa/Kâhin) nektar ve ambrosia (tanrıların ölümsüzlük veren yiyeceği) ile besler ve doğum gerçekleşir gerçekleşmez, "Lir ve yay benim için hep değerli olacak ve insanlara Zeus'un yanılmayan aklını aktaracağım" der.[8] Bu mitosa göre, Apollon doğumundan itibaren müzik, kehanet ve yayla bağlantılıdır.

Doğum mitosunun bir başka versiyonunda ise Apollon, Gaia'nın soyundan olan Python'u doğumundan birkaç gün sonra Delphi yakınlarında bir mağarada öldürür; çünkü canavar, annesi Leto'nun doğum yapmasına engel olmaya çalışmıştır. Bu hareketinin cezası olarak da, arınmak için Kral Admetus'a hizmet etmeye Thesselia'ya gitmiştir. Bir başka mitosa göre bu ceza, Zeus'un Apollon'un oğlu Asklepios'u öldürmesinden sonra intikam almak için Kiklopları öldüren Apollon'a verilmiştir.[9]

Bu mitoslar Apollon'un annesinin ve doğumun koruyucusu olarak hayat eşiğinin tanrısı olması, temizlenme ve arınma bağlantılarıyla *katharsis* tanrısı olması gibi özelliklerinin altını çizmekte, ayrıca, Kral Admetos'a hizmet ederken onun sürülerine baktığı için de sürülerin ve çobanların tanrısı olduğu fikrini desteklemektedir. Aynı zamanda, doğum mitoslarıyla ilişkili olarak gençliğin ve genç erkeklerin tanrısı diye de bilinen Apollon'un diğer özellikleri arasında lir atribüsü nedeniyle şair ve şarkıcıların tanrısı olması, ok atribüsünün sembolik algısı vasıtasıyla iyileştirici ya da salgın hastalıklar yayarak cezalandırıcı olması ya da yine aynı oklarla yaşlılara huzur içinde ölümler bahşetmesi, Güneş bağlantısı, düzen, kültür ve bireyselliğin tanrısı olması da vardır.[10] Bütün bu özellikler zincirleme bir şekilde, birinin bir diğerini tetiklemesiyle şekillenmiş ve Apollon böylece bugünkü Eskiçağ tarihi okuruna Antik Yunan politeizminin en canlı ama aynı zamanda en karmaşık tanrısı olarak ulaşmıştır.[11]

Apollon'un kehanetle bağlantılı en meşhur kutsal alanı Delphoi'daki kâhin Pythia'nın bulunduğu tapınaktır; Anadolu kıyılarındaki birçok Apollon tapınağı da aynı zamanda bilicilik merkezi olarak işlev görmüştür. Bunlardan ilk akla gelenleri Ionia'da Didyma, Klaros ve Gryneion, Troas'taki birçok Apollon tapınağı, Karia'daki Telmessos, Lykia'da Patara'daki tapınak ve Sura'dır.

APOLLON VE KEHANET

Eskiçağ'da, devlet işlerinde ve sosyal yaşamda karşımıza çıkan Apollon kültünde kâhinlik öğesi tanrıyı şekillendiren en önemli özelliklerden biridir. Devletler ve bireyler hem güncel problemlerini çözmek hem de geleceğin belirsizliğini ortadan kaldırmak adına kâhinlere başvurmuştur ve antik dünyada bilicilik hizmeti sunan tapınakların da büyük çoğunluğu Apollon'a aittir. Apollon'un kehanetle bağlantılı en meşhur kutsal alanı Delphoi'daki kâhin Pythia'nın bulunduğu tapınaktır; Anadolu kıyılarındaki birçok Apollon tapınağı da aynı zamanda bilicilik merkezi olarak işlev görmüştür. Bunlardan ilk akla gelenleri Ionia'da Didyma, Klaros ve Gryneion, Troas'taki birçok Apollon tapınağı, Karia'daki Telmessos, Lykia'da Patara'daki tapınak ve Sura'dır.[12] İçlerinde en önemli olanları ise, daha önce de belirtildiği gibi Yunan anakarasındaki Delphoi ve Anadolu'daki Klaros ile Didyma'dır. Delphoi kutsal alanının kurulması MÖ 900 ile MÖ 700 yılı arasındaki geniş aralığa tarihlenmektedir. Ulaşımı zor olmasına, yol üzerinde bulunmamasına karşın, Delphoi Arkaik ve Klasik dönemde en önemli kehanet merkezidir.[13] Bu kutsal alanda Apollon, kâhin Pythia ve rahipleri aracılığıyla, Antik Yunanlara her konuda tavsiyeler vermektedir. Bunun karşılığında onlar da minnettarlıklarını kurbanlar ve hediyeler yoluyla sergilemişlerdir. Apollon'a danışılan konular savaş, barış, kent kurma gibi devlet konuları ya da kişisel sorunlar olarak çeşitlilik göstermektedir. Helenistik dönemde yerel bilicilik merkezleri önem kazanmaya başlamış ve ardından gelen dönemde Roma'nın etkisiyle de zayıflayan Yunan kentleri ekonomik sarsıntılar geçirmiş, bu durum da hediyeler ve bağışlarla ayakta duran Delphoi'daki tapınağın güç kaybetmesine neden olmuştur. Roma İmparatoru Neron döneminden sonra tekrar canlanan tapınak, MS 4. yüzyılda çıkan bir yangın sonucunda yıkılmıştır. İmparator Iulianus döneminde restorasyon çalışmaları yapılsa da eski gücüne kavuşamayan tapınakta artık kehanet hizmeti verilmemektedir ve zaten MS 385 yılında İmparator I. Theodosius kehanette bulunmayı yasaklamıştır.

Roma İmparatorluğu döneminde, Delphoi'un önüne geçen Klaros ve Didyma tapınaklarının kuruluşları Arkaik döneme, Kolophon yakınlarında bulunan Klaros'tan geriye kalan kalıntılar Helenistik döneme tarihlenmektedir. İmparatorluk döneminde, imparatorlar ve generallerin desteğiyle parlayan Klaros'a, Akdeniz dünyasının her yerinden danışma amaçlı gelindiği bilinmektedir.

MÖ 3. yüzyıla kadar kehanet merkezi olarak çalışmaya devam eden Klaros MÖ 4. yüzyılda terk edilmiştir. Didyma ise MÖ 8. yüzyılda kurulmuştur ve ele geçen ilk kehanet yazıtı MÖ 6. yüzyıla tarihlenmektedir. Tapınak Helenistik dönemi çalkantılarla geçirmiş olsa da Roma imparatorluk dönemi başlarından Geç Antikçağ'a kadar önemli statüsünü ve zenginliğini korumuştur.[14]

Antik dünyada kehanete ulaşmanın iki yolu vardır. Kehanet ya doğrudan rüyalar yoluyla ya da dolaylı olarak kâhinler, daha önceden yazılmış fallar, veya çocuklar vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Apollon'un kehaneti dolaylı yolla yukarıda bahsedilen kehanet merkezleri vasıtasıyla ya da mitolojik figürler olan Kassandra, Helenus ve Sibly gibi kâhinler sayesinde gerçekleşmiştir. Yöntemlerinin ortak noktaları olsa da, kehanet merkezlerinin hepsi birbirinden farklıdır. Örneğin, Delphoi'da aristokrat sınıfın medyumluğa yatkın kadınları arasından seçilmiş olan medyum Pythia, kehanette bulunmadan önce kutsal kaynakta yıkanmakta, tapınaktaki küçük bir sunağı unla tütsülemekte, sonra kutsal odaya gidip, üç ayaklı kazanın üzerine oturmakta ve bu şekilde Apollon'la iletişime geçmektedir. Bu iletişim sırasında Pythia'nın defne çiğnediği ya da hallüsinojen içeren kaynak suyundan içtiği için trans halinde anlamsızca konuştuğu ve bu sebeple sözlerinin rahipler tarafından tercüme edildiği, hatta Apollon'un bizzat Pythia'yı bir araç olarak kullanıp onun ağzından konuştuğunun düşünüldüğü yönünde ifadeler varsa da, antik kaynaklarda ve ikonografide böyle bir Pyhtia figürüne rastlanmaması ve defnenin hallüsinojen olmaması bu görüşlerin bazılarını çürütmüştür, ancak bu, Pythia'nın sıradan bir tarzda kehanette bulunduğunu göstermez. Bazı antik kaynaklarda Pythia'nın bir çeşit maniaya girdiği ve hatta Apollon tarafından kontrol edildiği dile getirilmiştir.[15]

Klaros ve Didyma tapınaklarının ikisindeki ritüellerde su, belki de Delphoi'da olduğundan daha önemli bir yere sahiptir. Kaynak sularının yanında bulunan bu iki tapınakta kehanette bulunma süreci suyla doğrudan bağlantılıdır. Klaros'ta kaynak suyu yeraltındaki bir odaya doğru akmakta, bu odaya inip sudan içen Apollon'un rahibi, tanrıyla bağlantıya geçip, gelecekle ilgili sorulan soruların cevaplarını almaktadır. Kehanete başvuran kişi ise kendi ülkesine dönene kadar gelecekte onu ya da ülkesini neler beklediğini öğrenememekte, ancak geri döndükten sonra mühürlenmiş cevabı açabilmektedir. Bu da ritüelin bir parçasıdır. Didyma'daki rahibe ise suyu içmeyip, ona yalnızca dokunmaktadır. Önce yıkanıp temizlenen ve oruç tutarak arınan rahibe, ayağını kaynak suyuna daldırıp kutsal elbisenin eteklerini ıslattığı anda transa girmekte ve Pyhtia gibi özel bir koltuğa oturarak kehanette bulunmaktadır.[16]

Eski Yunan ve Roma medeniyetleri söz konusu olunca bilicilikle ilgili akla gelen ilk isim olan Apollon, medyumluk yeteneklerine sahip rahip ve rahibeleri vasıtasıyla danışanlarıyla bağlantıya geçmiştir. Rahip ve rahibeler de bulundukları kutsal alanın şartlarına uygun olarak benzer yöntemlerle tanrıdan geleceğe dair sorulara cevap alabilmektedir. Apollon'un gücü, dünyayı plan ve tasarılarıyla yöneten Zeus'un aklından geçenleri bilebilmesindedir. Apollon'un dile getirttiği kehanetler, geleceğin üzerindeki sır perdesini aralamakta, ancak onun ulaşılmazlığını ortadan kaldırmayıp, aksine bu durumun altını çizmektedir. "Uzaktaki tanrı" algısı da tam bu noktada ortaya çıkar: Apollon'un insanlarla kurduğu iletişim uzaktaki bir tanrının sözlerinden başka bir şey değildir, sesi ancak uzaktan duyulabilmektedir.[17]

Apollon ve karşısında medyum Pythia.

APOLLON VE ŞİFA

Apollon'un kehanet bağlantısından sonra gelen en önemli özelliklerinden biri, iyileştirici gücüdür. Bu güç birkaç mitolojik hikâyeyle aktarılarak Antik dünya halkının belleğinde yer etmiştir. Apollon'un iyileştirme işlevinin arkasında kökenlerinde var olduğu düşünülen figür, Tunç Çağı tanrısı ve Olymposluların doktoru Paeon/Paean olabilir. Paeon, Miken tanrısı Paiawon'un Olympos uyarlaması olan bir şifa tanrısıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, zaman içinde yerini Apollon'a bırakmış ve onun şifacı özelliklerini vurgulayan bir *epithet* halini almıştır, ancak sözel gelenekte bir süre daha Apollon'dan bağımsız bir tanrı olarak anılmaya devam etmiştir.[18]

Strabon'a göre, iyileştiren Apollon, Yunan dünyasının doğusunda erken tarihten beri vardır ve kehanetle olduğu kadar sağlıkla da derin bir ilişki içindedir. Sonuçta ruhun arınması akıl sağlığına, vücudun arınması ise beden sağlığına işaret eder ve antik dünyanın hastalıkla ilgili "Sağlığın olmadığı yerde hastalık olur" görüşü de bu fikri desteklemektedir.[19] Tıp ve sağlığın tanrısı olarak bilinen Asklepios'un da babası olan Apollon, Olymposlular arasındaki en başarılı şifacıdır ve bu özelliğini Thesallia ya da Mesene kökenli olduğu düşünülen oğluyla paylaşmaktadır. Asklepios zaman içinde babasını gölgede bırakmaya başlayıp, şifa tanrısı olarak onun yerine geçmiş ve Antik Yunanlar daha önce Apollon'a hitaben sağlık için söylediklerini ve tanrının adıyla bağlantılı olarak Paean adını verdikleri ilahileri artık Asklepios'a hitaben söylemeye başlamıştır.[20]

Apollon'un kökenleriyle ilgili iki olasılık ağır basar: Tunç Çağı'nda Anadolu'da görülen Hitit tanrılarının bir türevi olduğu düşünülebilir ya da yine aynı çağda Kuzeybatı Yunanistan'daki Dorlara ait bir kült söz konusu olabilir.

Apollon ve Daphne.

Apollon'un Antik dünyada birçok büyük ölçekteki salgını bitirdiği düşünülmektedir; örneğin Didyma'da Brankhos'un salgınının sona ermesini sağlamıştır. Öte yandan, bunun tam tersi olarak insanları salgınla cezalandırdığı örnekler de vardır. Ilias Destanı'ndaki salgını Akhaların arasında yayan Apollon'dur ve aynı salgının sona ermesini de o sağlamıştır. Apollon bu özelliğiyle akla, Yakındoğu savaş ve hastalık tanrısı Erra'yı getirir. İki tanrı da insanlara kızıp, onları salgınla cezalandırmıştır. Erra, kültünü ihmal edenleri, Apollon ise Ilias örneğinde rahibinin onurunu kirletenleri cezalandırmak için oklarıyla hastalık yaymıştır. İki durumda da, başlayan salgın tanrının kızgınlığı dinince sona ermiştir. Yunanlar Apollon'u yatıştırmak için kan dökmekte, dans etmekte ve gün boyu *paean*'lar söylemektedir.[21]

Bütün bunlara ek olarak, Apollon ve Daphne mitosundan yola çıkarak, Apollon ve defne bağlantısının da şifacı Apollon'a işaret ettiğini söyleyebiliriz. Son yıllarda yapılan araştırmalarla, çokyönlü iyileştirici özellikleri kanıtlanan ve çeşitli durumlarda özleri tıbbi amaçlarla kullanılan defnenin Apollon'un en önemli simgelerinden biri olması hiç şaşırtıcı değildir.[22]

Olympos'un en çok özelliğe sahip tanrılarından biri olan Apollon'un bugün bildiğimiz haline dönüşmesi kültürler arasındaki etkileşimin sonucudur. Kuzeybatı Yunanistan inançları, Miken inançları ve Yakındoğu'nun etkisiyle şekillenmiş olan Apollon, Tunç Çağı şifa tanrısı Paiawon geleneğine devam etmiş, Yakındoğu tanrısı Erra'nın oklarını kullanmış ve Dorların hem arınma, hem gençlik hem de şifa tanrısının özelliklerini kehanet yeteneğiyle birleştirerek kendi çatısı altında toplamıştır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kehanette bulunma ve şifa verme yetenekleriyle özümsenmiş ve Anadolu'ya yakınlığıyla hep öne çıkmıştır. Her ne kadar "tanrıların en Yunanı" olarak adlandırılsa da, bu tabirin Yunan kökenlerinin baskınlığından ziyade, Antik Yunan kültürünün birçok özelliğini bünyesinde bulundurmasından kaynaklandığını söylersek bu fikrin üstünü tamamen çizmek zorunda kalmayız ve aslında Apollon'a tanrıların en Yunanı demek yerine Anadolu'da en çok değer görmüş Yunan tanrısı dersek belki de bir orta yol bulmuş oluruz.

SELİN ÖNDER
İÜ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
ESKİÇAĞ TARİHİ BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 W. Burkert, *Greek Religion* (Cambridge: Harvard University Press, 1985), s. 143.
2 Z. Taşlıklıoğlu, *Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1963).
3 M.N. Aytaçlar, M.B. Baştürk, F. Dedeoğlu, A. Erdoğan (ed.), *1. Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve Apollon'un Anadolu Kültleri: Sempozyum Bildirileri, 17-20 Ağustos 2005, Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12/2 (İzmir: Ege Üniversitesi, 2009).
4 L. Farnell, *The Cults of Greek States* (Oxford: Clarendon Press, 1907), s. 98.
5 F. Graf, *Apollo* (Oxon: Routledge, 2009), s. 134-135.
6 W. Burkert, *Greek Religion* (Cambridge: Harvard University Press, 1985), s. 144; Graf, *age*, s. 132; H.L. Metzger, E. Duport-Sommer, M.A. Mayrhofer, *La stèle trilingue du Létôon. Fouilles de Xanthos* 6 (Paris, 1979).
7 Graf, *age*, s. 82.
8 Homeros, "Hymnos Eis Apollona", III, s. 131-133.
9 F. Graf ve A. Ley, "Apollo", *Brill's New Pauly. Antiquity volumes* (ed. H. Cancik ve H. Schneider) (Brill Online, 2016).
10 D. Ogden, *A Companion to Greek Religion* (Blackwell Publishing, 2007), s. 49.
11 Farnell, *age*, s. 19.
12 H. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor* (2014), s. 171-198.
13 Parke, *Greek Oracles* (Londra: Hutchinson University Library, 1972), s. 56-71; Graf, *age*, s. 57.
14 Parke, *age*, s. 123; Graf, *age*, s. 58-62; N. Şahin, *Klaros* (İstanbul: Ege Yayınları, 1998), s. 24.
15 Parke, *The Delphic Oracle* (Oxford: Basil Blackwell, 1956), s. 17-45; Graf, *age*, s. 65-71.
16 Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, s. 210-224.
17 Graf, *age*, s. 55; K. Kerènyi, *Apollo* (Dallas: Spring Publications, 1988), s. 54.
18 Graf, *age*, s. 81.
19 Strabon, XIV, 63, 5; Graf ve A. Ley, agm.
20 Graf, *age*, s. 79-81.
21 W. Burkert, *Greek Religion* (Cambridge: Harvard University Press, 1985), s. 147; Graf, *age*, s. 79.
22 Levent, Gülbay ve Ersoy, agm.

1988'den beri yol arkadaşınız, çözüm ortağınız

Oasis

Oasis Turizm İşletmeciliği

Ulusal ve uluslararası kongre & seminer organizasyonları
Akademik programlar
İhtisas ve inceleme gezileri
Her türlü toplantı lojistiği

www.oasis.com.tr / www.academiaoasis.com

Şahkulu Mah. İstiklal Cad. Unionhan 237/1 Beyoğlu 34420 İstanbul Tel: (0212) 292 47 14 Fax: (0212) 292 47 97 E-mail: oasis@oasis.com.tr

ZERRİN İREN BOYNUDELİK
EMİNE ÖNEL KURT

BATI RESİM SANATINDA MİMARİ ÖĞE KULLANIMI

Bu yazı dizisinde, öncelikle Batı resminde mimari imge kullanımı konusu, antik dönemlerden 20. yüzyıl örneklerine gelinceye değin kullanım biçimleri açısından değerlendirilecek ve mimari elemanların ya da yapıların kullanım alanı bulduğu dönemler ve resim türleri üzerinde durulacaktır. Dizinin bundan sonraki yazılarında ele alınacak görsel malzemelerde bir yandan resmin üslup ve tarihsel özellikleri, bir yandan da söz konusu resimde temsil edilen mimari yapıların üslup özellikleri üzerinden kronoloji de dikkate alınarak katmanlı okumalar yapılmaya çalışılacaktır.

Avrupa resmini konularına göre ele almak sanat tarihi araştırmalarında kronolojik değerlendirmeden sonra en sık kullanılan yöntemdir. Din, mitoloji, günlük hayat, manzara konulu resimler ve hatta portreler bu sınıflandırma içinde pek çok alt başlıkla birlikte (Hıristiyan ikonografisi, Yunan ve Roma mitolojileri, yemek sahneleri, ev içleri, sokaklar vb.) ele alınabilir. Konusu her ne olursa olsun ya da hangi döneme tarihlenirse tarihlensin bu resimlerin pek çoğunun belki de yegâne ortak noktası mimari unsurların kullanılmış olmasıdır. Dönem ve konu sınıflandırmasının dışında mimari elemanların ya da yapıların geniş kullanım alanı bulduğu resim türleri ise illüzyon yaratacak şekilde boyanmış tavan resimleri, *trompe l'oeil*[1] resimler ve *veduta* (çoğulu *vedute*) olarak da tanımlanan kent tasvirleridir.

Antik dönem örneklerinden itibaren mimari öğeler kompozisyona dahil olmuştur. Antik Roma döneminde günlük hayat, mitoloji, manzara, natürmort, tarihsel öyküler ve portreler, fresk ya da mozaik tekniklerinde resmedilmiştir. MS 79 yılında Vezüv Yanardağı'nın patlaması sonucu küller altında kalan ve 18. yüzyılda başlayan kazıların ardından tekrar gün yüzüne çıkan Pompeii evlerinin duvarları Roma dönemi resimlerinin en çarpıcı örneklerini barındırır.[2] Mimari imgelerin de kullanıldığı Pompeii evleri resimlerinde manzaralı ya da figürlü sahneler adeta mekânın mimarisiyle iç içe geçmiş ve duvar, resmin içine girmişçesine bir illüzyon yaratılmış, resimlerde üç boyut hissi veren mimari detaylar kullanılmıştır. Örneğin kentin en göz alıcı fresklerini barındıranı Gizemler Villası'ndaki (*Villa dei Misteri*) fresklerde resmin yüzeyi göz yanılmasına neden olacak şekilde kemerler, tonozlar ve korint sütunlarla bölünerek, oldukça gerçekçi bir üç boyutluluk hissi sağlanmıştır.

Gizemler Villası'ndan duvar resmi, İÖ 60-40.

Fresk, Pompeii, İtalya.

Ortaçağdan itibaren neredeyse biricik konu olan dini sahnelerde öykünün geçtiği yeri ifade eden mekânlar betimlenmiştir. Bunlar gerçekte var olan ve öykünün ait olduğu dönemi yansıtan bir mekân ya da yapı olmaktan ziyade, konuyu anlatabilmek için çizilmiş, genellikle de resmin yapıldığı tarihe göre Romanesk ya da Gotik dönemlerden detaylar barındıran mimarilerdir. Ortaçağda ancak kimi kitap resimlerinde yer bulabilen sı-

nırlı sayıda günlük hayat sahnesindeyse çoğunlukla kitabı sipariş eden kişinin yaşamında yeri olan ya da ona ait olan yapılar resmedilmiştir. Örneğin Berry Dükü Jean'ın yaptırmış olduğu *Saatler Kitabı*'nda[3] düke ait şatodan ve şatonun iç mekânından görüntüler yer alır. Ekim ayını gösteren folyoda ön planda ekim yapan çiftçiler, arka plandaysa Dük'ün kardeşi Kral V. Charles'ın kaleden saraya dönüştürürken eklediği, "Joli Louvre" olarak da anılan, bugünse Louvre Sarayı'nın "Carrousel Galerisi" olarak bilinen bölümü görülür.[4]

Limbourg Kardeşler (Jean Colombe tamamlamıştır), *Saatler Kitabı: Ekim*, 1412-16. (Solda)

Parşömen, 30 x 21.5 cm. Musée Condé, Chantilly.

Masaccio, *Kutsal Üçlü*, 1425-28. (Sağda)

Fresk, 640 x 317 cm. Santa Maria Novella, Floransa.

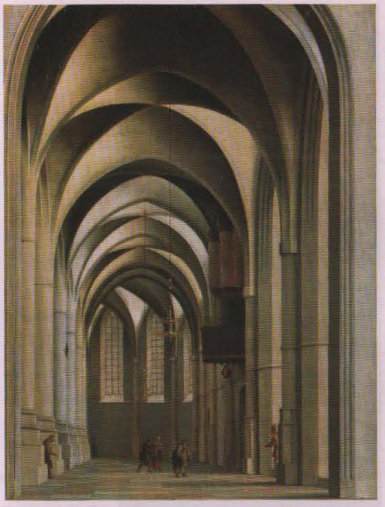
Bizans resim sanatında mimari, kompozisyonların arka planlarındaki detayların yanı sıra imge olarak da resim içinde kullanılmıştır. Örneğin İstanbul Ayasofya'da (537) güney bölümde, binaya geçiş veren dehliz kapısının üzerinde Meryem'in kucağında İsa'yla betimlendiği 10. yüzyıla tarihlenen mozaikte Meryem'in solunda kentin kurucusu olan İmparator I. Konstantinos, elinde İstanbul kentini (*Byzantion*) temsil eden modeli, sağındaysa İmparator I. Iustinianos, Ayasofya'nın modelini tutmaktadır. Bizans resim geleneğinde kimi yapılarda gördüğümüz bu betimleme mantığında, yapıyı yaptıran, burada olduğu gibi kenti kuran veya yapının ihya edilmesine katkıda bulunan imparatorlar ya da Kariye/Khora Manastırı Kilisesi'nde[5] olduğu gibi ileri gelen devlet görevlilerinin İsa'ya ve Meryem'e yapının bir modelini sunmaları, kentin ve kilisenin koruyucusunun İsa ve/veya Meryem olduğunu vurgulamak yatar.

Rönesans resmindeyse mimari detaylar resmin neredeyse vazgeçilmez öğesi haline gelmiştir. Ağırlıklı olarak resme arka plan oluşturacak uygulamalar yapılmış, perspektifi vurgulamak ve derinlik duygusu yaratmak için mimari sıklıkla kullanılmıştır. Rönesans döneminin önemli isimlerinden Leon Battista Alberti (1404-1472) kaleme aldığı "Resim Üzerine"[6] başlıklı metinde, bir resmin nasıl yapılacağının kurallarını anlatırken *costruzione legittima* adını verdiği perspektife dayalı resim kurgulama yöntemini de tarif etmekteydi.[7] Rönesans döneminin kusursuz geometriye sahip resimlerinin ortaya çıkmasında, perspektifi bir anlamda icat eden Filippo Brunellecshi

***I. Konstantinos ve I. İustinianos, Meryem ve İsa'nın Huzurunda*, 10. yüzyıl.**

Mozaik, Ayasofya Müzesi, İstanbul

Pieter Jansz. Saenredam, *Haarlem'de Büyük Kilise (St. Bavokerk)*, 1635.

Meşe panelüzerine yağlıboya, 48 x 37cm, Staatliche Museen, Berlin.

Mimari yapıların ana tema olması 16. yüzyıl Hollanda resmiyle başlamış, 16. ve 17. yüzyılda mimari konulu resimler bağımsız bir tür haline gelmiştir. Ağırlıklı olarak günlük hayatı yansıtan resimlerde yaşamın bir parçası olan mekânlar en ince ayrıntılarına kadar resmedilir.

(1377-1446) kadar Alberti'nin metinleri de etkili olmuş olmalıdır. Örneğin Erken Rönesans döneminden, Masaccio'nun (1401-1428) resmettiği Kutsal Üçlü sahnesinde Tanrı, İsa ve Kutsal Ruh'u temsil eden güvercinle Meryem ve Vaftizci Yahya, tonozlu bir açıklığın önünde görülmektedir. Resimde uygulanan perspektif etkisiyle figürler gerçekten derinlikli bir mekânın önünde duran üç boyutlu heykeller gibi algılanmaktadır. Tonoz açıklığının yuvarlak kemerli ve iyon başlıklı sütunlarının yanında korint plasterlerle çerçevelenmiş bölümün iki yanında da resmin bağışçıları görülür. Bu detaylarda da görüldüğü gibi Rönesans dönemine ait mimari üslubun gelişiminin izini sürmek, resimler üzerindeki uygulamalar aracılığıyla da mümkün olabilmektedir.

Mimari yapıların ana tema olması 16. yüzyıl Hollanda resmiyle başlamış, 16. ve 17. yüzyılda mimarl konulu resimler bağımsız bir tür haline gelmiştir. Ağırlıklı olarak günlük hayatı yansıtan resimlerde yaşamın bir parçası olan mekânlar (ev içleri, hanlar, caddeler, kiliseler, saraylar) en ince ayrıntılarına kadar resmedilir. Ne var ki resmin içeriğiyle ilintili olarak –örneğin bir kenti konu alan bir resimse– mimarinin artık detay olmaktan çıktığı görülür. Bilinen, gerçekte de var olan ya da geçmişte var olmuş yapıların yanı sıra kimi zaman hayali birtakım yapılar da tek başlarına bir resmin konusu olabilmiştir. Tıpkı Pieter Jansz. Saenredam'ın (1597-1665) kilise içlerini gösterdiği sahnelerde olduğu gibi mimari, artık resmin ana konusu olmuştur. "Kilise portreleri"[8] olarak da tanımlanan bu resimlerde Saenredam, mimari yapıları çoğunlukla da kiliseleri en ince ayrıntısına kadar betimliyor ve aynı zamanda kilisede resim ve imge

Giovanni Paulo Pannini, *Antik Roma Görünümleriyle Bir Resim Galerisi*, 1758.

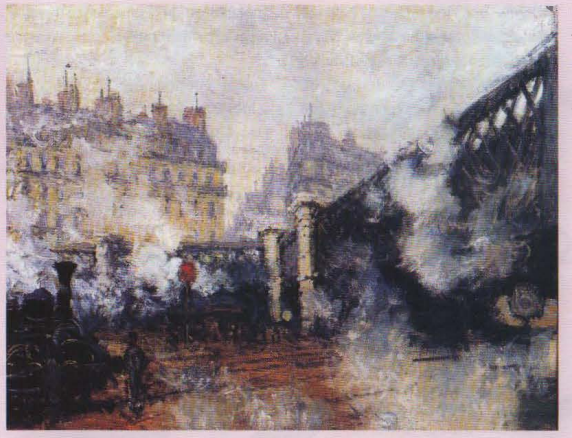
Tuval üzerine yağlıboya, 231 x 303cm, Musée du Louvre, Paris.

kullanımına karşı olan Protestan geleneğin bu yaklaşımını da imgeler aracılığıyla belgeliyordu.

18. yüzyıl ve sonrasındaysa rokoko döneminde ve özellikle de neoklasik ve romantik dönemde antik mimari kalıntıların konu edildiği resimler görülür. Ayrıca iç mekân resimlerinde adeta bir tiyatro sahnesi gibi düzenlenmiş antik sütunlar, perdeler, altın yaldızlar ve kıvrımlı süslemeler kullanılarak yaratılan mekânlar yansıtılmıştır. Dönemin mimari beğenilerini de ortaya koyan bu resimler özellikle de üst sınıfların günlük hayatlarına ilişkin ipuçları veren, bu bakımdan ayrıca kıymetli olan kaynaklardır. Örneğin Giovanni Paulo Pannini'nin (1691-1765) *Antik Roma Görünümleriyle Bir Resim Galerisi* adlı yapıtında olduğu gibi, 18. yüzyılda moda haline gelen Büyük Tur[9] adlı seyahatlerin programında görülebilecek yapıları gösteren örnekler resmedilmiştir.

Sanayi Devrimi sonrasındaysa yeni yaşam tarzlarının yeni mekânları olan bina tipleri (gar binaları, kafeler, fabrika binaları, pasajlar vb.) ve kentlerin değişen mimari çehreleri resimlere hızla nüfuz etmiştir. Örneğin empresyonist ressamlardan Claude Monet'nin (1840-1926), Paris'teki Saint Lazare Garı'nı resmettiği çalışmasında, dönemin mimarisinin karakteristiği olan demir çelik malzemeden inşa edilmiş bir tren garı, köprü ve çevresindeki mimari doku görülür. Gustave Caillebotte'un (1848-1894) Paris'in cadde ve bulvarlarını gösteren resimlerinde olduğu gibi, vali Georges-Eugène Haussmann tarafından yeniden planlanan Paris'in yeni çehresi 19. yüzyıl sanatçıları tarafından mimariye ilişkin görüntülerle birlikte konu edilmiştir.

20. yüzyıl başındaysa Alman dışavurumculardan Ernst Ludwig Kirchner'in (1880-1938) dönemin Berlin kentinin yaşamına tanıklık eden resimlerinde Berlin'in caddeleri ve meydanları mimari detaylarıyla görülebilmektedir. Amerikalı Edward Hopper'ın (1882-1967) kent manzaralarının yanı sıra kentli ya da taşralı insanların yalnızlık duygusunu akset-

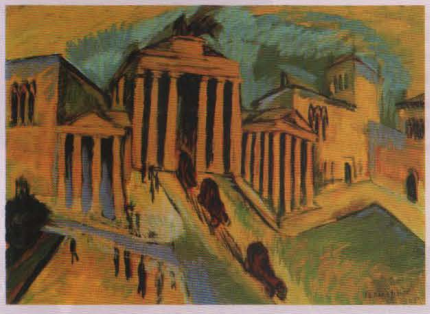
Claude Monet, *Avrupa Köprüsü, Saint-Lazare Garı*, 1877.

Tuval üzerine yağlıboya, 81 x 64 cm, Musée Marmottan, Paris.

Gustave Caillebotte, *İtalyan Bulvarı*, 1881.

Tuval üzerine yağlıboya, 65 x 54cm, Özel Koleksiyon.

Ernst Ludwig Kirchner, *Brandenburger Kapısı*, 1915. (Solda)

Tuval üzerine yağlıboya, 50 x 70 cm, Özel Koleksiyon.

Edward Hopper, *Kent*, 1927. (Sağda)

Tuval üzerine yağlıboya, 92.98 x 69.85 cm, Özel Koleksiyon.

tirdiği resimlerine otel, bar, kafe gibi yapılar da konu olmuştur. 20. yüzyıl başından itibaren hızla gelişmesini sürdüren Amerikan kentleri, ağırlıklı olarak pop art ve hipergerçekçilik akımlarını benimsemiş sanatçıların çalışmalarında özellikle yüksek binalarıyla resmedilmiştir.

Kısaca özetlenmeye çalışıldığı şekilde "Batı Resim Sanatında Mimari Öğe Kullanımı" konulu dizinin sonraki yazılarında, kronolojik olarak seçilecek resimlerin üslup ve tarihsel özelliklerinin yanı sıra bu resimlerde yer bulan mimari yapılar ya da öğelerin üslup özelliklerinin gelişimi de değerlendirilecektir.

SEÇİLMİŞ KAYNAKLAR

Alberti, Leon Battista, *Resim Üzerine ve Heykel Üzerine*, İstanbul: Janus Yayınları, 2015.

Belting, Hans. *Floransa ve Bağdat, Doğu'da ve Batı'da Bakışın Tarihi*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015.

Eraslan Şehnaz, "Roma Dönemi Efes ve Pompeii Duvar Resimlerinin İkonografik Açıdan Değerlendirilmesi", *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi* 12 (Yaz 2014): 1-10.

Farthing, Stephen (ed.), *Sanatın Tüm Öyküsü*, İstanbul: Hayalperest Yayınevi, 2014

Freeman, Margaret B., "The Book of Hours Made for the Duke of Berry", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* (Aralık 1956): 93-104.

Gardner, Helen ve Christin J. Mamiya, *Gardner's Art Through the Ages*, Thomson/Wadsworth: Belmont, CA, 2005.

Jonathan, Alexander, "Labeur and Paresse: Ideological Representations of Medieval Peasant Labor", *Art Bulletin* (1990): 436-452.

Morrey, Charles Ruffus, "The Mosaics of Hagia Sophia", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* (Mart 1944): 201-210.

Panofsky, Erwin, *Perspektif: Simgesel Bir Biçim*, İstanbul: Metis Yayınları, 2013.

Wheeler, Mortimer, *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2004.

DİPNOTLAR

1 Göz aldatması anlamına da gelen terim, nesnelerin gerçek gibi görünmesini sağlayacak şekilde boyanmış olduğu resim tarzını ifade eder.

2 Alman Arkeolog August Mau'nun çalışmaları sonucu bu resimler üsluplarına göre sınıflandırılmıştır. Mau, *Geschichte der Decorativen Wandmalerei in Pompeii* adlı kitabında resimlerde mermer izlenimi veren sahte duvar yüzeyi uygulamalarına, figür kullanımına, manzaralara, gerçeğe oldukça yakın olarak resmedilmiş mimari öğelere ve perspektifin kullanıldığı mimari yapılara dikkat çekmiştir.

3 *Saatler Kitabı* adı verilen bu kitaplar, inananların gündelik hayatlarındaki ibadet vakitlerini düzenlemenin yanı sıra takvimler, dualar, ilahiler ve kutsal günlerdeki ayinler için metinler içerir.

4 Berry Dükü'nün ısmarladığı bu kitabın Limbourg Kardeşler tarafından resimlendiği bilinir. Kitap hem Dük hem de sanatçı kardeşler muhtemelen veba nedeniyle 1416'da ölünce yarım kalır, 1485-89 arasında Jean Colombe tarafından bitirilir. Ekim ayına ait bu foliyo da Colombe tarafından Savoy Dükü'nün himayesinde yapılanlardandır.

5 Theodoros Metokhites, Bizans İmparatorluğu'nda sarayın önemli isimlerindendir. 14. yüzyılda Kariye Kilisesi'nin onarımına verdiği destek sayesinde kilisenin batı yönünde bir giriş bölümü (*narteks*) daha yapılmış, kuzeyine bir bölüm, güneyine de tek neflı bir şapel eklenmiştir.

6 Leon Battista Alberti, *Resim Üzerine ve Heykel Üzerine* (İstanbul: Janus Yayınları, 2015).

7 http://www.e-skop.com/skopbulten/floransa-ve-bagdat-doguda-ve-batida-bakisin-tarihi/2545/

8 Stephen Farthing (ed.), *Sanatın Tüm Öyküsü* (İstanbul: Hayalperest Yayınevi, 2014), s. 224.

9 İlk kez Richard Lassels'in 1670 yılına tarihlenen *İtalya Seyahatı* isimli kitabında bahsi geçen "Grand Tour" (Büyük Tur), çoğunluğunu İngiliz aristokratlarının oluşturduğu gençlerin çıktığı, klasik eğitimlerinin bir parçası olarak kabul edilen Avrupa turunu ifade eder. 18. yüzyılda giderek yaygınlaşan bu seyahatler üst sınıfın eğitiminde üniversiteler kadar önemli bir yer tutardı. Genellikle bir eğitmenin liderlik ettiği bu seyahatlerde önceden belirlenen rota takip edilirdi. İlk durak Paris'ti; Louvre ve Tuileries'deki sanat koleksiyonları için Notre Dame Katedrali gibi önemli mekânlar ziyaret edilir ve dönemin neoklasik sanat eserleri satın alınırdı. Paris'ten sonra Floransa, Torino, Milano, Padova, Venedik gibi İtalya'nın önemli kentleri gezilir ve Rönesans kültürünün sanat ve mimarı eserleri yerinde görülürdü.

1915

SİYASET, TEHCİR, SOYKIRIM

"1915" Türkiye'deki yaygın kullanımıyla "Ermeni Tehciri"ni, daha geniş bir bağlamda "Şark Meselesi"nin sonunu ifade ediyor. Ermeni dünyası için bu tarih "Ermeni Soykırımı" demek. Partizan olmayan uluslararası tarihçilik ve sosyalbilimsel çalışmalar ise son yıllarda konuyu karşılaştırmalı bir yaklaşımla daha soğukkanlı ve nüanslı ele almaya başladı.

1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım söz konusu eleştirel birikime kapsamlı ve özgün bir katkı.

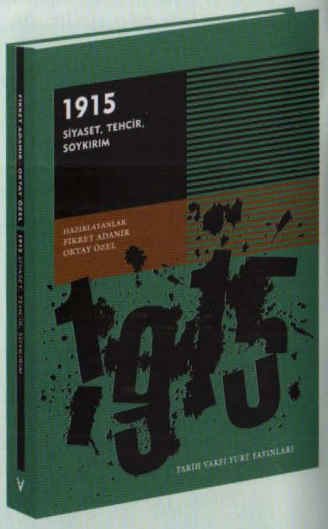
Tarihsel olgunun bütünselliğini gözeten, bu bütünselliği uzun ve karmaşık tarihsel sürecin seçilmiş bir kısmına veya boyutuna feda etmeyen, ilgili terim ve kavramları birbirine indirgeme kolaycılığına kaçmayan bir tarihselleştirme çabası. "Tehcir"i de kendi içinde teşrih masasına yatıran, bir noktadan sonra olayın nasıl imhaya dönüştüğünü, imhanın ise nasıl bir soykırım niteliği kazandığını ortaya koyan bir çalışma.

Kitap, "1915"i tarihselleştirirken, öncesi ve sonrasıyla yaklaşık yüz yıllık bir dönemi mercek altına alıyor. Tarihsel soruşturma "Ermeni Meselesi"nin doğuşuyla başlayıp Abdülhamid dönemi katliamlarına, oradan Birinci Dünya Savaşı'na, tehcir ve imhaya uzanıp nihayet 1915'in uzun sürmüş tarihsel mirası üzerinden Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlık politikalarına bağlanıyor.

Bir yılda düğümlenen tarihi bir asırlık bir zamana açılarak çözümleme denemesi; Türkçe tarihyazımının ufuklarını genişletecek yeni boyutlar, yeni bilgiler, yeni kaynaklarla gelen bir birikimi temsil eden kolektif bir çalışma; eleştirel tarihçiliğin 2015 yılı itibariyle ürettiği bir sentez...

Her bakımdan zor bir işe soyunuyor 1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım.

Zor, ama o kadar da gerekli...

Online Satış: www.tarihvakfi.com

Vakıf Merkezi
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi
No 82/30 06420 Kızılay Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI

biz dağıtalım, SİZ İZLEYİN!

Tüm dağıtımlarımızı akıllı cihazlarla yapıyor ve
teslimat yapıldığı anda
Teslim Detayları, Resimleri ve GPS Bilgileriyle Google Maps üzerinde
Sunuyoruz...

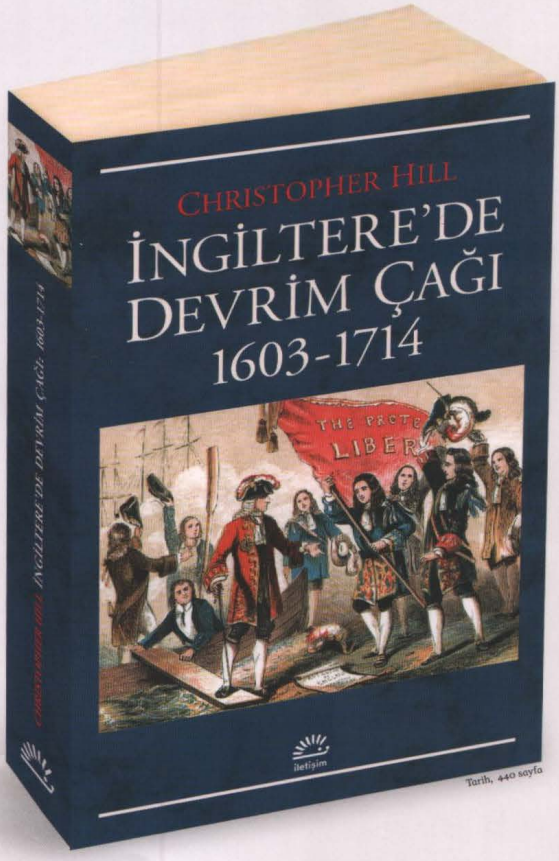
ajanspress kurye

AJANS PRESS KURYE DAĞITIM A.Ş.
Profilo AUM 5. Yıl Sok. No:1 /D Mecidiyeköy / İSTANBUL
+90 (212) 356 11 51 · info@ajanspresskurye.com.tr · www.ajanspresskurye.com.tr

Bir AJANS PRESS GROUP kuruluşudur.

iletişim

"Muzaffer devrim"in hikâyesi

"Muzaffer devrim" olarak anılan İngiliz Devrimi, bir yüzyıl boyunca devam eden siyasal, dinsel, iktisadi ve kültürel bir dönüşüm sürecine yayılır. Kral'ın idam edildiği, hanedanın değiştiği, Katolikler ve Protestanlar arasında dinsel kavganın yükseldiği, toprak ve tarımdan gelen iktisadi gücün sanayi ve ticaret karşısında gerilediği, sınıfların yeniden biçimlendiği bir çağa tanık oluruz. Christopher Hill'den İngiliz Devrimi'nin en kapsamlı hikâyesi.

www.iletisim.com.tr iletisim@iletisim.com.tr facebook.com/iletisimbirikim twitter.com/iletisimyayin vimeo.com/iletisim instagram.com/iletisimyayin PUNTO